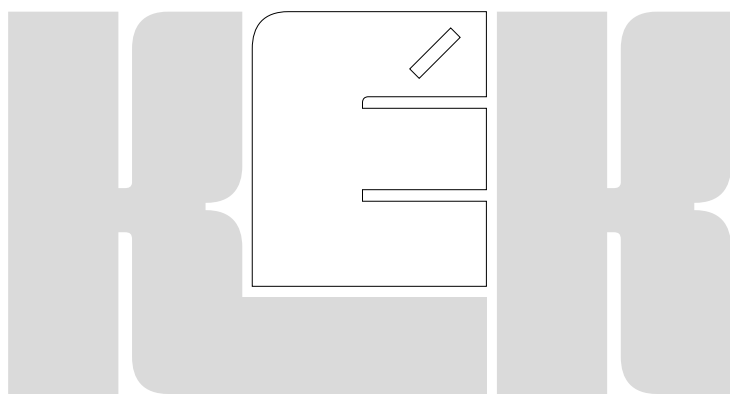

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

Közjavak, anómiák, váltások

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Nemzeti Kulturális Alap

Támogatók: Nemzeti Kulturális Alap Folyóirat Kiadási Kollégium,
Petőfi Kulturális Ügynökség, Emberi Erőforrások Minisztériuma

Számunk összeállítása Tibori Timea és A.Gergely András munkája.

Számunk képanyagához köszönettel használtuk a Fortepan gyűjteményét.

Főszerkesztő: Tibori Timea

Főszerkesztő-helyettes: A.Gergely András

A szerkesztőbizottság tagjai: A.Gergely András, Bögre Zsuzsanna, Czibere Ibolya, Fekete Mariann, Paksi Veronika, Pataki Gyöngyvér, Szász Antónia, T. Kiss Tamás.

Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Falus András akadémikus, Fülöp Márta DSc, Jászberényi József PhD, Karbach Erika könyvtáros, Koncz Gábor PhD, Melegh Attila PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Papp Richárd PhD, Szabó Ildikó DSc, Szilágyi Erzsébet CSc, Tarnóczy Mariann.

Szerkesztőség címe:

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

foszerkeszto@kulturaeskozosseg.hu

szerk@kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

A Műhely rovat Kulturális-intézmény-rendszer-váltás tematikus tanulmányait Nagy Kristóf szerkesztésében közöljük, a Szerepek, stratégiák a mozaikcsaládokban rovat írásait Czibere Ibolya szerkesztette és gondozta.

TANULMÁNYOK

Farkas Zoltán: <i>A közjavak, a társadalmi egyesülés és az együttes cselekvés</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.1	5
Laczkó-Albert Elemér: <i>Traumatikus női életút rekonstrukciója és értelmezése</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.2	23
Lányi Gusztáv: <i>Érdes anómiák</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.3	31
Lengyel Emese: <i>Az 1943-as Budapesti Svéd Napok sajtóforrások alapján</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.4	37

MŰHELY

Kulturális-intézmény-rendszer-váltás

Nagy Kristóf: <i>Bevezető</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.5	51
Huth Július: <i>A menedzserkapitalizmustól a kultúrharcig</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.6	53
Nagy Kristóf: <i>A Magyar Művészeti Akadémia köztestületi ambíciói, anyagi és politikai függései 1992 és 2003 között</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.7	69

MŰHELY

Szerepek, stratégiák a mozaikcsaládokban

Husztai Éva: <i>Kapcsolati mozaikok</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.8	83
Juhászné Fazekas Zsuzsanna: <i>A mozaikcsaládokban élő gyermekek és szüleik</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.9	97
Kukucska Zsuzsa: <i>„Szólíthatlak apának?” – Szerepek és családszerkezetek a mozaikcsaládokban</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.10	109
Molnár Éva: <i>Szülőség a mozaikcsaládokban</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.11	121
Nemes-Zámbó Gabriella: <i>Modern családformák keresztmetszetében: nevelőszülős multinukleáris családok</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.12	131

SZEMLE

Lovász Ádám: <i>A szabad élet gyakorlatai</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.13	147
Paár Ádám: <i>Egy Szemle szemléje – avagy modernizációs recepció</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.14	151
A.Gergely András: <i>A nő hiánya, a Sátán építményei, meg az öntetszelgő macska ódája</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.15	155
Baráth Etele: <i>A kozmosz intelligenciája. Miért vagyunk a világon?</i> DOI 10.35402/kek.2022.1.16	163
Szerzőink.....	167

A KÖZJAVAK, A TÁRSADALMI EGYESÜLÉS ÉS AZ EGYÜTTES CSELEKVÉS

DOI 10.35402/kek.2022.1.1

Absztrakt

A társadalmi egyesülések révén előállított vagy megszerzett létezők főleg közjavak, és a közjavak előállítása vagy megszerzése gyakran nehezen megoldható feladatot jelent. A tanulmány első részében a társadalmi közjavak fogalmával és – a közjavak tekintetében jelentős egyének által alkotott – közcsoport fogalmával foglalkozom, valamint felvázolom a közjavak előállításának vagy megszerzésének a fő formáit. A második részben meghatározom a társadalmi egyesülés fogalmát, rámutatok az egyesülés létrehozásának a fő motívumára, valamint a folyamat fő vonásaira, egyrészt a belső fedezetű intézmények kialakítása, másrészt az egyesült érdek és az egyesült erő létrehozása szempontjából. A tanulmány harmadik részében meghatározom az együttes társadalmi cselekvés fogalmát és felvázolom az együttes cselekvés motívumait.

Abstract

Public Goods, Social Union and Collective Action

Entities produced or acquired through social unions are mainly public goods, and the production or acquisition of public goods is often a difficult task. In the first part of the paper, I deal with the concept of social public goods and the concept of public group (made up of individuals who are significant concerning certain public goods), and I outline the main forms of the production or acquisition of public goods. In the second part, I define the concept of social union, point out the main motive for the creation of the union and the main features of this process, in terms of the formation of internally covered institutions on the one hand, and in terms of the creation of united interest and united power, on the other hand. In the third part of the paper, I define the concept of collective social action and outline the motives for collective action.

Bevezetés

Egy korábban közölt tanulmányban meghatároztam a társadalmi csoport fogalmát, valamint a társadalmi csoportokon belül különbséget tettem a társadalmi társulások és a társadalmi egyesülések között (Farkas 2021). Röviden rámutattam arra, hogy a társadalmi egyesülést maguk az egyesülés tagjai hozzák létre, belső fedezetű intézmények kialakítása révén, és ezek az intézmények elvileg alkalmassá teszik az egyesülés tagjait a rendszeres társadalmi együttműködésre. Ebben a tanulmányban részletesebben foglalkozom a társadalmi egyesülés létrehozásával és az egyesülés tagjainak az együttes társadalmi cselekvésével.

Mint szinte valamennyi jelentős fogalom, amely a szociológiában a társadalmi létezők vagy jelenségek kifejezésére szolgál, a szóban forgó fogalmak (társadalmi csoport, társadalmi társulás, társadalmi egyesülés, együttes cselekvés) is meglehetősen sokértelmű fogalmak általában a társadalomtudományokban és szűkebben a szociológiában. Nézetem szerint egy bizonyos értelemben meghatározott fogalom bevezetése és/vagy alkalmazása valamely társadalmi létező vagy jelenség kifejezésére elméleti szempontból főleg azzal indokolható, hogy az adott fogalom következetesen illeszkedik egy viszonylag általánosabb vagy egy általános elméletbe, és az adott elméleten belül hatékonyan alkalmazható a társadalmi jelenségek magyarázatában és/vagy leírásában. A társadalmi egyesülés fogalmára, létrehozására és az együttes társadalmi cselekvésre vonatkozó, a tanulmányban tárgyalandó felfogás egy átfogó szociológiai társadalomelméletbe, az intézményes szociológia elméletébe illeszkedik. Ezért viszonylag gyakran kell majd hivatkoznom *Társadalomelmélet* című munkám (a továbbiakban TE) eddig megjelent egyes kötetekre és fejezeteire, és a szóban forgó elmélet korábban tárgyalt és a tanulmányban használt fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell a tanulmány szándékának megfelelő értelmezéséhez.

A tanulmányt olvasva majd látjuk, hogy társadalmi egyesülés létrehozása és a tagok társadalmi együttműködése általában főleg társadalmi közjavak előállítására vagy megszerzésére irányul.

Meglehetősen széles körű társadalomtudományi irodalom foglalkozik a közjavak előállításának problémájával, valamint e probléma megoldásaként az érintett egyének által kialakítható megegyezéssel, szabályokkal vagy intézményekkel és szerveződési formákkal. E tanulmány célja az, amire már fentebb is utaltam, hogy egy általános szociológiai elméletbe, illetve szociológiai társadalomelméletbe illesztve elemezzem a közjavak előállításának a problémáját, a társadalmi egyesülés létrehozását és az együttes társadalmi cselekvést.

A tanulmány első részében a társadalmi közjavak fogalmával és – a közjavak tekintetében jelentős egyének által alkotott – közcsoport fogalmával foglalkozom, valamint felvázolom a közjavak előállításának vagy megszerzésének a jellemző formáit. A második részben röviden meghatározom a társadalmi egyesülés fogalmát, rámutatok az egyesülés létrehozásának a fő motívumára, valamint e folyamat fő vonásaira, egyrészt a belső fedezetű intézmények kialakítása, másrészt az egyesült érdek és az egyesült erő létrehozása szempontjából. A tanulmány harmadik részében meghatározom az együttes társadalmi cselekvés fogalmát és felvázolom az együttes cselekvés motívumait.

A közjavak és előállításuk

A társadalmi közjavak és a közcsoport fogalma

A viszonylag széles körben elfogadott felfogásnak megfelelően különbséget tehetünk a magánjavak és a közjavak között, valamint – e javakon belül, a társadalmi természetű létezőkre vonatkozó felfogásomnak megfelelően – különbséget teszünk a társadalmi magánjavak és a társadalmi közjavak között. Felfogásom szerint a társadalmi magánjavak az egyének vagy csoportok között megosztva, elkülönülten képezik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit. *A társadalmi közjavak* olyan javak, amelyek az egyének adott köre számára osztatlanul és valamennyi egyén számára elérhetően és felhasználhatóan képezik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit.¹

A fenti megfogalmazás főleg Olson (1982:8-9) meghatározásához kapcsolódik, amely szerint a közjavak vagy együttes javak olyan javak, amelyek

fogyasztásából, illetve felhasználásából az egyének adott körében nem lehet kizárni senkit. Közjóság ilyen értelemben például az utcai világítás, a park, a nyilvános könyvtár könyvvállománya, egy üzem szerszámraktárának valamennyi munkás által elérhető és használható szerszámkészlete, a térítésmentes egészségügyi ellátás működtetésére szánt költségvetési keret stb. Bizonyos javak természetüknél fogva eleve csak közjavak lehetnek, mivel természeti vagy technikai szempontból is szétválaszthatatlanok. Más javak, amelyek természeti vagy technikai szempontból megoszthatók, az adott intézményektől függően közjavak vagy magánjavak egyaránt lehetnek.

Bizonyos társadalmi közjavak, amelyek az egyének adott köre számára jelentősek, az egyes egyének részéről magánjavak formájában kerülnek felhasználásra. Például csoportos teljesítménybérben dolgozó munkások számára az általuk elért összes teljesítmény, és az ennek megfelelő összes kereset társadalmi közjóság. Így attól függően, hogy az összes kereset több vagy kevesebb, a szóban forgó valamennyi munkás többet vagy kevesebbet keres, de az egyes munkások egyéni keresetek mint magánjavak formájában részesülnek az összes keresetből. Másik példával élve, a halászok adott köre számára hozzáférhető halászterület halállománya társadalmi szempontból is jelentős közjóság, de az egyes halászok a kifogott halak mint magánjavak formájában részesülhetnek a halállományból.

A fentebb említett ismertetőjegyeken túl Samuelson (1954) eredetileg azt is a közjavak ismertetőjegyének tekintette, hogy kínálatuk egyetemleges (idézi Hardin 1982:17-18). Egy jóság egyetemleges vagy korlátlan kínálata azt jelenti, hogy egy vagy több egyén általi felhasználása nem csökkenti mások részesedését az adott jóságból. Például, ha a szakszervezet tagjai részére eléri az alapberek egységesen meghatározott százalékkal történő emelését, az alapbéremelés az adott szakszervezet tagjai részére korlátlan kínálatú jóság. Egyes szerzők elfogadják a szóban forgó felfogást, mások szerint a közjavakra csupán a nem-kizárhatóság jellemző, és az egyes egyének általi felhasználásuk esetleg csökkentheti is mások általi felhasználhatóságukat (Marwell–Oliver 1993:41-42). Például Ostrom (1990:30-33) az előbbi felfogást fogadja el, amikor különbséget tesz a közjavak és a közös-készletű erőforrások (common-pool resources) között. Eszerint a tiszta közjavak elvileg korlátlan kínálatú javak, amelyekre nem jellemző a túlzott felhasználás problémája. Viszont a közös-készletű erőforrások olyan természeti vagy emberek által létrehozott

1 A szükségletkielégítés összetevőinek, előfeltételeinek és társadalmi előfeltételeinek a fogalmairól lásd: Farkas 2010a:164-174, 177-179; Farkas 2010b:99-102.

erőforrás-rendszerek (pl. halászerületek, legelők, parkolóházak), amelyek ki vannak téve a túlzott felhasználás veszélyének.

A továbbiakban az Olson által képviselt tágabb felfogást fogadom el, amely szerint a közjavak olyan javak, amelyek fogyasztásából, illetve felhasználásából az egyének adott körében nem lehet kizárni senkit, és e javakon belül teszek különbséget a korlátlan és a korlátozott kínálatú közjavak között. A *korlátlan kínálatú közjavak* olyan közjavak, amelyek egy vagy több egyén általi felhasználása nem korlátozza mások általi felhasználásukat. A *korlátozott kínálatú közjavak* egy vagy több egyén általi felhasználása korlátozza mások általi felhasználásukat.

A fenti szempontból tesz különbséget Olson (1982:35-37) az exkluzív és az inkluzív javak között, de egy adott csoport tagjainak a csoport nagyságára irányuló beállítottságára helyezve a hangsúlyt. Felfogása szerint az inkluzív közjavak – az előbbi kifejezések szerint a korlátlan kínálatú közjavak – esetében az adott közjavakhoz hozzájutó egyének csoportjába belépő új tagok és az adott javak előállításában részt nem vevő tagok fogyasztása nem korlátozza a javak előállításában részt vevő egyének fogyasztását. Az exkluzív közjavak, azaz a korlátozott kínálatú közjavak esetében viszont a csoportba belépő új tagok és az adott javak előállításában részt nem vevő tagok fogyasztása korlátozza azoknak az egyéneknek a fogyasztását, akik vállalták a javak előállításával járó ráfordításokat. Olson szerint ez arra készíti azokat az egyéneket, akik vállalják a közjavak előállításában való részvételt, hogy egyöntetű részvételt igényeljenek, illetve kizárják a csoportból az együttműködést megtagadókat és azokat, akiknek az együttműködésére már nincs szükség.

Eszerint tehát a közjavak korlátlan vagy korlátozott kínálatú javak egyaránt lehetnek. Azt azonban, hogy bizonyos javak, amelyek intézményesen megoszthatók, az adott intézmények által meghatározottan közjavak vagy magánjavak formájában kerülnek felhasználásra, nagyrészt meghatározza, hogy az egyes egyének általi felhasználás csökkenti-e mások részesedését az adott jószágból. Például, ha egy utcai vízcsap vagy kút vízhozama az igényeket figyelembe véve gyakorlatilag korlátlan, az utca egyes lakói általi felhasználás nem csökkenti mások részesedését. Az ilyen javak esetében tehát többnyire nincs értelme annak, hogy fogyasztásából bárkit is kizárjanak. Kivéve, ha az adott korlátlan kínálatú jószág olyan további jószághoz segítheti hozzá az egyéneket vagy csoportokat, amelyek viszont már szűkösen állnak rendelkezésre. Ilyen esetben adott

egyének vagy csoportok érdekében állhat, hogy az egyébként korlátlan kínálatú jószágot saját magánjószágukká tegyék azáltal, hogy felhasználásukból másokat intézményesen kizárnak. Például, ha egy üzem raktárában egy adott fajtájú szerszámból elegendő van ahhoz, hogy minden munkás hozzájusson, ha szüksége van rá egy adott munkafeladat elvégzéséhez, egyes munkások kizárólagos használatukba vehetik az adott szerszámot annak érdekében, hogy bizonyos munkafeladatokat – amelyek csak az adott szerszámmal végezhetőek el és amelyeken viszonylag kevesebb munkával több keresetet lehet elérni – csak ők végezhesenek. Másik példával élve, ha egy kutatóhelyen az eredetileg erre szánt pénzügyi keret lehetővé teszi, hogy minden kutató publikálja kutatási eredményeit, a kutatók szűkebb köre magánjózággá teheti a publikálás támogatására szánt pénzügyi keretet, hogy ezáltal megakadályozza mások tudományos teljesítményeinek az elismertetését.

A TE hatodik fejezetében különbséget tettem a kategoriális csoportok és az együttélési csoportok között (Farkas 2010b:251-252). Itt számunkra azok a kategoriális csoportok jelentősek, amelyek tagjai számára egy adott jószág közjószágot képez. Az ilyen kategoriális csoportot például Olson (1982:42-43) privilegizált csoportnak vagy latens csoportnak, Hardin (1982:39-45) latens csoportnak, Marwell és Oliver (1993:39-45) érdekcsoportnak nevezi – én a közcsoport kifejezést használok a szóban forgó csoport jelölésére. A *társadalmi természetű közcsoport* olyan kategoriális csoport, amelynek tagjai számára egy adott jószág társadalmi közjószágot képez, így e jószág előállítására, megszerzésére vagy megőrzésére irányuló érdekeik bizonyos összetevői egybeesnek.

A következőkben a közcsoport kifejezésen eleve társadalmi természetű közcsoportot értek, amely azonban elvileg csupán kategoriális csoport, azaz nem társadalmi csoport a fentebb hivatkozott tanulmányban (Farkas 2021) tárgyaltak értelmében. Tehát a közcsoport tagjait elvileg érdekegybeesés fűzi össze az adott közjószág előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan. Ahhoz, hogy a közcsoport tagjainak körében érdekazonosság, és ilyen értelemben vett csoportérdek jöjjön létre, társadalmi egyesülést kell létrehozniuk, de ezzel a kérdéssel majd lentebb foglalkozom.² Megjegyzem azonban, hogy a közcsoportba esetenként egy adott társadalmi csoport tagjai tartoznak, illetve egy társadalmi

² Az érdekegybeesés és az érdekazonosság fogalmáról lásd: Farkas 2011:104-105, 107-108.

csoport tagjai más szempontból közcsoportot is alkothatnak. Fentebb említettem például, hogy csoportos teljesítménybérben dolgozó munkások számára az általuk elért összes teljesítmény, és az ennek megfelelő összes kereset társadalmi közjóság. Ha a munkások adott csoportja például egy műhely dolgozóit foglalja magában, a közcsoportot alkotó egyének azonosak a műhely (mint társadalmi csoport) tagjaival.

A TE tizedik fejezetében rámutattam arra, hogy ha az egybeesési társadalmi viszony közvetlenül közjóságra vonatkozóan jött létre, az adott viszony egyértelműen nem határoz meg bizonyos kölcsönhatást a viszonyban lévő felek között (Farkas 2013:108-112). Az adott viszony által meghatározottan elvileg egyaránt kialakulhat a felek között spontán pozitív társadalmi hatás és kölcsönhatás vagy elhárítás és egymásra várás, de megegyezés is kialakulhat a közjóság jövőbeli együttes előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan.

A közjavak előállítása és az elhárítás problémája

Nézetem szerint a közjavak előállításának a következő négy fő formáját különböztethetjük meg egymástól. Az egyik esetben a közjóságot az adott közcsoporton kívüli egyének állítják elő, saját érdekeiket szemmel tartva. A másik esetben a közcsoporthoz tartozó egy vagy több egyén állítja elő a közjóságot, de egymástól elkülönülten, nem társadalmi együttműködés révén. A harmadik és a negyedik esetben elvileg a közcsoport valamennyi tagja részt vesz a közjóság előállításában, de az egyik esetben külső fedezetű intézmények, a másik esetben belső fedezetű intézmények által meghatározottan.

Társadalmi közjavakat az egyének adott köre számára létrehozhatnak a közcsoporton kívül lévő, egyéni érdekeik alapján cselekvő egyének is, amennyiben érdekeik ebben a vonatkozásban egybeesnek a közcsoport tagjainak érdekeivel. A TE tizedik fejezetében különbséget tettem az egybeesési társadalmi viszonyok között abból a szempontból, hogy közvetlenül magánjóságra vagy közjóságra vonatkozóan jött létre egybeesési társadalmi viszony a felek között (Farkas 2013:101-112). Azonban az is lehetséges, hogy a viszonyban lévő egyik fél egy magánjóságra tekintettel állít elő mások számára közjóságot. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének részben szándékosan alakítanak ki olyan

intézményeket, amelyek által létrehozott társadalmi viszonyok olyan cselekvésekben teszik érdekeltté az egyének bizonyos köreit, amelyek révén közjavakat állítanak elő mások számára. Például a nyilvános könyvtár dolgozói a fizetésükért beszerzik és elérhetővé teszik az olvasók által igényelt könyveket, az útkarbantartók kijavítják a mindenki által használható utak sérüléseit, egyes kiadók térítésmentesen teszik elérhetővé folyóirataikat, amelyek mindenki számára elérhetők stb.

Ha az adott közcsoport tagjaitól várjuk a közjóság előállítását, a fent említett helyen tárgyaltak szerint a közcsoport tagjai közötti egybeesési társadalmi viszonyokból bizonyos valószínűséggel különböző társadalmi kölcsönhatásokra következtethetünk. Így esetleg az is előfordulhat, hogy a közcsoport tagjai közül egy vagy több egyén elszigetelten, illetve a közcsoport más tagjaitól függetlenül állítja elő a közjóságot.

A közcsoport tagjai körébe tartozó egyes egyének elkülönülten is létrehozhatnak társadalmi közjavakat a közcsoport egésze számára, amennyiben ez megfelel egyéni érdekeiknek és a számukra optimális alternatívának. Olson (1982:23, 31-32) szerint az egyének adott köre számára akkor is sikerül előállítani valamilyen közjóságot, ha annak előállítása egy egyének elszigetelten is érdekében áll, amennyiben számára a közjóság előállításából származó hozam még akkor is meghaladja az előállítás ráfordításait, ha az összes ráfordítást neki kell viselnie. A közjavak előállításának ezzel a módjával a fentebb már említett helyen foglalkoztam (Farkas 2013:108-109). Rámutattam arra, hogy a közcsoport valamely tagja elvileg akkor fogja elkülönülten, a közcsoport más tagjainak a részvétele nélkül is előállítani a közjóságot, ha ennek hozadéka számára pozitív és más alternatívák hozadékához képest is pozitívabb, valamint mások várhatóan nem fogják előállítani a közjóságot.

Azonban, ha az egybeesési társadalmi viszony közvetlenül közjóságra vonatkozóan létezik, az adott közcsoporton belül bárki állítja elő vagy szerzi meg az adott jóságot, az mások számára is rendelkezésre áll, attól függetlenül, hogy mások részt vettek az adott jóság előállításában, illetve megszerzésében vagy nem. Ezért Olson (1982:8-9) azt állítja, hogy amennyiben az egyének száma meglehetősen nagy, és amennyiben az egyéneket valamilyen sajátos eszközzel nem készítetik az együttműködésre, az egyéni érdekeik alapján cselekvő egyének általában nem vesznek részt a közjavak előállításában. Ha a közcsoport tagjai tudatában vannak az érdekek

egybeesésének a közjóság előállítására vagy megszerzésére vonatkozóan, esetleg egymástól várják az adott érdek megvalósítását és ők maguk nem tesznek semmit.

Az egyének érdekeinek a közcsoport más tagjaitól elkülönülten általában az felel meg, hogy ne vállaljanak részt a társadalmi közjavak előállításának a ráfordításaiból, mivel így is hozzájuthatnak a közjósághoz, amennyiben mások előállítják az adott közjóságot. Azonban, ha valamennyi érintett egyén érdekének ez felel meg, a közcsoport tagjai nem fogják előállítani a közjóságot és nem fognak hozzájutni az adott közjósághoz. A TE tizedik fejezetében bemutatott, a fogoly dilemmájának nevezett játék azt támasztja alá, hogy egy adott közcsoporton belül az egyéni érdekek alapján cselekvő egyének általában nem motiváltak a közjavak előállítására, illetve megszerzésére (Farkas 2013:109-112). A közjóság előállításához hozzájárulók száma és aránya, illetve az egységnyi hozzájárulás és a jóság előállításának egy főre eső hozadéka közötti összefüggés különböző függvények szerint alakulhat. Azonban azoknak az egyéneknek a hozadéka, akik nem járulnak hozzá a közjóság előállításához, mindig nagyobb a hozzájárulók hozadékához képest (Elster 1995:130-135). Eszerint, ha feltételezzük, hogy a csoport valamennyi tagja egyéni szinten és egyéni érdekét szemmel tartva dönt, minden egyes egyén elhárítja a közjóság előállításában való részvételt, tehát az adott jóságot nem fogják előállítani.

A fenti problémát potyautas problémának nevezik a játékelméletben, én viszont az elhárítás fogalmát vezettem be hasonló értelemben. *Elhárításon, illetve elhárító beállítottságon azt értjük, hogy bár az egyének adott körében az egyes egyének igényt tartanak egy adott közjóságra (vagy más létezőre), de az egyes egyének másokra hárítják az adott közjóságot (vagy más létező) előállítására vagy megszerzésére irányuló cselekvéseket és az ezekkel járó ráfordításokat.* Majd lentebb látjuk, hogy az elhárító beállítottság jellemző lehet olyan esetekben is, amikor nem közjóság, hanem más létező vagy létezők (magánjavak létrehozása, intézmény kialakítása, másokra irányuló hatás) vonatkozásában esnek egybe az egyének adott körének az érdekei.

Eddig a közjavak előállításának négy fő formája közül kettővel foglalkoztam, amelyeket a TE tizedik fejezetében tárgyaltam részletesebben. Láttuk, hogy az egyik esetben a közjóságot az adott közcsoporton kívüli egyének állítják elő, saját érdekeiket szemmel tartva. A másik esetben a közcsoporthoz tartozó egy vagy több egyén állítja elő a közjóságot,

de egymástól elkülönülten, nem társadalmi együttműködés révén.

A harmadik és a negyedik esetben elvileg a közcsoport valamennyi tagja részt vesz a közjóság előállításában, de az egyik esetben külső fedezetű intézmények, a másik esetben belső fedezetű intézmények által meghatározottan. *Külső fedezetű intézmények révén is készíthetjük vagy kényszeríthetjük a közjóságot valamennyi tagját a közjóság előállítására. Azonban bizonyos körülmények között a társadalmi közjóság csak a közcsoporthoz tartozó egyének egészének vagy nagy részének belső fedezetű intézmények révén összehangolt cselekvése, azaz együttes társadalmi cselekvése eredményeként állhat vagy állhatna rendelkezésre.*

Annak ellenére, hogy a közcsoport valamennyi tagjának érdekében áll a közjóság előállítása vagy megszerzése, külső fedezetű intézmények révén is készíthetjük vagy kényszeríthetjük az adott egyéneket a hozzájárulásra a közjavak előállításában vagy megszerzésében. Például kórházak, iskolák, közutak, közkönyvtárak általában közjavakat képeznek az állampolgárok számára, de törvények révén kényszerítik őket arra, hogy befizessék adóikat, amelyekkel hozzájárulnak ezek megvalósításához és fenntartásához (Marwell – Oliver 1993:6). Egyes szerzők szerint főleg a közcsoport tagjai felett (különleges) hatalommal rendelkező egyén vagy csoport által gyakorolt ellenőrzés biztosíthatja a közcsoport tagjainak a megfelelő hozzájárulását a közjavak előállításához, megszerzéséhez vagy megőrzéséhez (erről pl.: Ostrom 1990:8-12).

A negyedik esetben a közcsoport tagjai társadalmi együttműködés, illetve együttes társadalmi cselekvés révén állítják elő a közjóságot a közcsoport egésze és az egyes tagok számára. Majd lentebb foglalkozom e fogalommal, itt csak röviden jelzem, hogy együttes társadalmi cselekvésnek nevezzük az egyének adott körében belső fedezetű intézmények révén összehangolt egyéni társadalmi cselekvések összességét. Bizonyos körülmények között ahhoz, hogy az egyének adott köre megoldja az elhárítás problémáját és képes legyen rendszeres társadalmi együttműködésre, belső fedezetű intézmények kialakításával társadalmi egyesülést kell létrehozniuk.

A társadalmi egyesülés fogalma és létrehozása

A társadalmi egyesülés fogalma

Mint már említettem, egy korábban közölt tanulmányban meghatároztam a társadalmi csoport fogalmát, valamint a társadalmi csoportokon belül különbséget tettem a társadalmi társulások és a társadalmi egyesülések között (Farkas 2021). Az alábbiakban röviden rámutatok a társadalmi egyesülések legfőbb vonásaira, mielőtt rátérek az egyesülések létrehozásának az elemzésére.

A társadalmi egyesülés rendszerbe szerveződött belső fedezetű társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott belsőleges (azonossági) társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége. Az intézmény fogalmával a TE harmadik fejezetében (Farkas 2010a:282-285), a belső fedezetű intézményekkel és a társadalmi intézményekkel a negyedik fejezetében (Farkas 2010b:24-29, 86-90), a belsőleges társadalmi viszonyokkal – mint azonossági társadalmi viszonyokkal – a tizedik fejezetében (Farkas 2013:126-128) foglalkoztam; ezekkel a kérdésekkel itt nem foglalkozom.

A belső fedezetű intézmények fedezetével az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének együttesen rendelkeznek. Tehát a társadalmi egyesülés intézményeit az adott társadalmi csoport tagjai együttesen alakítják ki, és ezáltal együttesen hozzák létre az adott csoporton belüli társadalmi viszonyokat, amelyek elvileg azonossági társadalmi viszonyok. Társadalmi egyesülést alkothatnak például egy betéti társaság beltágjai, amennyiben a közös gazdasági tevékenység folytatásához hasonló nagyságú vagyont bocsátanak a társaság rendelkezésére, és így befolyásuk a szabályok kialakítására hasonló mértékű, és csak az egyhangúan kialakított szabályok tekinthetők érvényeseknek. A társaság tagjai – a társasági törvény által meghatározott keretek között – viszonylag szabadon alakíthatják ki a társasági szerződést, és ezáltal alapvetően maguk hozzák létre az adott társaságon belüli társadalmi viszonyokat. Társadalmi egyesülés lehet ilyen értelemben egy szoros társadalmi kapcsolatokkal egymáshoz fűzött egyénekből álló „klikk”, amelynek tagjai arra szerveződtek, hogy kölcsönösen támogatják egymást a jó munkakörök, munkafeladatok, munkaeszközök megszerzésében, az előrejutásban stb. Társadalmi egyesülést alkothatnak a kartellbe

szerveződő vállalatok felső vezetői, amennyiben szoros társadalmi kapcsolatokat alakítottak ki egymás között és arra szövetkeztek, hogy egymás között kiküszöböljék a versenyt, együttesen lépjenek fel a kartellen kívüli potenciális versenytársakkal szemben, és ily módon növeljék nyereségeiket.

A TE tizedik fejezetében hangsúlyoztam, hogy belső fedezetű társadalmi intézmények érvényességi körébe eső, és ezáltal belsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének maximális száma elvileg egyértelműen nem korlátozott, de nagy létszám esetén a belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása különösen problematikus (Farkas 2013:51-53). Tehát társadalmi egyesülés általában az egyének viszonylag szűk köre (legfeljebb 20-25 fő) által alkotva jöhet létre. A valóságban nagyon valószínűtlen, hogy viszonylag nagy taglétszámú társadalmi egyesülés jöjjön létre, és bizonyos taglétszámon túl már valójában lehetetlen társadalmi egyesülés létrehozása. Például negyven vagy ötven egyén már igen nehezen hozhat létre társadalmi egyesülést, és közel százfős társadalmi egyesülés létrehozása szinte lehetetlen.

Az előző bekezdésben hivatkoztam helyen is említettem, hogy ha viszonylag sok egyénre érvényes intézményekről van szó, az egyének nagyrészt csak közvetve, megbízottak révén vehetnek részt az intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében. Azonban, ha elkülönült intézményes szerepek alakulnak ki az intézmények kialakítására és az ellenőrzés közvetlen gyakorlására, belső fedezetű intézményekről és belsőleges társadalmi viszonyokról csak annyiban beszélhetünk, amennyiben az intézmények kialakításában való részvétellel és az ellenőrzés közvetlen gyakorlásával megbízott egyéneket az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének együttesen ellenőrzik, minden egyes egyén közvetlen személyes részvételével. Ez annál kevésbé valószínű, minél nagyobb az adott társadalmi csoport, és ezzel is összefügg, hogy társadalmi egyesülések általában az egyének viszonylag kisebb körei által alkotva jöhetnek létre.

A valóságban esetenként nem önálló egyének, hanem az egyének mint bizonyos társadalmi csoportok, illetve szervezetek (pl. szakszervezetek vagy politikai pártok) képviselői hoznak létre formailag egyesülést. Az adott képviselők szintjén egyetértéssel kialakított társadalmi intézményeket tekinthetjük belső fedezetű intézményeknek és az adott csoportot társadalmi egyesülésnek. Az ilyen egyesülés létrejötte azonban nem jelenti a képviselt csoportok

egyesülését is, amennyiben az adott csoportok külön-külön nem tekinthetők egyesüléseknek, de az adott képviselők nem képviselik megfelelően az adott csoportok egyesült érdekeit.

A valóságban a társadalmi egyesülések – gyenge vagy tökéletlen – helyettesítői lehetnek egyrészt az intézmények kialakításában a többségi elv (valójában kisebb vagy nagyobb mértékű) alkalmazásával létrehozott társadalmi szervezetek mint érdekérvényesítő társulások (szakszervezetek, politikai pártok stb.), másrészt a társadalmi hálózatok. Fentebb említettem, hogy viszonylag sok egyén által alkotott egyesülés kevés valószínűséggel jöhet létre. Mindazonáltal az sem lényegtelen, ha egy adott társadalmi csoport intézményei nem egyértelműen külső fedezetűek és társadalmi viszonyai nem egyértelműen külsőleges társadalmi viszonyok. A valóságban az egyének viszonylag tágabb köreiből a társadalmi egyesülések gyenge helyettesítői lehetnek az intézmények kialakításában a többségi elv érvényesítésével létrehozott érdekérvényesítő szervezeti társulások. Például a szakmai társaságok, szakszervezetek vagy a politikai pártok intézményei a valóságban tulajdonképpen külső fedezetű intézmények a tagság többsége szempontjából, valamint e csoportok társadalmi viszonyai döntően külsőleges társadalmi viszonyok. Azonban a szóban forgó intézmények és viszonyok bizonyos mértékben rendelkeznek a belső fedezetű intézmények és a belsőleges társadalmi viszonyok bizonyos vonásaival. Tehát e csoportok, bár inkább tekinthetők társadalmi társulásoknak, bizonyos mértékben (általában kismértékben) a társadalmi egyesülésekhez hasonlóak.

A valóságban a társadalmi egyesülések másik helyettesítői lehetnek a társadalmi hálózatok. E tanulmányban nem foglalkozom a társadalmi hálózatokkal, itt csak röviden jelzem, hogy felfogásom szerint – az elmélet engedményes szintjén – a valószínű társadalmi hálózatot tekinthetjük úgy, mint ha tökéletlen társadalmi egyesülés lenne, amelyben tökéletlen szoros társadalmi kapcsolatok és részben azonosságai társadalmi viszonyok fűzik össze az egyéneket.

A társadalmi egyesülés létrehozása

A társadalmi egyesülés létrehozásának fő motívuma

A fentiek szerint bizonyos körülmények között nem várható, hogy az adott közcsoporton kívüli

egyének vagy elkülönülten a közcsoporthoz tartozó egyes egyének előállítják vagy megszerzik a közjószágot a közcsoport tagjai számára. Ilyen körülmények között, illetve ilyen közjavak esetében a közcsoport tagjai együttműködésük révén juthatnának hozzá a közjószághoz, azonban egyéni érdekeik alapján az együttműködés valószínűtlen. Ahhoz, hogy az egyének adott köre képes legyen rendszeres társadalmi együttműködésre, illetve együttes társadalmi cselekvésre, társadalmi egyesülést kell létrehozniuk.

Bár a közjavak együttes előállításának vagy megszerzésének az elemzése jól rávilágít általában a társadalmi egyesülés létrehozásának és az együttes cselekvésnek a problémájára, látnunk kell azt is, hogy társadalmi egyesülés révén közvetlenül előállított vagy megszerzett javak nemcsak közjavak, hanem magánjavak is lehetnek. Ezért például Hardin (1982:199) – a közjavak kifejezéssel szemben – előnyben részesíti az együttes javak (collective goods) kifejezés használatát az adott javak együttes előállítása szempontjából; valamint Hechter (1990:16) együttesen előállított magánjavokról ír, és a közös vagy együttes javak (joint goods) kifejezést használja az adott javak jelölésére. Sőt, az is előfordulhat, a társadalmi egyesülés közvetlenül nem valamilyen jószág előállítására vagy megszerzésére, hanem más természetű létező létrehozására, megvalósítására vagy befolyásolására irányul.

Az egyének adott körében társadalmi egyesülés létrehozásának a fő motívuma jellemzően irányulhat (1) főként közjószág együttes előállítására, (2) olyan intézmény, illetve intézményes szabály érvényre juttatására (vagy érvénytelenítésére), amely az egyének adott körében mindenki számára kedvező (vagy kedvezőtlen), (3) adott külső egyénre vagy csoportra irányuló társadalmi hatásra a tagok eredetileg egybeeső érdekeinek megfelelően, és/vagy (4) magánjavak előállításában vagy megszerzésében az egyes tagok együttes támogatására.

A minket főleg érdeklő egyik jellemző eset az, amikor az egyének adott körében közjószág előállítása vagy megszerzése érdekében van szükség társadalmi egyesülés létrehozására. A másik eset lényegében véve nem különbözik az előbbitől, de ebben az esetben a tágabb értelemben vett „közjó” (vagy „közrossz”) nem valamilyen jószág, hanem intézmény vagy intézményes szabály, amelynek az érvényre juttatása (vagy érvénytelenítése) vonatkozásában eredetileg egybeesnek az egyének adott körének az érdekei. Egyesülés irányulhat például egy olyan jogszabály érvényre juttatásának az elősegítésére, amely az egyének adott körében mindenki

számára kedvező, közjószág és/vagy magánjavak előállítása vagy megszerzése szempontjából.

A harmadik esetben magánjavak (vagy esetleg közjószág) megszerzésére irányuló érdekek bizonyos összetevői esnek eredetileg egybe adott más egyénekre vagy csoportokra történő társadalmi hatás tekintetében. Például az egyesülés irányulhat egy vezető beosztásban lévő személy elmozdítására, akinek a vezetési gyakorlatát a beosztottak adott körében mindenki sérelmezi, és feltételezésük szerint egy új vezető kedvezőbb lenne számukra egyéni érdekeik érvényesítése szempontjából. A negyedik esetben az egyének közvetlenül arra egyesülnek, hogy a tagok együttesen segítik az egyes tagokat a magánjavak előállításában vagy megszerzésében. Például mezőgazdasági termelők adott köre egyezségre juthat abban, hogy a termés betakarítását rendszerint együttesen végzik, megegyezés szerint sorra véve az egyes termelők földterületeit, mert elkülönülten kevés munkás és/vagy kevés munkagép állna rendelkezésükre.

Tehát a következőkben már nemcsak közjavak előállítása vagy megszerzése szempontjából, hanem a fent említett különböző létezők előállítására vagy megszerzésére tekintettel lesz szó társadalmi egyesülésről és együttes társadalmi cselekvésről. Az említett fő motívumok közül bármelyik is volt az eredeti motívum a társadalmi egyesülés létrehozására, a létrejött egyesülés már e motívumoknak megfelelő különböző funkciókat is elláthat. Valamennyi esetre jellemzőnek tekinthetjük az elhárító beállítottságot, illetve e beállítottság mögött azt a problémát, hogy az egyes egyének érdekeinek elkülönülten általában az felel meg, hogy az adott egyén ne vegyen részt az együttes társadalmi cselekvésben, mások viszont vállalják a részvételt. Tehát ahhoz, hogy az egyének adott köre képes legyen együttes társadalmi cselekvésre, társadalmi egyesülést kell létrehozniuk.

A belső fedezetű intézmények kialakítása

Fentebb adott meghatározásom szerint a társadalmi egyesülés rendszerbe szerveződött belső fedezetű társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az adott intézmények által létrehozott belsőleges társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége. A társadalmi egyesülés létrehozása belső fedezetű társadalmi intézmények kialakítása révén szoros társadalmi kapcsolatok és azonossági társadalmi viszonyok létrehozását,

illetve az egyének érdekeinek és erőinek az egyesítését jelenti. A következőkben először a belső fedezetű intézmények kialakításával, majd az egyesült érdek és az egyesült társadalmi erő létrehozásával foglalkozom.

Az elhárítás problémájának megoldása olyan belső fedezetű társadalmi intézmények kialakítását igényli, amelyek egyrészt biztosítékot nyújtanak az egyes egyének számára, hogy az elhárítással szemben mások is az együttműködést választják; másrészt összehangolják az érintett egyének cselekvéseit, és – ha ez intézményesen megoldható – annyiban teszik lehetővé az egyes egyének számára az együttesen előállított vagy megszerzett javakhoz való hozzájutást, amennyiben maguk is hozzájárultak azok előállításához vagy megszerzéséhez. Hasonló megfontolásból más szerzők például formális szervezet vagy formális ellenőrzés kialakításának a szükségességéről (Hechter 1990:13-16; Olson 1982:23), vagy a kölcsönösséget és a megbízhatóságot elősegítő szabályok közös kialakításának a szükségességéről (Ostrom 2000:149-151) írnak. Heckathorn (1996:259) felfogása szerint, amennyiben az egyes egyének biztosítva látják, hogy mások is az együttműködést választják, a fogoly dilemmájának nevezett játék úgynevezett biztosítási játékká alakulhat át, amelyben valamennyi egyén motivált lehet az együttműködésre, és – az elhárítás problémája helyett – a cselekvések összehangolása válik a fő problémává.

Az adott egyéneknek mindenképp ki kell alakítaniuk olyan alapvető szabályokat, amelyek egyrészt a tagságot, másrészt az együttes döntéshozást szabályozzák az egyesülésen belül. A szabályok létrehozására és a tagok érdekeit jelentősen érintő kérdésekre irányuló döntéseknek elvileg egyhangú döntéseknek kell lenniük. Az érintett egyéneknek egyrészt tisztázniuk kell, hogy kik tekinthetők a társadalmi egyesülés tagjainak, a később belépő tagokkal szemben milyen követelményeket támasztanak, valamint milyen esetekben és milyen módon lehet kizárni egy vagy több tagot az egyesülésből. Az érintett egyének körében másrészt szabályokat kell kialakítani abban a tekintetben, hogy általában véve milyen módon alakítsák ki a szabályokat, a szabályok kialakításában az egyes egyének mennyiben és milyen formában vehetnek részt. Belső fedezetű intézményről elvileg abban az esetben beszélhetünk, ha az adott intézmény szabályainak a kialakításában az egyetértési szabály érvényesül; azaz egy szabály csak annyiban tekinthető érvényesnek, amennyiben azzal az adott intézmény érvényességi körébe eső valamennyi egyén egyetért.

A társadalmi egyesülés tagjai körében a döntés folyamatára a kiterjedt megvitatás és érvelés utáni megegyezés jellemző, esetleg bármilyen formális eljárás mód nélkül. Az egyhangú döntés biztosíthatja az együttes cselekvés pozitív és negatív következményeinek a tagok közötti egyenlő vagy a javak előállításához történő hozzájárulással arányos elosztását. Ha a döntés tagokat érintő következményeiről kiterjedt vita folyik és az egyhangúsági szabály érvényesül a döntés során, lehetővé válik a gyakran elkerülhetetlen negatív következmények ellensúlyozása. Azokat az egyéneket, akik veszítenek egy adott együttes cselekvés révén, bizonyos módon kártéríteni lehet a pozitív és negatív következmények egyének közötti kiegyenlítése révén, és így megvalósítható, hogy átfogóan nézve ne legyenek vesztesek. A tanácskozás vagy megvitatás során egy olyan szabály érvényesülése vezethet az együttes cselekvés sikere szempontjából optimális döntéshez, amely eltéríti az egyes tagokat olyan igények megfogalmazásától, amelyeket mások várhatóan nem fogadhatnak el az egyesülésben. E szabály szerint egyik tag sem foglalhat el olyan álláspontot, amelyet nem lehet megindokolni a más tagokra vonatkozó pozitív következmények szempontjából (Coleman 1990:381-384; Hechter 1990:17-19).

Ha az egyesülés létrehozása korlátozott kínálatú közjavak előállítására irányul, és ha a tagok száma nő, de legalább ilyen arányban nem nő az új tagok hozzájárulásának eredményeként az előállítható közjavak mennyisége, csökken az egy tagra eső hozadék. Ilyen esetekben az felel meg a tagok érdekeinek, hogy egy bizonyos létszámon túl már ne vonjanak be újabb tagokat, és valamennyi tagtól megköveteljék a részvételt a javak együttes előállításában. Ha viszont az egyesülés létrehozása korlátlan kínálatú közjavak (vagy más, az egyének adott körében mindenki számára kedvező körülmények) előállítására irányul, az új tagok és az együttes cselekvésben részt nem vevő tagok általi felhasználás nem csökkenti az egyesülés azon tagjainak a hozadékát, akik részt vettek az együttes cselekvésben. Ebben az esetben tehát az egyesülés általában nyitott a belépni szándékozó új tagokkal szemben, akiktől nem feltétlenül követelik meg az együttes cselekvésben való részvételt (vö. Olson 1982:35-37). Például, ha egy üzemben az egymással szoros társadalmi kapcsolatban lévő munkások arra szervezkednek, hogy a legjobb gépeket és a legjobb munkafeladatokat szerezzék meg az üzemen belül, egy bizonyos létszámon túl már nem hajlandók új tagok befogadására. Ha viszont arra szervezkednek,

hogy megakadályozzák az üzem bezárását, minden belépni szándékozó munkást szívesen fogadnak.

A társadalmi egyesülés tagjainak tisztázniuk kell továbbá, hogy milyen javak (vagy egyéb létezők) előállítására vagy megszerzésére irányulnak az együttes cselekvések, és az egyesülés tagjai milyen módon juthatnak hozzá az adott javakhoz. *Az adott egyéneknek ki kell alakítaniuk azokat a szabályokat, amelyek a javak (vagy egyéb létezők) előállítására vagy megszerzésére irányuló cselekvések összehangolását szolgálják, megfelelően elosztva a javak (vagy egyéb létezők) előállításával vagy megszerzésével járó ráfordításokat az egyének között.* Ezen belül tisztázniuk kell, hogy az egyes tagoknak mi a feladata az együttműködés során, és hogyan történik az ilyen irányú cselekvések ellenőrzése. Az egyéni hozzájárulásoknak megfigyelhetőnek kell lenniük, és hatékony szankciókat kell életbe léptetni az elhárítás problémájának megoldására.

Belső fedezetű intézmény kialakítása azzal a következménnyel is jár az adott intézmény kialakításában részt vevő és az intézmény érvényességi körébe eső egyének számára, hogy el kell fogadniuk az egyének adott körének jogosultságát arra, hogy ellenőrizzék egymás cselekvéseit. Ez az ellenőrzés esetenként negatívan érinti az adott egyéneket, mivel korlátozza érdekeik bizonyos összetevőinek az érvényesítését. Például, ha egyéni teljesítmény-bérben dolgozó munkások adott köre egységére jut abban, hogy egy bizonyos teljesítményszázaléknál nem érnek el nagyobb teljesítményt, mégpedig azért, hogy elkerüljék a normaidők (az egyes munkadarabok előállítására vagy megmunkálására adott idők) jelentős csökkentését, ez korlátozza az egyes munkásokat abban, hogy alkalmanként a „jó munkákon” nagyobb teljesítményszázalékot érjenek el, és ezáltal többet keressenek.

Felmerül a kérdés, hogy miért fogadják el a társadalmi egyesülés egyes tagjai mások jogosultságát az előbbiek cselekvéseinek az ellenőrzésére akkor is, amikor az ellenőrzés negatív következményekkel jár az adott tagok számára? Erre a kérdésre Coleman (1990:288) azt a választ adja, hogy az egyének számára bár bizonyos vonatkozásokban negatív következményekkel járhat mások ellenőrzési jogosultságának elfogadása, de az adott egyének beláthatják azt is, hogy az adott szabály létezése, amelynek fenntartását az ellenőrzés szolgálja, hosszú távon megfelel érdekeiknek. Mások ellenőrzési jogosultságának elutasítása a belső fedezetű intézmények esetében az intézményes szabályok elutasítását is jelenti. Az ilyen intézmények esetében tehát az egyének

racionálisan elfogadják mások jogosultságát arra, hogy ellenőrizzék cselekvéseiket, miközben ők is jogosultak mások cselekvéseinek ellenőrzésére.³

Az együttesen kialakított szabályokban hatékony szankciókat kell kilátásba helyezni azokkal a tagokkal szemben, akik egyáltalán nem vagy nem megfelelően járulnak hozzá a javak (vagy egyéb létezők) előállításához vagy megszerzéséhez. Esetleg szabályozást igényel az is, hogy hogyan történjen az együttesen előállított és eredetileg oszthatlan javak elosztása. Olson (1982:30) szerint a közjavakat akkor lehet a leghatékonyabban előállítani vagy megszerezni, ha a közjószág pótlólagos egységeinek megszerzésével járó ráfordítások olyan arányban oszlanak el, mint amilyen arányban a pótlólagos egységekből származó hozam oszlik meg az egyes csoporttagok között. Azonban az, hogy olyan intézményes szabályok alakulnak ki, amelyek közel egyenlő mértékben egyesítik az egyes egyének érdekeit, nem magától értetődő. A nagyobb erővel rendelkező egyének képesek lehetnek érvényre juttatni olyan szabályokat, amelyek nem olyan cselekvési lehetőségeket hoznak létre, amelyek megfelelnek valamennyi tag egyéni érdekének (vö. Coleman 1990:260-262).

Fentebb említettem, hogy bizonyos javak intézmények által meghatározottan közjavak, valamint bizonyos közjavak az egyes egyének részéről magánjavak formájában kerülnek felhasználásra. Tehát a társadalmi egyesülés tagjai esetleg intézményesen kizárhatják a közcsoportból azokat az egyéneket, akik nem járulnak hozzá, illetve nem megfelelően járulnak hozzá a közjószág előállításához. Ha ez aktuálisan nem lehetséges, az egyesülés tagjai más negatív szankciókat is alkalmazhatnak azokkal az egyénekekkel szemben, akik elhárítják az együttes társadalmi cselekvésben való részvételt. Visszaulva a fentebb említett példára – amikor egyéni teljesítménybérben dolgozó munkások adott köre egyesítésre jut abban, hogy egy bizonyos teljesítményszázaléknál nem érnek el nagyobb teljesítményt –, ha az adott munkások közül valaki többször túlteljesíti a megegyezés szerinti felső korlátot, munkatársai megtagadják tőle a segítséget a munkavégzés más vonatkozásaiban (pl. adott esetben nem cserélnék vele műszakot, nem adják kölcsön a szerszámokat stb.).

Fentebb volt szó arról, hogy az egyének viszonylag tágabb köreiből a társadalmi egyesülések gyenge helyettesítői lehetnek az intézmények

kialakításában a többségi elv (valójában kisebb vagy nagyobb mértékű) érvényesítésével létrehozott társadalmi szervezetek mint érdekérvényesítő társulások (szakmai társaságok, szakszervezetek, politikai pártok stb.). Valamint a társadalmi egyesülések másik helyettesítői lehetnek a társadalmi hálózatok, amelyeket az elmélet engedménys szintjén tekinthetjük úgy, mintha tökéletlen társadalmi egyesülések lennének. Tehát az említett szervezetek és a társadalmi hálózatok bizonyos mértékben helyettesíthetik a javak (vagy más létezők) előállításában a társadalmi egyesüléseket. Azonban az elhárító beállítottság általában jelentős akadály a szóban forgó szerveződések létrehozásának és megfelelő működésének is.

Az egyesült érdek és erő létrehozása

Mint fentebb említettem, a társadalmi egyesülés létrehozása belső fedezetű társadalmi intézmények kialakítása révén azonossági társadalmi viszonyok létrehozását, illetve az egyének érdekeinek és erőinek az egyesítését jelenti. Az előző szakaszban a belső fedezetű intézmények kialakításával foglalkoztam, ebben a szakaszban az egyesült érdek és az egyesült társadalmi erő létrehozásával foglalkozom.

Az egyének különböző csoportjait figyelembe véve, felfogásom szerint csak a társadalmi egyesülések esetében beszélhetünk csoportérdekekről és csoporterőkről. E kifejezések helyett azonban az egyesült érdek és az egyesült erő kifejezéseket használom, főleg azért, hogy ezzel is hangsúlyozzam: az egyének különböző csoportjai közül elvileg csak a társadalmi egyesülések rendelkeznek csoportérdekekkel és csoporterőkkel.

Fentebb láttuk, hogy a társadalmi egyesülés tagjait belső fedezetű társadalmi intézmények által létrehozott azonossági társadalmi viszonyok, illetve – e viszonyokon belül – azonossági érdekviszonyok és azonossági erőviszonyok fűzik össze, tehát az egyesülés tagjai egyesült érdekekkel és egyesült társadalmi erővel rendelkeznek. Az érdek fogalmának meghatározásával a TE hetedik fejezetében foglalkoztam (Farkas 2011:44-62). Eszerint az érdek intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek hálózata, amelyek az adott egyén (vagy csoport) számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy pozitív feltételeit képezik. Az érdekek szubjektumai nemcsak egyének lehetnek, hanem bizonyos értelemben társadalmi csoportok is, és az ilyen csoportokat nevezzük társadalmi egyesüléseknek.

³ Coleman (1990:247-248) a belső fedezetű intézmény fogalmához nagyrészt hasonló értelemben egyesített szabályról ír.

Az egyesült érdek a társadalmi egyesülés tagjai által belső fedezetű társadalmi intézmények révén létrehozott, a tagok azon cselekvési lehetőségeinek a hálózata, amelyek valamennyi tag számára a szükségletkielégítés eszközeit képezik; e cselekvési lehetőségek valamennyi tag számára társadalmi javakat teremthetnek és várható hozadékuk valamennyi tag számára pozitív. A TE hetedik fejezetében egyértelmű különbséget tettem az érdekegybeesés és az érdekezozonosság között (Farkas 2011:102-108), és fentebb volt szó arról, hogy az adott egyéneket elvileg csupán érdekegybeesés fűzi össze az adott társadalmi közjóság, esetleg magánjavak vagy más létezők előállítására, illetve megszerzésére vonatkozóan. Az egyének adott körében érdekezozonosság, és ilyen értelemben vett egyesült érdek nem létezik eleve az egyének hasonló vagy egybeeső érdekeiben. Az egyesült érdeket maguk az egyesülés tagjai hozzák létre, az együttesen kialakított és fenntartott társadalmi intézmények révén.

A szóban forgó intézmények meghatározott cselekvési lehetőségeket hoznak létre az egyesülés tagjai számára, és a tagok összehangolják egymás között cselekvési lehetőségeiket. A cselekvések intézmények révén történő olyan összehangolása ugyanis, amely időben elkülönül a konkrét cselekvésektől, nem más, mint a cselekvési lehetőségek összehangolása. Ennek során a tagok tudatosítják, hogy meghatározott jövőbeli körülmények között milyen magatartást várnak el egymástól, és ez milyen következményekkel jár az egyesülés más tagjai szempontjából.

A belső fedezetű intézmények által meghatározottan csupán annyiban alakul ki egyesült érdek, amennyiben ezen intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek ugyanakkor megfelelnek a tagok egyéni érdekeinek is. Tehát elvileg nincs olyan egyesült érdek, amely ugyanakkor ne lenne egyéni érdeke is az egyesülés valamennyi tagjának. Azonban a valóságban valószínűleg ritkán találhatunk olyan társadalmi egyesüléseket, amelyekben viszonylag tiszta egyesült érdekek jöttek létre. A valóságos társadalmi egyesülésekben egyrészt az alapvető érdekezozonosság mellett valószínűleg találunk egybeeső és ellentétes egyéni érdekeket is. Másrészt, egy-egy konkrét kérdésben kialakult egyesült érdek nem feltétlenül egyesíti az általában társadalmi egyesülésnek tekinthető csoport valamennyi tagját.

Az egyesült érdek fogalmától megkülönböztetem a közérdek előbbihez képest tágabb fogalmát. A közérdek az egyének adott körében azokat a cselekvési lehetőségeket foglalja magában, amelyek

valamennyi egyén érdekének az összetevőit képezik. Ilyen értelemben a közérdek az adott egyének egyesült érdekét és/vagy egybeeső érdekeit alkotó cselekvési lehetőségek összessége. Belső fedezetű intézmények kialakítása nélkül az egyének adott körében a közérdeket az egybeeső érdekeket alkotó cselekvési lehetőségek képezik. A közérdek belső fedezetű intézmények kialakítása révén válhat egyben egyesült érdeké is.

A társadalmi erő fogalmának meghatározásával a TE nyolcadik fejezetében foglalkoztam (Farkas 2011:180-183). Eszerint a társadalmi erő az adott egyén (vagy csoport) társadalmi képességeinek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy másik egyén (vagy csoport) mint objektum számára a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik. Az érdekekhez hasonlóan, a társadalmi erők szubjektumai nemcsak egyének lehetnek, hanem olyan társadalmi csoportok is, amelyeket társadalmi egyesüléseknek nevezünk.

Az egyesült társadalmi erő a társadalmi egyesülés tagjai által belső fedezetű társadalmi intézmények révén összehangolva felhasználható társadalmi képességeknek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy külső egyén vagy csoport számára a szükségletkielégítés feltételeit (esetleg feltételes eszközeit) képezik. Az egyesült társadalmi erő tartalmát képezik egyrészt az egyesülést alkotó egyének társadalmi képességei annyiban, amennyiben e képességek összehangoltan felhasználhatók az egyesülés belső fedezetű intézményei révén. Például egy munkahelyi egyesülés ereje nagyrészt magában foglalja tagjainak szaktudását, hatáskörét stb. Az egyesült erő tartalmát képezi másrészt maga az egyesülés, illetve – pontosabban fogalmazva – azt képezik az egyesülésen belüli társadalmi kapcsolatok, amelyekkel – más társadalmi képességek mellett – a már említett fejezetben foglalkoztam (Farkas 2011:141-175). Az egyesülésen belüli szoros társadalmi kapcsolatok teszik aktuálisan lehetővé az egyesülés tagjainak összehangolt cselekvését, valamint e cselekvések során az egyének társadalmi képességeinek az összehangolt felhasználását. Az egyéni társadalmi képességek összehangolt felhasználása nyilvánvalóan minőségileg nagyobb mértékben érintheti más egyének vagy csoportok érdekeit, mint e képességek pusztán egyéni igénybevétele. Gondoljunk például arra, ha egy vállalat alkalmazottai egyidőben tagadják meg a munkát, szemben azzal, ha minden egyes alkalmazott akkor tagadná meg a munkát, ha éppen valamilyen konkrét sérelem érné és csak az egyéni sérelmét szeretné megszüntetni.

Tehát az egyesült társadalmi erő intenzitása egyrészt a tagok egyéni erőinek intenzitásától, másrészt az egyesülés integráltságának a fokától függ. Az egyesült erő egyrészt megnyilvánulhat az együttes társadalmi cselekvésben, közvetlenül az egyesülésnek mint egésznek az erejeként. Másrészt azonban az együttes erő megnyilvánulhat az egyéni tagok cselekvéseiben is, amennyiben az adott egyének az adott érdek érvényesítésében szükség szerint igényelhetik és megkaphatják az együttes társadalmi cselekvés révén történő támogatást.

A társadalmi egyesülésen belül egyes egyének hatalommal is rendelkezhetnek, de az egyesülésen belüli hatalom csak belsőleges hatalom lehet. A TE kilencedik fejezetében foglalkoztam a belsőleges hatalommal, amelyet belső fedezetű intézmények kialakítása révén együttesen hozzák létre a hatalom hatókörébe eső egyének (Farkas 2011:248-253). Ilyen hatalommal végül is együttesen rendelkeznek az adott egyének, de képviselőként egy adott egyén vagy az egyének szűkebb köre is érvényesítheti a belsőleges hatalmat. A belsőleges hatalom tehát az adott egyének összességének, egyesülésének a hatalma az egyes egyénekkal szemben, esetleg az egyének szűkebb köre vagy egy adott egyén által képviselve. Így például az egyesülés tagjai az egyik tagot felruházhatják azzal a hatáskörrel, hogy meghatározza az egyes tagok konkrét feladatait a javak előállításának a folyamatában, vagy azzal, hogy elossza az együttes előállított javakat a tagok között.

Az együttes társadalmi cselekvés

Az együttes társadalmi cselekvés fogalma

Az angol nyelvű szociológiai irodalomban egyaránt használják az együttes viselkedés (collective behaviour) és az együttes cselekvés (collective action) kifejezést, de e két kifejezés többnyire két különböző fogalmat jelöl. Az együttes viselkedést többnyire szervezetlen és intézményesen meghatározatlan, az együttes cselekvést viszont szervezett és intézmények által meghatározott jelenségnek tekintik. Az együttes viselkedés fogalmába sorolható jelenségekkel nem kívánok foglalkozni, de az együttes társadalmi cselekvés fogalmának pontosabb meghatározása végett röviden utalnom kell az előbbi fogalomra is.

Az együttes viselkedés fogalma viszonylag nagyszámú egyén egy adott helyen és különleges körülmények közötti olyan viselkedését

foglalja magában, amely intézményes szempontból lényegében meghatározatlan (pl. Brown – Goldin 1973:3-5; Lofland 1985:37). Az ilyen viselkedés résztvevői között elvileg nincsenek – intézmények által létrehozott – társadalmi viszonyok, valamint e viszonyok által meghatározott rendszeres kölcsönhatások. Az együttes viselkedés hasonló körülmények közé került egyének időleges és lényegében az adott különleges körülmények által meghatározott viselkedése és kölcsönhatása. Az együttes viselkedés tipikus formái a pánik, a híresztelés, a lázadás, a tüntetés, a tömeges szurkolás stb. Az ilyen értelemben vett együttes viselkedés felfogásom szerint nem társadalmi cselekvés, mivel nem társadalmi intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségeket valósít meg.

A fent említett meghatározással szemben például Hechter (1990:14) az együttes viselkedés kifejezéssel jelölt fogalomba beleérti az intézményes cselekvéseket is. Mások viszont az együttes cselekvés kifejezéssel jelölik azt a viszonylag tág fogalmat, amelybe beleértik az intézményesen nagyrészt meghatározatlan, tömeges viselkedéseket is (pl. tüntetés, felkelés, zavargás), legalábbis amennyiben az egyének egymással összefüggő cselekvései végül is azonos cél elérésére irányulnak (pl.: Francisco 2010; Hyvärinen 2005:19; Snow – Soule – Kriesi 2004:6-7; Useem 1998:215).

Egyes szerzők a közjavakkal összefüggésben határozzák meg az együttes cselekvés fogalmát. Például Olson (1982) nézete szerint együttes cselekvés minden olyan cselekvés, amely közjószág előállítására irányul. Ilyen értelemben egyetlen egyén elszigetelt cselekvése is együttes cselekvés, ha az adott egyén e cselekvése révén közjószágot állít elő az egyének bizonyos köre számára. E felfogáshoz képest viszonylag szűkebb értelemben, az együttes cselekvés két vagy több egyén ugyanannak a közjószágnak a megszerzésére irányuló cselekvése (Marwell – Oliver 1993:4). Én e tekintetben Hardin (1982:19) felfogásával értek egyet, amely szerint az együttes cselekvés problémáját nem célszerű teljes mértékben azonosítani a közjavak előállításának a problémájával, illetve együttes társadalmi cselekvés nem csak közjószág előállítására vagy megszerzésére irányulhat.

Az együttes társadalmi cselekvés fogalmát a szervezett társadalmi cselekvés fogalmán belül határozom meg. Szervezett társadalmi cselekvéseknek nevezem az intézmények révén funkcionálisan összehangolt társadalmi cselekvéseket, ahol a cselekvések összehangolására szolgáló intézmények külső vagy belső fedezetű intézmények egyaránt lehetnek.

Együttes társadalmi cselekvésnek nevezzük az egyének adott körében belső fedezetű társadalmi intézmények révén összehangolt egyéni társadalmi cselekvések összességét. Együttes társadalmi cselekvésről tehát csak akkor beszélünk, amikor az egyének az általuk létrehozott és fenntartott társadalmi intézmények révén hangolják össze cselekvéseiket. Ebben az esetben az egyének már nemcsak funkcionális szempontból, hanem egymás érdekeire való tekintettel is összehangolják cselekvéseiket. Például egy hivatalban vagy üzemben az egyes részlegek, szervezeti egységek dolgozóinak a cselekvései funkcionálisan összehangoltak a munkavégzésre vonatkozó formális szabályok által. Ebben a vonatkozásban azonban nem beszélhetünk együttes társadalmi cselekvésről, mivel ezen intézmények fedezetét nem maguk a szervezetten cselekvő egyének képezik. Ha azonban az alkalmazottaknak egy köre szoros társadalmi kapcsolatot hoz létre egymás között és megegyezésre jut abban a kérdésben, hogy az egyes egyéneknek mit kell tenniük annak érdekében, hogy a vezetés fel-emelje alpbérüket, és ennek következtében összehangoltan cselekszenek, már együttes társadalmi cselekvésről beszélhetünk.

Fentebb láttuk, hogy az egyének adott körében társadalmi egyesülés létrehozásának a fő motívuma nemcsak közjóság előállítására irányulhat. Ennek megfelelően, *az adott egyesülés tagjainak az együttes társadalmi cselekvése jellemzően irányulhat* (1) főként közjóság együttes előállítására, (2) olyan intézmény, illetve intézményes szabály érvényre juttatására (vagy érvénytelenítésére), amely az egyének adott körében mindenki számára kedvező (vagy kedvezőtlen), (3) adott külső egyénre vagy csoportra irányuló társadalmi hatásra a tagok eredetileg egybeeső érdekeinek megfelelően, és/vagy (4) magánjavak előállításában vagy megszerzésében az egyes tagok együttes támogatására.

Az együttes társadalmi cselekvés motívumai

A különböző szociológiai szemléletmódok képviselői különböző motívumokkal vagy ösztönzőkkel magyarázzák az együttes cselekvést. E tekintetben itt csak a strukturalista és a racionalista felfogásról teszünk röviden említést, amelyekben jellemzően az érdekeket tekintik a társadalmi cselekvések alapvető vagy fő motívumainak.

A strukturalista szociológiai elméletekben alapvetően a csoportérdek fogalma szolgál az együttes

cselekvés magyarázatára. Azonban e felfogás képviselői jellemzően azon a nézeten vannak, hogy a csoportérdek eleve adott a csoport tagjainak hasonló életfeltételei, illetve hasonló társadalmi helyzete által meghatározottan. Ilyen értelemben ír Marx (1959:72) a munkások közös érdekéről, amely közös helyzetükben gyökerezik. Ehhez kapcsolódik például Lukács (1971) felfogása az objektív osztályérdekről, amely az osztály megszerveződésétől és tudatosságától függetlenül is létezik, valamint Westergaard és Resler (1985:25, 423, 455) felfogása a munkások közös érdekeiről.

A racionalista szemléletmód képviselői bírálják a strukturalista elméleteknek azt a sajátosságát, hogy eleve közös érdekekkel, és ezáltal a szándékos cselekvés képességével ruházzák fel az egyének bizonyos csoportjait. A racionális döntések elméletében az együttes cselekvés motívuma az önérdék vagy egyéni érdek, amely meghatározott körülmények között olyan cselekvésekre készíti az egyéneket, amelyek megfelelnek mások, illetve a csoport közös érdekeinek is. Ilyen körülményeket teremthetnek a „szelektív ösztönzők”, azaz olyan pozitív és/vagy negatív szankciók, amelyek biztosítják, hogy az adott csoport tagjai egyéni érdekeik által motiválva is hozzájáruljanak a csoport megfelelő működéséhez, és ezáltal a tagok számára bizonyos közjavak előállításához (Olson 1982:43). Az általam képviselt felfogáshoz az a felfogás áll a legközelebb, amely szerint az elhárítás problémájának a megoldásához az érintett egyéneknek közös megegyezéssel „egyesített szabályokat” kell kialakítaniuk (Coleman 1990:241-265, 381-384), illetve új intézmények kialakítása révén meg kell szervezniük önmagukat (Ostrom 1990:42-45).

A racionalista szemléletmódban tehát az együttes cselekvés motívuma nem a csoportérdek, illetve a tudatosult csoportérdek, hanem meghatározott körülmények között az egyéni érdek. Amennyiben a racionális döntések elméletében mégis használják a közös érdek vagy csoportérdek fogalmát, e fogalmat általában hasonlóan értelmezik, mint a strukturalista elméletekben, azaz mintha a csoportérdek nem lenne más, mint a csoportot alkotó egyének hasonló érdekeinek összessége, amely a közjavak vagy együttes javak megteremtésére vagy megszerzésére irányul (lásd pl. Olson 1982:12-14; Hardin 1982:34-35). Az így felfogott csoportérdeket azonban nem tekintik az együttes cselekvés ösztönző vagy motiváló tényezőjének; az egyének cselekvéseit egyéni érdekeik motiválják, amelyek esetleg megfelelhetnek a csoportérdeknek is.

Fentebb láttuk, hogy felfogásom szerint az egyesült érdeket maguk az egyesülés tagjai hozzák létre, az együttesen kialakított és fenntartott társadalmi intézmények révén. *Az együttes társadalmi cselekvések motívumait elvileg az egyének szintjén is tudatosult egyesült érdekek, valamint részben az egyesült érdekek alapján hosszabb távon kialakult társadalmi közkerölcsnek megfelelő erkölcsi motívumok képezik.* A TE tizenkettedik fejezetében volt szó arról, hogy az érdekmotivált magatartást közvetlenül már az érdektudat motiválja, amennyiben a szubjektum képes az adott cselekvési lehetőségek megvalósítására (Farkas 2013:344-348). Az érdekek ismeretek és különböző instrumentális kognitív motívumok – célok, elvárások, számítások, beállítottságok, értékek – formájában tudatosulnak. A TE tizedik fejezetében adott meghatározásom szerint a társadalmi közkerölcs az egyének adott körében a társadalmi együttműködésnek vagy egymás rendszeres csereszerű támogatásának az erkölcsi szabályozására az egyének adott köre által tudatosan kialakított erkölcsi szabályok és értékek összessége (Farkas 2013:216-218). Amennyiben az egyének belső fedezettű intézmények révén azonossági társadalmi viszonyokat és szoros társadalmi kapcsolatokat hoznak létre egymás között, eleve erkölcsi kötelezettséget is vállalnak az általuk együttesen kialakított intézményes szabályok betartására, és az intézményes szabályok idővel erkölcsi szabályok formájában is kialakulnak.

A valóságban – eklektikus elméleti szinten figyelembe véve – az egyéneket részben személyes értékek és érzelmi természetű motívumok, illetve a részvétel során közvetlenül kielégíthető szükségletek is motiválhatják a fő céljaikat tekintve társadalmi természetű együttes cselekvésekben. A valóságban elősegítheti az együttes cselekvés problémájának a megoldását, ha a csoport más tagjai helyesléssel, elismeréssel jutalmazza, illetve tiszteletben részesíti a csoport egyes tagjait a csoport erőfeszítéseire történő hozzájárulásukért. Ugyanis a presztízs, megbecsülés vagy tisztelet olyan „szelektív ösztönzőként” szolgálhat, amelynek elnyerésére irányuló szükséglet együttműködésre készítheti az egyéneket a csoport együttes cselekvésében (Ferguson 2013:93, 109-110; Marwell – Oliver 1993:6-7; Oliver 1980:1367; Willer 2009:23-26; Willer et al. 2010:320-322).

A valóságban a társadalmi egyesülés létrehozásában az elhárítás problémájának a megoldása gyakran igényel fogalmaim szerint közösségi természetű erkölcsi megoldást. Gyakran van vagy lenne szükség olyan személyekre, akik közösségi erkölcsi

motívumoktól indítva felvállalják a társadalmi egyesülés (vagy érdekérvényesítő társulás) létrehozásával járó ráfordítások nagy részét. Ha az egyesülés (vagy az érdekérvényesítő társulás) már elér egy bizonyos szervezetségi szintet, képes lehet a növekedésre és az önfenntartásra, de az előbb említett személyek nélkül gyakran nem tudja elérni a szervezetségnek ezt a szintjét (pl. Doralt 2005:12; Hardin 1982:107-108; Parfit 1986:39). Az egyesülés létrehozásában való részvételt valójában befolyásolják az egyének személyes tulajdonságai is. A társadalmi egyesülések létrehozásában és az együttes társadalmi cselekvések kezdeményezésében általában aktívabbak azok a személyek, akik iskolázottabbak, öntudatosabbak és nagyobb mértékben hisznek abban, hogy képesek befolyásolni az eseményeket (Bandura 1986:450-453).

Ha adott egyének előre láthatóan rendszeresen találják magukat szemben az elhárítás problémájával, csak néhány főből álló csoportban az elhárítás problémája esetleg megoldható a bizalom alapján, kifejezetten megfogalmazott megegyezés nélkül is. Ha az egyik egyén egy adott alkalommal magára vállalja a közjószág előállítását, ez hatással lehet mások döntéseire a jövőben. Mivel egy adott egyén csak abban az esetben számíthat arra, hogy más alkalmakkor mások is vállalják a közjószág előállításában való részvételt, ha bizonyos alkalmakkor ő is vállalja, hosszabb távon érdekében áll a közjószág előállításában való részvétel (pl. Doralt 2005:26-27; Hardin 1982:145-150; Ostrom 2000:142). Például, ha egy lépcsőházhoz csak néhány család lakása tartozik, esetleg külön megegyezés nélkül is rendben tudják tartani a lépcsőházat, ami egy sokemeletes lakóházban már kevésbé valószínű.

Összefoglalás

Társadalmi egyesülés létrehozása és a tagok társadalmi együttműködése főleg társadalmi közjavak előállítására vagy megszerzésére irányul. Ezért a tanulmány első részében a társadalmi közjavak fogalmával és – a közjavak tekintetében jelentős egyének által alkotott – közcsoport fogalmával foglalkoztam, valamint felvázoltam a közjavak előállításának vagy megszerzésének a jellemző formáit. Felfogásom szerint a társadalmi közjavak olyan javak, amelyek az egyének adott köre számára osztatlanul és valamennyi egyén számára elérhetően és felhasználhatóan képezik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit. A társadalmi természetű közcsoport

olyan kategoriális csoport, amelynek tagjai számára egy adott jószág társadalmi közjószágot képez, így e jószág előállítására, megszerzésére vagy megőrzésére irányuló érdekeik bizonyos összetevői egybeesnek.

Nézetem szerint a közjavak előállításának a következő négy fő formáját különböztethetjük meg egymástól. Egyrészt, társadalmi közjavakat az egyének adott köre számára létrehozhatnak a közcsoporton kívül lévő, egyéni érdekeik alapján cselekvő egyének is, amennyiben érdekeik ebben a vonatkozásban egybeesnek a közcsoport tagjainak érdekeivel. Másrészt, a közcsoport tagjai körébe tartozó egyes egyének elkülönülten is létrehozhatnak társadalmi közjavakat a közcsoport egésze számára, amennyiben ez megfelel egyéni érdekeiknek és a számukra optimális alternatívának. Azonban az egyének érdekeinek a közcsoport más tagjaitól elkülönülten általában az felel meg, hogy ne vállaljanak részt a társadalmi közjavak előállításának a ráfordításaiból, így magatartásukra e tekintetben általában az elhárítás jellemző. Elhárításon, illetve elhárító beállítottságon azt értjük, hogy bár az egyének adott körében az egyes egyének igényt tartanak egy adott közjószágra (vagy más létezőre), de az egyes egyének másokra hárítják az adott közjószág (vagy más létező) előállítására vagy megszerzésére irányuló cselekvéseket és az ezekkel járó ráfordításokat.

A harmadik és a negyedik esetben elvileg a közcsoport valamennyi tagja részt vesz a közjószág előállításában, de az egyik esetben külső fedezetű intézmények, a másik esetben belső fedezetű intézmények által meghatározottan. Tehát külső fedezetű intézmények révén is készíthetik vagy kényszeríthetik a közcsoport valamennyi tagját a közjószág előállítására. Azonban bizonyos körülmények között a társadalmi közjószág csak a közcsoporthoz tartozó egyének egészének vagy nagy részének belső fedezetű intézmények révén összehangolt cselekvése, azaz együttes társadalmi cselekvése eredményeként állhat vagy állhatna rendelkezésre. Ahhoz viszont, hogy az egyének adott köre képes legyen együttes társadalmi cselekvésre, társadalmi egyesülést kell létrehozniuk.

A tanulmány második részében röviden meghatároztam a társadalmi egyesülés fogalmát, rámutattam az egyesülés létrehozásának a fő motívumára, valamint e folyamat fő vonásaira, egyrészt a belső fedezetű intézmények kialakítása, másrészt az egyesült érdek és az egyesült erő létrehozása szempontjából. A társadalmi egyesülés rendszerbe szerveződött belső fedezetű társadalmi intézmények, valamint ezen intézmények érvényességi körébe eső, és az

adott intézmények által létrehozott belsőleges (azonossági) társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének és társadalmi viszonyaik összessége. Az egyének adott körében társadalmi egyesülés létrehozásának a fő motívuma jellemzően irányulhat (1) főként közjószág együttes előállítására, (2) olyan intézmény, illetve intézményes szabály érvényre juttatására (vagy érvénytelenítésére), amely az egyének adott körében mindenki számára kedvező (vagy kedvezőtlen), (3) adott külső egyénre vagy csoportra irányuló társadalmi hatásra a tagok eredetileg egybeeső érdekeinek megfelelően, és/vagy (4) magánjavak előállításában vagy megszerzésében az egyes tagok együttes támogatására. Úgy tűnik, hogy valamennyi esetre jellemzőnek tekinthetjük az elhárító beállítottságot, illetve e beállítottság mögött azt a problémát, hogy az egyes egyének érdekeinek elkülönülten általában az felel meg, hogy az adott egyén ne vegyen részt az együttes társadalmi cselekvésben, mások viszont vállalják a részvételét.

Az elhárítás problémájának megoldása olyan belső fedezetű társadalmi intézmények kialakítását igényli, amelyek egyrészt biztosítékot nyújtanak az egyes egyének számára, hogy az elhárítással szemben mások is az együttműködést választják; másrészt összehangolják az érintett egyének cselekvéseit, és – ha ez intézményesen megoldható – annyiban teszi lehetővé az egyes egyének számára az együttesen előállított vagy megszerzett javakhoz való hozzájutást, amennyiben maguk is hozzájárultak azok előállításához vagy megszerzéséhez. Az adott egyéneknek egyrészt ki kell alakítaniuk olyan alapvető szabályokat, amelyek a tagságot és az együttes, illetve az egyhangú döntéshozást szabályozzák az egyesülésen belül. Másrészt ki kell alakítaniuk azokat a szabályokat, amelyek a javak (vagy egyéb létezők) előállítására vagy megszerzésére irányuló cselekvések összehangolását szolgálják. Harmadrészt, a szabályokban hatékony szankciókat kell kilátásba helyezni azokkal a tagokkal szemben, akik egyáltalán nem vagy nem megfelelően járulnak hozzá a javak (vagy egyéb létezők) előállításához vagy megszerzéséhez. Negyedrész, esetleg szabályozást igényel az is, hogyan történjen az együttesen előállított és eredetileg osztatlan javak elosztása.

A formálódó társadalmi egyesülés tagjai belső fedezetű társadalmi intézmények kialakítása révén azonossági társadalmi viszonyokat, valamint egyesült érdeket és egyesült erőt hoznak létre. Az egyesült érdek a társadalmi egyesülés tagjai által belső fedezetű társadalmi intézmények révén létrehozott, a tagok azon cselekvési lehetőségeinek

a hálózata, amelyek valamennyi tag számára a szükségletkielégítés eszközeit képezik; e cselekvési lehetőségek valamennyi tag számára társadalmi javakat teremthetnek és várható hozadékuk valamennyi tag számára pozitív. Az egyesült társadalmi erő a társadalmi egyesülés tagjai által belső fedezetű társadalmi intézmények révén összehangolva felhasználható társadalmi képességeknek az a mértéke, amelyben ezek a képességek egy külső egyén vagy csoport számára a szükségletkielégítés feltételeit (esetleg feltételes eszközeit) képezik.

Az egyének adott köre társadalmi egyesülés létrehozása révén válik rendszeresen alkalmassá együttes társadalmi cselekvésre. A tanulmány harmadik részében meghatároztam az együttes társadalmi cselekvés fogalmát és rámutattam az együttes cselekvés motívumaira. Eszerint együttes társadalmi cselekvésnek nevezzük az egyének adott körében belső fedezetű társadalmi intézmények révén összehangolt egyéni társadalmi cselekvések összességét. Az együttes társadalmi cselekvések motívumait elvileg az egyének szintjén is tudatosult egyesült érdekek, valamint részben az egyesült érdekek alapján hosszabb távon kialakult társadalmi közkerölcsnek megfelelő erkölcsi motívumok képezik. Azonban a valóságban – eklektikus elméleti szinten figyelembe véve – az egyéneket részben személyes értékek és érzelmi természetű motívumok, illetve a részvétel során közvetlenül kielégíthető szükségletek is motiválhatják a fő céljaikat tekintve társadalmi természetű együttes cselekvésekben.

Felhasznált szakirodalom

- Bandura, Albert 1986 *Social Foundations of Thought and Action. A Social Cognition Theory*. Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Brown, Michael E. – Goldin, Amy 1973 *Collective Behavior. A Review and Reinterpretation of the Literature*. Goodyear Publishing Company, Pacific Palisades.
- Coleman, James S. 1990 *Foundations of Social Theory*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Doralt, Peter Michael 2005 *Rationality at Work: Logics of Collective Action in the Labour Market*. Springer, Wien.
- Elster, Jon 1995 *A társadalom fogaskerekei*. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest.
- Farkas Zoltán 2010a *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc. <https://www.researchgate.net/publication/299283037>
- Farkas Zoltán 2010b *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc. <https://www.researchgate.net/publication/299283151>
- Farkas Zoltán 2011 *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc. <https://www.researchgate.net/publication/299283486>
- Farkas Zoltán 2013 *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Negyedik kötet*. Bíbor Kiadó, Miskolc. <https://www.researchgate.net/publication/299283678>
- Farkas Zoltán 2021 A társadalmi csoport fogalma és típusai. *Szellem és Tudomány*, 12. 1:61-80. <https://www.researchgate.net/publication/350134033>
- Ferguson, William D. 2013 *Collective Action and Exchange: A Game-Theoretic Approach to Contemporary Political Economy*. Stanford University Press, Stanford, CA.
- Francisco, Ronald A. 2010 *Collective Action Theory and Empirical Evidence*. Springer, New York.
- Hardin, Russell 1982 *Collective Action*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Hechter, Michael 1990 The Emergence of Cooperative Social Institutions. In Hechter, M. – Opp, K.-D. – Wippler, R. eds. *Social Institutions. Their Emergence, Maintenance and Effects*. Walter de Gruyter, New York. 13-33.
- Heckathorn, Douglas D. 1996 The Dynamics and Dilemmas of Collective Action. *American Sociological Review*, 61. 2:250-277.
- Hyvärinen, Matti 2005 The Merging of Context into Collective Action. In Edmondson, R. ed. *The Political Context of Collective Action: Power, Argumentation and Democracy*. Routledge, London and New York, 19-31.
- Lofland, John 1985 *Protest: Studies of Collective Behavior and Social Movements*. Transaction Books, New Brunswick.
- Lukács György 1971 *Történelem és osztálytudat*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Marwell, Gerald – Oliver, Pamela 1993 *The Critical Mass in Collective Action. A Micro-Social Theory*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.

- Marx, Karl 1959 *A filozófia nyomorúsága*. In Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM). 4. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 59-174.
- Oliver, Pamela 1980 Rewards and Punishments as Selective Incentives for Collective Action: Theoretical Investigations. *American Journal of Sociology*, 85. 6:1356-1375.
- Olson, Marcur 1982 *A kollektív cselekvés logikája*. M.M. Szociológiai füzetek, Budapest.
- Ostrom, Elinor 1990 *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Ostrom, Elinor 2000 Collective Action and the Evolution of Social Norms. *Journal of Economic Perspectives*, 14. 3:137-158.
- Samuelson, Paul A. 1954 The Pure Theory of Public Expenditure. *Review of Economics and Statistics*, 36. 1:350-356.
- Snow, David A. – Soule, Sarah A. – Kriesi, Hanspeter 2004 Mapping the Terrain. In Snow, D. A. – Soule, S. A. – Kriesi, H. eds. *The Blackwell Companion to Social Movements*. Blackwell Publishing Ltd., Malden, MA, 3-16.
- Useem, Bert 1998 Breakdown Theories of Collective Action. *Annual Review of Sociology*, 24:215-238.
- Westergaard, John – Henrietta Resler 1985 *Osztály egy kapitalista társadalomban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Willer, Robb – Matthew Feinberg – Kyle Irwin – Michael Schultz – Brent Simpson 2010 The Trouble with Invisible Men: How Reputational Concerns Motivate Generosity. In Hitlin, S. – Vaisey, S. eds. *Handbook of the Sociology of Morality*. Springer, New York, 315-330.
- Willer, Robb 2009 Groups Reward Individual Sacrifice: The Status Solution to the Collective Action Problem. *American Sociological Review*, 74. 1:23-43.

TRAUMATIKUS NŐI ÉLETÚT REKONSTRUKCIÓJA ÉS ÉRTELMEZÉSE

DOI 10.35402/kek.2022.1.2

Absztrakt

A második világháború után berendezkedő szocialista rendszer alapjaiban és módszeresen forgatta fel a falu életvilágát, fejlődési irányát, beleértve az egyéni mozgástereket, életutakat is. A magát váratlanul hatalomban találó garnitúra a magánélet intimitásába nyúlva képes volt életeket manipulálni, tönkre tenni vagy piedesztálra emelni, ahogy az épülő rendszer érdeke kívánta. Írásomban olyan női sorsot rekonstruálok, akinek származása, szülei vagyoni helyzete vált sorseseménnyé, „kulák fióka” lett belőle. Gyerek- és ifjú korában ezért bűnhődött oly mértékben, amitől sérült személyisége és élete alkonyán sem képes indultszavak nélkül emlékezni életének erre a szakaszára. Az életút egészéből mégis az körvonalazható, hogy minden külső nehézség, akadály ellenére az egyéni képesség, tudás, a kitaró munka alternatívát teremt, eredményt hoz a kilátástalan helyzetekben is.

Kulcsszavak: emlékezet, kollektivizálás, kulák, szocialista fogyasztási szövetkezet, trauma.

Abstract

The socialist system, established after the Second World War, fundamentally and systematically revolutionized the life and direction of the development of the village, including the individual's possibilities and life paths. The set, which unexpectedly found itself in power, was able to manipulate, destroy, or pedestal individual lives interfering in the intimacy of one's privacy, depending on the interest of the upcoming system. In my writing, I reconstruct the fate of a woman whose origins and the financial situation of her parents have become a fateful event which transformed her into a 'kulak cub'. Due to this, in her childhood and youth, she underwent severe punishment which damaged her personality to such extent that she is unable to recall this stage of her life without words of anger despite the many years that have elapsed since then. However, the outline of the whole life path suggests that in spite of all external difficulties and obstacles, individual ability, knowledge and persistent work can create an alternative and bring results even in hopeless situations.

Keywords: memory, collectivization, kulak, cooperative, trauma.

A negyvenöt-hetvenöt éves korosztályú interjúalanyaim is a XX. század történéseiből ismerik szüleik-nagyszüleik első világháborús élményét, annak lezárásaként a román hatalom berendezkedését a régi-új hazában. Megélték a második világháború szörnyűségeit, a „kicsi magyar világ” illuzórikus reményeivel, álmaival, majd újra Romániában „ébredtek fel”. A szocialista berendezkedés nyomán elveszítették minden föld- és ehhez kapcsolódó tulajdonukat.

Ezeknek a relációknak egyik magas értékkel bíró, legfontosabb hatást gyakorló fogalma, a történelmi események nyomán, mivel egyéni és közösségi szinten érintve voltak, a trauma. Az átélt élmények megértésének és társadalmi szintű elismerésének egyszerre vetett gátat a kisebbségi lét, a totalitárius rendszer és a román titkosszolgálat (Securitate) terrorjának gátlástalan érvényesülése. Ezek összessége további torzulásokhoz vezetett egyéni és társadalmi szinten is. A romániai magyar társadalomkutatók ilyen megközelítésben, ezekkel a témákkal nem foglalkozott. (Ha meghúszom magam és nem beszélek, nagyobb baj nem történik velem). Nem az eseményeket nevezem traumának, hanem azok hosszútávú hatását, melyek az átélők életében megjelentek. Első megközelítésben pszichés hatásra gondolhatunk, melyet Heller Ágnes (2006) strukturális, történelmi és individuális típusokba sorol – egyaránt közös vonásuk a tehetetlen kiszolgáltatottság, a létezésben fenyegetettség (Heller 2006:8-13).

Nemcsak a traumák eredete, hanem következménye is társadalmi forrású, nem választható el a kontextustól, ezért emelem be – ha érintőlegesen is – dolgozatom témájába. A háborúkat, vagy a kollektivizálást, kollektív trauma fogalmához tartozónak gondolom, de egyéni traumákkal is találkozunk, például a tsz-esítés során, amikor a kuláknak nyilvánított egyének családtagjait eltérő módon és mélységben érték atrocitások, a rendszer kiszolgálói, építői és a (megfélemlített) lakosság részéről materiális, kulturális és társadalmi síkon is. A narratív élettörténeteikben az emlékezők sorseseményként (Tengelyi 1998) gondolnak az eseményekre.

A kollektíválás remetei mikrofolyamatainak megértéséhez nem ismerek írott forrást. A közszájon forgó történetek, melyekből következtethetünk a „külső” nyomásra történt személyközi változásokra, megrozant egyéni-társadalmi, pszichológiai állapotokról tanuskodnak. Interjú-alanyaim szubjektív élményanyagára támaszkodva, szóbeli történeteikből (re)konstruálom a folyamat árnyalt megismerését. Az elmesélt történetekről Gyáni Gábor megfogalmazásában a „múlt olyan, az eseménytörténettel egyenértékű olvasatához segíthet hozzá bennünket, amely elsősorban nem a múlt magyarázata, hanem ennek megértése szempontjából fontos. Erre a célra viszont jó eszköz az orális történet, sőt erre a célra sokkal alkalmasabb, mint az írott forrásokat hasznosító eseménytörténet-írás” (Gyáni 2000:136.).

P.K. életútjának traumatikus része a kollektívbe való „beírást” megelőző családtörténet: személyes sérelmek, melyek a társadalmi státuszát, viszonyait, a kapcsolatait, érintkezéseit és a hierarchiák kulturális mintázatait durván megváltoztatták az életében. Nem tud elérkenyülni és indulatszavak nélkül beszélni azokról a történetekről, melyek gyermek- és ifjúkorában családjának létező viszonyait, kialakult rendjét felforgatva új, minőség nélküli hierarchiáknak rendelték alá. Családjuk hagyományos kulturális mintázatait, a hatalom adta státusz legitimitásával élve, kétes származású helyi és idegen személyek parancsai írták felül. A gazdasági ellehetetlenítésből fakadó szociális kiszolgáltatottság félelmei telepedtek a felnövő lányra.

A rekvirálások, az irreális beszolgáltatási kvóták, az intimitásig való beavatkozás a magánéletébe a társadalmi nyilvánosságtól való meneküléshez, a személyiség torzulásaihoz vezettek. Mégis az „élni kell” parancsa győzött a gazdasági önállóság megszűnése, a kilátástalanságba és reménytelenségbe kergetett élethelyzetében is (Nagy 1989).

A származás fogságában...

Anyai-apai ágon tehető család gyereke K., felnőit dédszülőikig sorolja, mindenki boldogulni tudott, gyarapította a B.-B. család renoméját. Anyai nagyszülei hagyták el a falut, Börvelybe¹ költöztek.

1 Hullámokban kíséri a kivándorlás a falu életét: 1940-ben közel 200 család hagyta el Remetét. Szatmár megyei Börvely lett az új otthonuk. Innen 1944-ben részben Dunántúlra, részben Biatorbágyra telepedtek le (Garda 1979:141). 1942-ben Venczel József a székelyföldi nép-főlétsége 100.000 főre becsülte. A régiót a premodern hiánygazdaság jellemzőivel írja le, ami képtelen lekötni a helyi munkaerő egészét (Venczel 1988:114).

Akik itthon maradtak kuláklistára² kerültek a tsz szervezések. Narratívájában nem tudta K. elkülöníteni családjá gazdasági helyzetét és a kor politikai-ideológiai kurzusát. Nem tudja világosan meghatározni, hogy milyen szempontok alapján lett a családjá és a személyes életútja olyaná, amiért őt ennyi sérelem érte.

Kisgyerek korától erdőre-mezőre vitték a szülei, mint minden rendes parasztcsalád, ahol korának megfelelő munkát kellett elvégeznie. Friss vizet hozott a dolgozó felnőtteknek, legyeket hajtott az állatokról és egyre gyakrabban kellett a takaró³ szerszámot kézbe vennie. Öröme szolgált, ha őt bízták meg az étel elkészítésével. Nyaranta több hetet együtt dolgoztak a család távoli hegyi kaszálón, Punga nevű dűlőben, fogadott napszamosokkal és béresekkel. Édesapja mézárós volt, így állandó fizikai jelenléttel részt vett a vetésforgós gazdálkodás irányításában, de ami ennél is fontosabb: nem járt erdei munkára, ahogy a falu férfi lakosainak nagyobb hányada tette.

Mezei munkára és szállításra több pár lovat használtak, ezek mellé szolgát tartottak. A tejelő teheneket nem használták igavonásra, istállóban tartották,⁴ abrakolták, mert a tejporgyár jó árat fizetett a beszállított tejért.

2 A kiépülő szocialista hatalom a parasztság azon részét listázta és kiáltotta ki a legnagyobb ellenségnek, aki kizsákmányolja a szegényeket és termékeivel aljasan üzérkedik még a városi lakosság kárára is, mindig a maga hasznára-javára gyarapítva vagyonát. A kor osztályharcos szemléletében a szegény- és középparaszttal állította élesen szembe a népi demokratikus rendszer ellenségét, ezt a megítélése szerinti kapzsi, ármánykodó, ravaszkodó, mézes-mázás, cselszövő, szabotáló, gyalázatos, vérszopó, ravasz, bűnöző réteget (vö. Oláh 2001:41-42).

3 Széna-készítés eszközei. Férfiak kaszálnak, nők gereblyével, villával dolgoznak. Kisgyereknek nem adtak villát a kezébe. Korának megfelelő méretű gereblyével dolgozhatott, majd később villával. Ha erősödött, szénát összehordani is segített a szülőknél. Kis gyerekekkel „gyúratták” a készülő boglyát, amit 15-20 merekéből (széna rakás, amelyet akár két gyerek is elbírt „összehordani” két rúdon a készülő boglya helyszínére) és raktak a családfő elé, esetleg legénykorú fiútestvér rakta egybe. Gyakorlatot, arányérzéklet kívánt, mert a rosszul végzett munka következménye lehetett az „elsuvad” (felborult, elcsúszott) boglya, aminek egyébként arányosnak, szépnek, „behegyezettnek” kellett lenni, hogy a szél ne borítsa fel (ezért lassan le is kötötték) és az eső se folyjon bele.

4 „(...) biza olyan tebenünk vót mán akkor egy, hogy naponta, úgy a borjuzás után, a húsz liter tejet kiadta.”

Szülei nem álltak be a szerveződő társasba, ezt „szabotázs”⁵-nak minősítették, megjegyezték az agitátorok. A beszolgáltatás növekvő terheit egyre nehezebben tudta teljesíteni a család.⁶ Az új rendszer ügynökei pedig nem voltak kíméletesek akkor sem, ha jégverés tette tönkre a termést. Édesapjának meg kellett vásárolnia a beadandó gabona, krumpli mennyiségét, hogy elkerülje a felelősségre vonást. Ideig-óráig sikerült.

A tejporgyár építése idején munkaszolgálatra kötelezik édesapját, ez még kollektív kötelezettsége volt a falu lakóinak, de rövidesen traktorjukat kisajátították, édesapját népítélettel ítélték szabadságvesztésre, két év letöltendő börtönbüntetést kapott. Egyetlen asszony merete nyilvánosan védelmébe venni a tárgyalás alkalmával, akinek véleményét letácsolták, mert „*kulák kulákokat nem védelmezhetett*”. A családfe távolléte közben a család a gazdasági helyzetének romlása tovább fokozódott, míg nem hús-kvóta gyanánt elhajtották a család kan disznóját is, ami szintén jövedelmet hajtott korábban, mert apaállatként hasznosították a környék disznótartó gazdái.⁷ A földek vetésforgós rendszerű használata, az állatok minősége, a traktor tulajdonlása és a szakmészáros tudása a családfőnek, mind arról tanúskodnak, hogy adottságaiban, képességeiben az átlagot meghaladó szinten élt K. családja. Nem volt nehéz a rendszer képviselőinek a falu szegényparaszts⁸ családjait, a legnépesebb társadalmi csoportot politikai céljaik szolgálatába vonni: „ügyes remetei” emberláncon vezette ki a portán az utolsó jószágot.

5 Román (sabotaj) jövevényszó, jelentése ellenkezés, akadékoskodás.

6 „(...) *ki vót vetve a kvóta a fűdek után, aztán, hogy mennyi termett nem számított, azt bé kellett adni.*” Jégverés (Hat szekér szalmát hoztak haza Eszenyőbükk elől) „*miatt ősszel eltörölték a kvótát, tavasszal kivetették, meg kellett vásároljuk a beadandó terményt.*”

7 „(...) *még egyik évbe édesapám nem vót itthon, mé' kant szoktak tartani, jártak oda hozzánk búgatni a disznókat s a kannak a nyakára egy ügyes remetei – Cs. B., a néptanács által megbízott ember, most már a nevit kimondom, na – láncot kötött s elvezette tőlünk, ki a beszolgáltatásba s mi maradtunk úgy, ahogy lebetett. Na.*”

8 A parasztság három rétegének alsó szintjén állott a mezőgazdasági proletár, a szegény paraszt. Ideológiailag a munkásosztály falun élő ereje, akikkel és akikért „együtt harcolt a párt” az elnyomó burzsoázia/polgárság ellen. A középparasztokat, mint társadalmi kategóriát, csak részben tartotta megbízhatónak a hatalom, mert „(...) mert még nem győződött meg, hogy a munkásosztállyal és faluszegénységgel kötött szövetsége megvédi a gazdaságát a kapzsi kulákokkal szemben” (Oláh 2001:41).

Iskolában egyedül...

A kisiskolás kislány rendre megél igazi kiközösítéseket az oktatási intézményen belül. Hiába igyekszik jól teljesíteni, nem felelteti a tanító nénije, nem vehet részt iskolai rendezvényeken, külön padba ültetik azon családok gyerekeit, akik a „*nép nyüzőiként*” tartottak számon. Nem avatták fel pionírnak, ahogy a többi osztálytárral tették. Bár sok interjúalanyom történetében visszatér a „piros nyakkendő otthoni megbecsülése”, traumaként éli meg a kisgyerek a hivatalos elmarasztalást. Még felnőttként is hajlandó lett volna számonkérni a tanítónénijét. Fájóan emlegeti, hogy őt, mint „*kulák fiókát nem tartotta érdemesnek*” feleltetni sem. Részletesen körbeírja a pedagógus kilétét és személyiségét. Nem a régi értelmiségi típus volt, hanem a rendszer szövetesége, a „haladó értelmiség”, mondhatjuk ma, aki a proletariátusban látta a társadalom haladó rétegét. Ő is, férje is kiszolgálói voltak a rendszernek K. értelmezésében, de nem tudja megbocsátani, felejteti tanítónénijének emberi gyengeségét, hogy a buszon utazva beszélte ki az ő személyét, származását. Ma már tudjuk, hogy a társadalomalakító munkába beszervezet személy volt a tanító néni, akit a politikum a falu ügyeinek intézéséhez használt, mint nőt, miközben gondoskodott szakmai-politikai neveléséről.

K. nem jut el az objektivitás e szintjére, még mindig a számonkérés elmulasztott lehetőségeként gondol arra a találkozásra, amikor csak szó nélkül nézték egymást felnőttként a hajdani diák és tanítója.

Még meddig...???

Édesapja távollétében rendre inzultusok érik az édesanyját, amit ő csak a gyerekeivel tud megbeszélni. Számonkérnek, miért ment kulákhöz feleségül? Nem bizonyult elfogadható magyarázatnak, hogy párválasztásakor nem volt kulák a férje. Válasra biztatják, éjszaka idegenek járnak az udvaron, eszközök tűnnek el a gazdaságból, ami korábban soha nem fordult elő.

K. udvarlóját is megpróbálják eltántorítani szerelmétől, „*ebben a házban maga ne járkáljon!*” ismétlődő felszólítással. Az esküvőt tervezgető pár félig elkészített lakásába rendezték be a falu egyik kollektívizáló helyszínét. A négy év katonáskodás, négy év orosz fogság után hazatért leendő apósa, fiára bízta a „helyadás eldöntését”. Szabómester, iparos volt, aki átlátta a helyzetet „*ez van és más nincs*”

lehetőségét. „A., ez tégedet érint. Mit mondott volna egyebet? Oda kellett adni. A lakást.”

Ezzel nem csak az esküvő dátuma odázódott bizonytalanságba, hanem a falu egyik célpontjává lett az ifjak leendő lakása. Közvetlenebbül látták, hogyan és mi folyik a békésnek szánt leendő fészkekben. A pincében ellenszegülő idős embereket bántalmaztak, a szobákban folyt az ingadozók „meggyőzése”, a leghátsó kamrában írták alá a belépési nyilatkozatokat. Az újabb és újabb sikeres meggyőzés után a pincéből „anyagot kérünk” hívó szóval állították elő a következő szenvedő alanyt. P.F.-re emlékezik „(...) elvették a földemet, mindent, csőrén hagytak” – alá kellett, addig rángatták a bajuszát, mindent az idős emberen, s ilyen megkínóztatások vótak, hogy alá kellett írjon, s elvették.”

Volt, aki kimenekült, igyekezett elbujdosni. Mások leendő férjéért kérték számon, miért bocsátotta a hajlékát „ezeknek” a rendelkezésére, miért nem nősiült meg hamarabb?! – mintegy megakadályozva az eseményeket. K. szülei, minden vagyonuktól megfosztva, utolsóik között beléptek a tsz-be,⁹ gyermekeik boldogulása érdekében tették, mégis feltétel volt, ha „annyian és olyanok” aláírják előttük. Őrizték a látszatot, rátartiak voltak a család státuszára.

Lelakva, még az ideiglenesen beszerelt villanyvezetéket is leszerelve, kivonultak a házból, a kollektíva szervezői befejezték a munkát, 1962 márciusában.¹⁰ Az ifjak pedig, az év vége előtt, összeházasodtak, berendezkedtek „megezőszakolt” otthonukba és ezekkel az élményekkel együtt folytatták, éltek le benne az életüket. K-t kísérti a gondolat, hogy a férjét a falubeliek átkai kísérték életében.

Cselekvők reményei...

Férje édesapja szakmáját tanulta ki és családfenntartóként üzte azt az ő távollétében. Megélhetésnek jó volt, kereső munkának kevésnek bizonyult a házasságkötésük után. Egyébként is egy évtized

9 „Édesapám is ide vót lehivatva, ő aztán elvette a belépési nyilatkozatot, hogy ne zaklassanak s akkor azt mondta, amikor annyian s olyanok aláírják, akkor ő is aláírja s elhozza a papírt.”

10 „S ugye akkor, akkor aki csak egyszer tebette elvándorolt ki ide, ki oda. Hát amikor nem vót föld, nem vót, az állatokat elvették, sze..., szekeret, szerszámot, mindent elvették. Semmi nélkül maradt. Se eke, se semmi. A terményt a hibó' kellett lemerni, kellett vinni el, a szénát ugye, az állatokat összegyűjtötték”, „a legnagyobb, ami családás érte az emberiséget, a kollektivizálás.” „(...) ez ütte meg jobban az emberiséget, hogy a kollektivizálás.”

régiséget veszített ezzel a munkaviszonnyal, mert nem volt bejelentve. A kollektívával egyidős házasokként, a következő év tavaszán mindketten – más lehetőség híján –, annak kereteiben találták magukat dolgozni. Mihelyt tudtak, munkahelyet változtattak, de másodállásban évente ledolgozták itt is a normát, szükségük volt a család boldogulásához.¹¹ Fiúk született 1963-ban, férjének a tejporgyárhoz „intéztek” állást. Anyaként a háztartásban dolgozott, hímzéssel¹² pótolta a család bevételeit. Elsők között a faluban oldalcsónakos motorkerékpárt vásároltak. Férje jogosítványt szerzett és elkezdtek látogatni a környék üdülőtelepeit. Ha nem mentek távolabbra, hétvégeként a helyi erdőn éltek társasági életet, ahová „kiruccanva” főztek, sütöttek, játszottak, énekeltek, mulatoztak.¹³

Évente országos körutakat tettek, miután 1975-ben sikerült Skoda személygépkocsit vásárolniuk, amit készpénzben előre ki kellett fizessenek. Magyarországon kétszer is rokonlátogatáson jártak olyan időkben, amikor nem tarthattak otthon személyi útlevelet. Ezek a lehetőségek kivételes sikerességről, boldogulási képességről, (pénz)gazdálkodási tudásról, fegyelmzett életvezetésről beszélnek.¹⁴ K.

11 „Annyi sok jó, nehézség, dőgoztunk, mert sokat dőgoztunk ugye amíg mezőre, mondom kollektív alatt es, odale Nagykút alatt, kaszáltunk ott a suvadósba, annyi földet beadtak apósoméék es, édesapámék es. Egy jó darab kaszálót nem kaptunk, Nagykút alatt ott ahol a forrás van, ott abba suvadóst kaszáltunk éveken keresztül.”

12 Kisné Portik Irén tanulmányában a fejedelmi udvartársokból eredezteteti az önálló paraszti életvilágok női munkái közé a házi szöttek díszítését. Szegényebb családok megelégedtek a szövessel-varrással, a tehetősebb háztartások engedhették meg a hímzést, ami jó módról tett tanúbizonyosságot. Míg nem „az úrihímzés névadásnak e csodálatos munkák határozott kárát éltek meg, amikor a szocialista-kommunista ideológia az <úri> jelző okán, őket is az osztályellenség népes táborához csatolta. A szocialista érában ilyen hímzéssel foglalkozni rendszerellenes cselekedetnek számított” (Kisné Portik 2021:59).

13 „De az erdőre oda majdnem minden nap felmentünk, vittük a szalonnát s egy kicsi valamit s kész. De a vasárnap az nem telt el úgy, hogy ne menjünk a hegyre. Ott fenn a hegyen ugye vót a kastély, ott, ott sokat ott, ott sokat jártunk odafele. Olyan társaság össze vót alakulva, hogy huhu-huhu-hu.”

14 Gyergyóremetén 1976 év végén 2521 lakásban 560 rádió, 399 televízió volt. Ebben az évben a helyi fogyasztási szövetkezet és vendéglő italforgalma meghaladta a négymillió lejt. A helyi takarékszövetkezetben 2,1 főre jutott betétes takarékkönyv. 1970-ben ez az arány 4,9 fő volt. A hat év alatt pedig 1,76 szorosára nőtt a lekötött összegek nagysága (Garda 1979:151-152).

családja a megváltozott körülmények között is a helyi elithez tartozik újra, vagy továbbra is. Férje kiáll igaza mellett, dacol a kollektíva helyi vezetőivel szemben, tekintélyt parancsol magának,¹⁵ amikor munkájuk jussát nem adják ki rendesen.

Anyagi biztonságuk megteremtése egybe esik az államszocialista Románia legsikeresebb időszakával.¹⁶ Képesek voltak az életformaváltásra, az archaikus falusi létet, a gyerekkori családjuk szocializálását egyéni szocializációra váltani, mobilisak az új kulturális minták, a szocialista társadalom kínálta lehetőségek irányában. Oláh Sándor ez időszak lakosságát életforma váltó társadalomként emlegeti (Oláh 2016).

Gyerekeiket (lány gyerekének születéséről nem tesz említést) Marosvásárhelyre adják középiskolákba. Ez akkor is ritka kivétel volt, ami csak részben magyarázható férje testvéreinek ottani lakhelyével, a döntő tényező a tanulmányi életútjuk igényes egyengetésével és anyagi lehetőségeikkel értelmezhető. Csalódott és enyhe sajnálattal azzal zárja le ezt a témát, hogy bár a gyerekei nem végeztek egyetemet, de az unokák sokra vitték: kettő is doktorált. Harmadik is egyetemet végzett, csak nem diplomázott, „(...) mert tudja, a fiúk”, na, de az egyik unoka férje szintén doktorált.

Kisebbségi egészségügyi megszakításokkal a helyi fogyasztási szövetkezet¹⁷ alkalmazottjaként dolgozott. Kenyeres üzletben, önkiszolgálóban, falusi

boltban, több munkaponton is.¹⁸ Ilyen munkahelyet „intézni” sem tudott akárki. Az itt dolgozók a helyi elithez tartoztak, csak az általuk működtetett hálózatok révén tudott bárki érvényesülni.¹⁹ Minden nehézségük, kitettségük ellenére ezeken a munkapontokon, ahogyan már az előző fejezetben is említettem, mert élelmiszerellátással foglalkoztak, a szövetkezet alkalmazottai nem szenvedtek alapélelmiszerek hiányától és „keményvalutát” jelentett minden további kapcsolathoz akár egy csomag cigaretta, egy üveg ital vagy egy kg cukor is.

Az itt dolgozók közötti viszonyok ennek megfelelően alakultak: belülről több intrika, bizalmatlanság és egymás gyanúsítgatása jellemezte a munkatársi kapcsolatokat.²⁰ A sorban álló lakosság pedig vágyakozó irigységgel kereste velük a kapcsolatokat, ápolta az érdek vezérelte közvetlenebb viszonyt.

A társadalmat szinte teljesen megfigyelés és ellenőrzés alatt tartó hatalomról harminc év elteltével is töredeztve, félig kimondott szavakkal szól: „(...) kellett az ember óvakodjon, hogy mit hogy beszélget,

18 „Ugye könnyű munkahely kellett. Emelni nem vót, lett volna szabad, na mindegy. Akkor kellett emelni ugye a sok árut, sokmindent. Mi hordtuk bé, azokkal a száz kilós zsákokkal a cukrot, a mocskos hordóba az olajat, akkor jött a jegyre a rácia rendszer... Mérti, dekázni a cukrot, harminc dekát. Akkor meggondolták, hogy még adnak tíz dekát, akkor a tíz dekát reamérni... Hát eljött mindenki, mert arra az az egyedülvaló es a tíz deka cukorra rá vót szorulva. De aki ki kellett mérje annak sem vót könnyű. Akkor azok a nagy sorok, a kenyeret azt ugye amikor kellett, bon vót adva s kellett írni, hogy hány személy, ugye a személy rá vót írva, azt a kenyeret vágd el, hát egy kicsi vót (...) hát az az éhes gyermek amíg hazament meg es ette azt a negyed kenyeret esetleg. Na.”

19 „Aztán intézkedünk, na, mindenki, ahogy mondták, hogy a kárból, vagyis a, ki hol dőgozik onnat kell megéjen. Hát a kenyereknek na, kedveskedünk, valamennyivel több kenyeret hoztak ők es, hogy rendezték úgy rendezték, hogy bár valahogy-valahogy ne azt a pontos porciót adjuk, adhassuk ki, hanem a, a többi.”

20 A munkahelyi viszonyokat és értékrendet „a mindenki – mindenki ellen” jellemezte: „(...) még azt mondta mikor mentem, mikor kellett igazolást kérjek az irodáról, amikor kellett megmütsenek, hogy azt mondja nekem, hogy milyen jó lesz neked, otthon leszel s kapod a pénzt s mondom Anikónak, hogy „nehogy azt hidd, hogy oda boldogan menyek. Hát aztán meglepődött s aztán ő is megélte, hogy őt is megmütötték. Hát nem vót könnyű, na mindegy. Keresztülestem.”

„(...) hogy tegyék az irodába, menjen bé, hogy helyibe, hogy legyek s akkor még mondta, hogy „mé nem menyen vissza oda dőgozni ahol dőgozott?”, na hát. Szóval vótak visszaélések.”

15 „Aztán apósomnak mondták, nem gondolta, hogy így, na hogy úgy fel tud hercsenni, mán az uram. Hát valahol, valahol igaza vót neki is.”

16 Ceaușescu rendszere (1965–1989) az 1970-es évekre kultúrpolitikájában egyre agresszívabban folytatta a román nacionalista gyakorlatot. Gazdaságilag ekkorra sikerült konszolidálnia szocialista ipart, stabilabbá vált a családok anyagi helyzete, az áruellátás folyamatos volt (vö. Bárdi 2013:471–533).

17 „A fogyasztási szövetkezetek végső átalakítására 1950-ben került sor, amikor a március 19-20-i bukaresti szövetkezeti kongresszuson megalakították a Fogyasztási Szövetkezetek Szövetségét, a CENTROCOOP-ot, amelynek minden romániai fogyasztási szövetkezet a tagja lett” (Vincze 2001:232). Ez a hálózat biztosította a szocialista időszakban a falusi lakosság ellátását élelmiszer és egyéb más fogyasztási javakkal. Megerősödni csak azután tudott, amikor – Sztálin halála után – 1954-ben felszámolták a háborús kártérítésre kötelezett szovjet-román vegyes vállalatokat (Sovrom-Bank, Sovrom-Metal, Sovrom-Lemnu, Sovrom-Petrol), melyek az eredeti célon túl kizsákmányolták az ország nyersanyagkészletét, gazdaságát.

aztán ugye jött az a, a további, aztán má, mán akkor, akkor nagyon kellett óvakodni, hogy hol beszélgetsz, mit beszélgetsz.”

A rendszerváltáskor az utcájukban egyedül nekik volt működő tv-készülékük, hozzájuk költözött a szomszédság az eseményeket követni, informálódni. Státusz-szimbólum volt akkor ez a tény is, de ez nem zavarta a családot abban, hogy gyerekekkel együtt dolgozzon a kollektívában, szerződött állatokat tartson.

Bezáruló emlékezet...

K. családjának tehetős voltát jelzi, kapcsolati hálójáról és vállalkozói ambícióiról beszél az is, hogy a rendszerváltáskor sikerül megvásárolniuk egy téglá istállót, amelyben gazdálkodni szeretnének. A helyeket nem zavarja a tény, hogy az már magántulajdon, más szabályok érvényesek arra, szétlopják azt is, a többivel együtt.²¹ De gondolhatunk a család megfogyatkozott képességeire, amelyek hiányába nem tudta megőrizni a szerzett vagyont. A visszakapott földek elosztása fölött testvérével összevesznek, kapcsolatuk elhidegül.²² Férje ágán kapott mezőgazdasági területeken elkezdenek önállóan gazdálkodni gyerekeik, unokáik segítségével. Gépeket vásárolnak, állatállományuk példás minőségű. Az egyre bizonytalanabban működő, félig magánosított szövetkezeti munkahelyet többszöri munkanélküliség után elhagyja. Nyugdíjba vonulásáig (2001) munkahelyi kapcsolatot a bejelentett gazdálkodás jelentette, ami fő jövedelmi forrásuk is lett,²³ hiszen a férje 1994-től már nyugdíjas.

Lányuk családotól városról visszaköltözik a szülőfalujába, közösen szeretnének gazdálkodni. Ennek a célnak gáncsot vet férje súlyos betegsége (2002–2017), minden szerszámot eladnak,²⁴ a

21 *„S akkor azt hitték, hogy mindent, mindent lehet ellopni, mer’ odafél mi is Havas-farkon egy istállót megvettünk, de a téglák anyagját mind ellopták. A faanyagot, azt abból es sokat elloptak, aztán az lebontódott, elhozódott s a derekát majdnem mind elhordták a téglának. Ellopták.”*

22 *„Hát azelőtt kitermelt, széltörés volt s abból a tizenhét hektáros területből hatszázötven köbmétert kitermelt s Márta mondta neki, „hát mé’ nem adtál a pénzből nekünk is? Azután adta nekünk, hogy az a fa ki vót termelve. S mondta, hogy hát szüksége vót a pénzre.”*

23 *„(...)ebbe az idősakba is, mé’ vót egy tehenyünk, az, az vót az én nyugdíjiam a ’94-től 2001-ig. (nevet) Amit a tehenből fejtem.”*

24 *„S aztán szépen úgy eladtunk lovat, eladtunk szekeket, eladtunk kaszalógépet. Minek? Nem vót mit értelme tarttuk. Megvettünk mindent s mindent eladtunk.”*

földeket gyermekeikre íratják. Bezárul körülötte a világ férje halála és egyre romló látása, növekvő mozgás-korlátozottsága következtében.

Le kellett mondania a háztáji veteményeséről, virágos kertjéről, szabad mozgásáról. Anyagi kárpótlást kap nyugdíja mellé kiegészítésként, *„(...) a nehézségek után adják most a kuláksági pénzt, amit most sokan irigyelnek, mer’ mondják, hogy »ó annak van pénze«. Mé’ biza most na, jót fog az a, az a bizonyos összeg.”*

Tévé-hallgatással és ritkuló énekléssel foglalja el magát. A családi összejövetelek jelentik legnagyobb örömét és az életét nem kezdené újra.

P.K. emlékező szövegkorpuszaiban a traumákat okozó életesemények gyerek- és ifjúkorához kapcsolódnak: édesapja bebörtönzése, a családi vagyton elvesztése, nélkülözések, iskolai megalázások, magánéleti zaklatások bár az életút rövid, távoli szakaszának eseményei, mégis egész életvezetését, életszemléletét befolyásoló epizódok. Mindez olyan fogalom- és történetkészlet, melyet a megszilárdult, paranoiás, kommunista ideológia évtizedekig megtiltott használni. Történetmesélőmnnek, mint az eseményeket megelő személynek nem volt szabad emlékezni és kötelező volt felejtetni. A múlt ilyen formájú manipulatív birtoklását Jan Assmann (2013) „uralom és felejtés szövetségének”, valamint „uralom és emlékezet szövetségének” nevezi. A cseauseszkuai hatalom részben ellenőrizte ezzel a gyakorlattal a személyes emlékezetet, ugyanakkor a traumák feldolgozását akadályozta is. Ilyen körülmények között lett sorseselemnnyé súlyosodó vétség a születés. A kiépülő szocialista struktúrák gyakorlati bűnhődésbe kergették az ártatlan gyermeki létet is. K. párasodó szemmel emlékezik ezekre az életeseményekre, melyek dacot szültek benne, tartást adtak neki és teljesítményre sarkallták. Egyéni képességeik, tudásuk segítségével, az ellehetlenítés(ük) ellenére, férjével sikerült neki(k) olyan életformát kialakítani, amely sokak által vágyott státuszt biztosított számukra a helyi közösségen belül.

Felhasznált szakirodalom

Assmann, Jan 2013 *A kulturális emlékezet.*

Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Osiris, Budapest, 72-74.

Bárdi Nándor 2013 *Töréspontok és generációs csoportok.* In *Otthon és haza.* Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 471-533.

- Garda Dezső 1979 A gyergyóremetei erdők munkások tegnap és ma. In *Változó valóság. Szociográfiai tanulmányok* (szerk. Imreh István). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 133-163.
- Gyáni Gábor 2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Heller Ágnes 2006 *Trauma*. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.
- Kisné Portik Irén 2021 *Az úrihímezés helye a nemzeti értéktárban*. Mark House Kiadó, Gyergyószentmiklós.
- Oláh Sándor 2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.
- Oláh Sándor 2016 *Kényszerek – Tanúságtevők. Történetek a legrosszabb századból*. Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.
- Nagy Olga 1989 *A törvény szorításában. Paraszti értékrend és magatartásformák*. Gondolat, Budapest.
- Nagy Olga 1988 *Asszonyok könyve*. Budapest, Magvető.
- Nagy Olga 2001 *Erdélyi sors: tegnap-ma-holnap*. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely.
- Nagy Olga 2005 *Öregek és fiatalok könyve. Elmuló századunk nemzedék- és szemléletváltása Erdélyben*. Esszé. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely.
- Tengelyi László 1998 *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Vincze Gábor 2001 Az erdélyi magyar szövetkezetek fél évszázada. In Somai József szerk. *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjáról*. Kolozsvár, Romániai Magyar Közgazdász Társaság, 221-235.
- Venczel József 1988 A székely népfelleg. In *Erdélyi föld – erdélyi társadalom*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Melléklet: P.K. biográfiai életeseményei**
- Született 1943. december 4-én.
 - Családja: apai nagyszülei: B.- B. J., L.- D. K., anyai nagyszülei: Sz. D., N. J., elköltöztek Börvelybe, onnan Magyarországra. Két testvére van. Jó módú család. Édesapja mészáros.
 - Kisgyerekek korában mezőre, erdőre viszik, ahol dolgoznia kell.
 - Jó minőségű állat-állományuk (ló, marha, disznó) és saját traktoruk van.
 - A szerveződő társasba nem állnak be a szülei, kuláklístára kerül a család.
 - Édesapját nyilvános népítélettel elítélik és bezárják két évre (név szerint említi azt, aki fel mer szólalni védelmében).
 - Beszolgáltatások sújtják a családot, elveszik tőlük a (kan)disznójukat is.
 - Az édesanyját verbálisan bántják párválasztása miatt.
 - Iskolában megbélyegzik: nem feleltetik, nem engedik rendezvényekre az osztálytársakkal, nem avatják pionírrá.
 - 1957-ben befejezi az iskolát, nem tanulhat tovább.
 - Megépül a tejporgyár, lendületet vesznek a helyi gazdák.
 - A kollektivizáláskor férje még nem teljesen elkészített házába költözik be a helyi bizottság. A falubeliek szóban bántják ezért a férjét.
 - 1962 márciusában befejezte a bizottság a munkát, a házat mocskosan, rendetlenül hagyták. Az időközben bekötött villanyt is kikötötték és az ott maradt belső szerelést kifizetették.
 - Sok nyomasztó emlékekkel maradt a család háza, ahová a fiatalok karácsonykor beköltöztek, mert összeházasodtak. Férje úgy kérte meg a kezét, hogy közben a helyi hatalom képviselői inzultáltak a szeretett lány családja miatt.
 - Férje édesapja szabómester, iparos volt. Ez volt a férje eredeti szakmája is, aki nyolc évig „családfő” volt, mert édesapja háború után fogságba került. A testvérei tovább tanultak.
 - Új házasokként a tsz-ben kezdtek el dolgozni, férje mint villanyszerelő. Ő kiáll a maga igaza mellett, megvédi munkájuk értékét.
 - Fia született 1963-ban.
 - Sikerül a tejporgyárban „állami” munkát szerezni a férjének.
 - Tovább folytatják a gazdálkodást, tejet, húst szerződnek le évente.
 - Oldalkosaras motorkerékpárt vásárolnak, amivel kirándulni járnak a környékre. Nagy társasági életet élnek.
 - Lehetőség és igényesség: 1975-ben új, Skoda személygépkocsit vásárolnak.
 - Magyarországra és távolabbi fürdőhelyekre jutnak el.

- A helyi fogyasztási szövetkezetnél kap munkát, élelmiszerüzletben eladó lesz.
- Hímzéssel pótolja a család bevételeit. Ott-honról hozza ezt a tudást.
- Gyerekeiket Marosvásárhelyen, magyarul taníttatják. Egyik sem ment egyetemre, pedig támogatták volna ebben.
- Házat építenek a fiúknak.
- 1985-ben kétszer is megműtik, nem ad elég lehetőséget a felépülésre a rendszer. Három hónap után dolgozni kell menjen.
- Mostoha munkaviszonyok ellenére, viszonylag jól élnek a Ceaușescu rezsim utolsó éveiben. Vigyázniuk kellett, mit beszélnek társaságban.
- A rendszerváltást saját tévéjükben követték, ami egyetlen működő készülék volt a szomszédságban.
- A felbomló tsz-ből megvásárolnak egy istállót, gazdálkodást terveznek. Az épületet nem tudták használatba venni, mert szétlopják a falubeliek.
- Elosztották az örökölt földeket. Az ő családjában nem sikerült békességesen, igazságosan megoldani. A férje testvérei között nem volt ilyen jellegű gond.
- A rendszerváltás után a szövetkezet működése bizonytalanná vált, ismételten munkanélküli szabadságra küldték (1993) vagy rész-munkaidőben (fél norma) foglalkoztatják.
- Férje nyugdíjba vonul 1994-ben.
- Egy széltörött és kitermelt erdőt adnak el, egyébként földeket, állatokat, új gépeket vásárolnak, intenzívebben foglalkoznak mezőgazdálkodással.
- Sikerül 2001-ben nyugdíjba mennie, 57 éves ekkor.
- Férje megbetegszik, 2002–2017 között dialízisre jár hetente háromszor.
- Eladnak mindent, a földeket a gyerekekre íratják, ők és az unokák használják.
- Lányuk családotól visszaköltözik a közeli városból a faluba.
- Szem-műtétje óta bezárult mozgástere, nem teljesen önálló.
- Lemondott veteményes kertjéről, virágokat is csak bent tud gondozni.
- Rádiót, tévét hallgat, csak a helyi újságot olvassa el, ritkán énekel.
- Családi összejövetelekre, ebédekre nagy ünnepekkor kerítenek sort.
- Nem kezdené újra az életét.

Lányi Gusztáv

ÉRDES ANÓMIÁK

– kor- és kórdiagnozisaimból –

DOI 10.35402/kek.2022.1.3

Absztrakt

Tanulmányomban történeti és pszichológiai összefüggések alapján arra teszek kísérletet, hogy a „család” poszt/modern élethelyzetét a tradicionális, sőt a keresztény hagyományokon nyugvó „szent család” ideájával szembeállítsam. Elemzésem, szándékom szerint, nem moralizáló, nem kegyeskedő, nem számon kérő, nem is leleplező, igazságosztó pedig végképp nem szeretne lenni – pusztán konfliktuselemző. Elemzésem tárgya két klasszikus regény: Thomas Hardy *Egy tiszta nő* (1891) és Kosztolányi Dezső *Édes Anna* (1926) című regényei – és még kitérek e regények szintén figyelemreméltó filmadaptációira is.

Harsh anomies

Abstract

In my study, based on historical and psychological contexts, I attempt to confront the post/modern life situation of the “family” with the idea of the “holy family” based on traditional and even Christian traditions. My analysis is, by intention, not moralizing, not demanding, not even debunking, and certainly not seeking to be a truth-teller – merely a conflict analyst. Two classic novels are the subject of my analysis: Thomas Hardy: *Tess of the d’Urbervilles’s* (1891) and Dezső Kosztolányi: *Anna Édes* (1926) – and I also cover the remarkable film adaptations of these two novels.

Az itt következő elemzésben történeti pszichológiai összefüggések alapján arra teszek kísérletet, hogy a „család” poszt/modern élethelyzetét a tradicionális, sőt a keresztény hagyományokon nyugvó „szent család” ideájával szembeállítsam. Elemzésem, szándékom szerint, nem moralizáló, nem kegyeskedő, nem számon kérő, nem is leleplező, igazságosztó pedig végképp nem szeretne lenni – pusztán konfliktuselemző.

A *család* fogalmát olyan paradigmaticus példának tekintem, ami általánosítható erővel mutatja korunk emberi életvilága mikro-, mezo- és makroszféráit átható *végzetes értékelativitást és következményeit*: a család esetében a *hagyományos funkcióinak leépülését, elvesztését*.

Az alább olvasható írásomban – mely részlet egy átfogó(bb) elemzésből¹ – nem foglalkozom a család általában vett szociológiai és pszichológiai kérdéseivel; egy problémára összpontosítok: *a tradícióvesztés pszichológiájára*. Arra a konfliktusra, ami szétfeszítette – mi több, szétrombolta – a hagyományos életvilág kohéziós erejét, ennek a történeti-szociológiai folyamatnak („fejlődésnek”?) vázlatos, ám (szándékom szerint) nem felszínes, inkább átvilágító erejű lélektani elemzésére teszek kísérletet. Elemzésem tárgya: két klasszikus regény – Thomas Hardy: *Egy tiszta nő* (1891) és Kosztolányi Dezső: *Édes Anna* (1926) című regényei, és még kitérek e regények szintén figyelemreméltó filmadaptációira is.

Elemzésem a következő pszichológiai alaphelyzetből indul ki: ha a konfliktusok szétfeszítik a „szent család” szeretet-kapcsolatát is, akkor bizony az ótestamentumi indulatok előtörnek a személyes és a kollektív lélek archaikus mélyrétegeiből.

Például így:

Egy tiszta nő. – Thomas Hardy regénye

A történet vázlata. – Tess (a „tiszta lány/nő”) apja, egy szegény házaló, megtudja, hogy a család jog szerinti leszármazottja a d’Urberville-nemeseknek. A lányt a nemesi házban ugyanúgy kezelik, mint a többi szegény alkalmazottat. A fiatalúr, Alec erőszakkal szeretőjévé teszi. Az aktusból gyermek születik, a „tiszta lány” gyermeke halálát kívánja, s a gyermek valóban meg is hal. Tess nővé érik – és megőrzi hitét, erkölcsi tartását, ám titkát is. Mit is tehetne mást? „Tiszta” marad/na – ha lehetne. Elmegy dolgozni egy másik gazdaságba, új életet szeretne kezdeni. A távoli gazdaságban Tess és egy pap fia, Angel (beszédés név: „Angyal”), egymásba szeretnek.

¹ Részlet a „*Magyar sorsproblémák. Társadalomlélektani kor- és kórképek*” című, kiadásra előkészített könyvből.

A „tisztá nő” – menekülve és elbukva:

*Stonehenge roppant „lábai” között, az idő határtalan távlatai árnyékában, a zöldellő mező valójában a sivár reménytelenség szimbolikus univerzuma: elérkezett a végzet!*²

A nászéjszakán azonban, amikor Angel közli feleségével, hogy volt már előtte egy nem szerelmi, pusztán szexuális kapcsolata – Tess is bevallja „szennyest” múltját. Angel felháborodik, amit Tess nem ért. Angel pedig azt nem érti, hogy Tess mit nem ért ezen. A felháborodott férj ezért magára hagyja a fiatalasszonyt. A tragédia elkerülhetetlen.

Értelmezés. – A kapcsolati problémák szövevényes összevisszasága: igazi szerelem és/vagy hazugságok, titkok. Erkölcsi tartás és/vagy „kiegyezés” a bomlasztó romlás erkölcstelen, ám vonzó vagy legalább is a könnyebb kiutat biztosító lehetőségeivel. A női erények („tisztaság”: szüzesség) és a férfi szexuális „szabadsága” és/vagy fordítva. A családi hagyományok és értékvesztésük stb. – A „szent család”, ami már csak szétbomlásában mutatja: ez az érték is elveszett.

Nem árt emlékeztetni: 1893-ban XIII. Leó pápa kezdeményezte a „szent család” ünnep minél szélesebb körben való elterjesztését, mert úgy látta: megerősítésre szorul a nyugati világban a 19. század végére meggyengült keresztény családeszmény.³

Kor- és kórkötöttségében: a 19. század közepe/ vége, vidéki Anglia, a patriarchális viszonyok a gazdálkodástól kezdve a családi élet belső rendjéig már nem működnek, jobbra csak a kiüresedett keretek maradtak. A szeretet és a szerelem is lehetetlenné válik. Se család, se gyerek(ek) – csak gyötrelmek, szenvedés és katarzis nélküli vég: bosszú, gyilkosság és halál.

Az archetípusok ereje. – A Hardy-regény a 19. század történelmi kontextusában értelmezhető, a „szent család” probléma is így nyerhet nem pusztán valamiféle kegyes(kedő) bibliai interpretációs keretet. A Polanski-féle adaptáció viszont egyszerre helyezi a történetet igazi, mondhatni történelmen kívüli archetípusos távlatba, és a 20. század közepe vége apokaliptikus örvénylésébe.

Ez a pokoljárás ugyanakkor egy zseniális és ördögi figura – *Roman Polanski* – rendezésében és a kiváló színészek, mindenképp a női főszerepet, a „tisztá nőt” játszó *Nastassja Kinski* előadásában egy egészen szuggesztív filmművészeti látomásban tárul elénk.⁴

A brit birodalmi – és családi – életvilág szétbomlásának példázata után nézzünk bele a (kis) magyar é(r)des valóságba is.

2 Szabó Zsolt Szilveszter 2020.

3 Mészáros é.n.

4 A film adatai: <https://port.hu/adatlap/film/tv/egy-tiszta-no-tess/movie-41394>

Édes Anna: é(r)des anómiák

*Oremus pro fidelibus defunctis...*⁵

Kosztolányi Dezső: *Édes Anna* című regényét *lélektani regénynek* szokás jellemezni, s ez helytálló is, hiszen a mű keletkezésének alkotás-lélektani motívációi nagyon is fontosak.⁶ Én azonban most nem annyira Kosztolányit, hanem inkább a regényét: az *Édes Annát* – mint kor- és kór-dokumentumot – fogom elemezni. Sőt, mi több! Édes Anna gyilkos tettének nem egyénlélektani okait fogom firtatni. Arra a komplex helyzetre próbálom meg felhívni a figyelmet, amiben Édes Anna gyilkos tette – noha az egyik ősi tabut („Ne ölj!”)⁷ szegte meg – mintegy indokolt lehetett: a Nagy Háborúra (amit később első világháborúnak neveztek), annak elvesztésére, a trianoni békediktátumra, s mindezek következményeire. Arra, hogy minden átmenetivé és bizonytalanlanná vált; arra, hogy nincs érvényes kapcsolat, csak valamiféle imitálása egykor volt élet- és értékvilágoknak: családnak, szerelemnek, szeretetnek, hűségnek, hazának és munkának. A regény dramaturgiai középpontját képező „úr/nő” és „szolga/cseléd” szerepei sem érvényesek, noha a szereplők nagyon is tudják: mik is (voltak) e szerepek nélkülözhetetlen attribútumai. Mégsem sikerül feltámasztani már ezeket (sem): életük elviselhetetlenné vált. Anna is „jó” (cseléd) – mégis gyilkos lesz.

Kosztolányi regénye azért is remekmű, s nem valamiféle pszichoanalitikus elmélet (ösztön- és elfojtás-koncepció) didaktikus illusztrációja, mert leírásában a külső (nagy)világ és az egyéni (kis)világ szerves egészet alkot. A történelmi és politikai nagyszínpadon zajló eseményeket viszont úgy ábrázolja, hogy valójában a háttérrel képezik, noha mintegy beszívárognak a hétköznapi érzületekbe is. A hétköznapi érzületek viszont szinte észrevétlenül áramlanak: egyszer fel- és kitörnek, máskor láthatatlanná válnak, mintha nem is lettek volna sohasem. Ez egy furcsa anómia: kor- és kór-kép – a lélek válik leleketlenné, üressé. *Észrevétlenül minden érvényét veszti.*

A regény több mint két év eseményeit öleli föl: 1919. július 31-én kezdődik a történet és 1921 őszén zárul.

Édes Anna 1919. augusztus 14-én lép szolgálatba Vizyéknel, s a kettős gyilkosságot a következő év május 28-ról 29-re virradó éjszaka követi el. Anna és a Vizy-család sorsának háttérében a huszadik

századi magyar történelem tragikus fordulatai állnak: a „Tanácsköztársaságnak” nevezett bolsevik diktatúra utolsó napja, Budapest román megszállása, Horthy bevonulása a „bűnös városba” (Budapestre), a trianoni békediktátum. Az Édes Anna – mint minden nagyformátumú műalkotás – sokféle jelentésréteget, értelmezési lehetőséget foglal magába. Egy viszonylag egyszerű példa: a címszereplő neve. Édes Anna: beszédes név – „édes” és Anna = manna: Kosztolányis szójáték, mitologikus asszociációkkal. Ez a példa is azonban éppen azt mutatja: Kosztolányi világ- és emberképének legfontosabb jellemzője, hogy az élet megfejthetetlenül titokzatos, sokszínű, az ember megismételhetetlenül egyedi, miközben egyedi léte szakrális erők kozmikus és archetipusos feszültségeit is hordozza. Az író minden olyan eszmét és gondolatot elvet, amelyik leegyszerűsítő magyarázatra törekszik, amelyik egyetlen okkal igyekszik értelmezni a sokszínű világot és az emberi életet, különösen annak sorsszerű fordulatait.

A szövevényes okok és a lehetséges magyarázatok káoszában Kosztolányi túllép a hagyományos úr/nő-cseléd viszony ábrázolásán. Fölmutatja, hogy nem csak Anna kiszolgáltatottja a méltóságos úr-úrnak, mert a függés kölcsönös. Vizyné állandóan attól retteg, hogy elveszíti Annát. A kettejük közti kapcsolat és kötődés, melyet a gyilkossági jelenet is példáz (Vizyné a halála pillanatában szinte magához öleli Annát), nem szabad emberek döntésén és választásán alapul. A függésben elvesztik szabadságukat, s ez mindkettőjük személyiségét eltorzítja. A közös vonást Kosztolányi azzal is hangsúlyozza, hogy Vizyné és Anna is gyermektelenek. Vizyné már korábban elvesztette gyermekét, s ebbe a Vizyházaspár szinte belerokkant. A férfi a politikába és a munkájába menekült, felesége otthon zsarnokoskodik férje („ura”), de leginkább a cselédje/i fölött. – Anna pedig Patikárius Jancsival, a csélcsep unokaöcs úrfival megesett kapcsolatában fogant „gyermeket” veszíti el; áldott állapota megélése helyett a magzatelhajtás praktikáival gyöttri magát Jancsi úrfi ijedt kérésének engedve. Megszereti ugyan Jancsit, mert Édes Anna a szerelem és a szeretet ösztönös szépségét és erejét is megéli a kapcsolatukban, Jancsi úrfi azonban a szexuális aktust követően zavarodottan állapítja meg: „Förtelmes volt és gyönyörű”.

Ez megdöbbentő paradoxon: maga a Káosz!⁸

Ami a legintimebb személyes kapcsolatban – a lélek belső tereiben – porlad/t szét, a társadalmi,

5 Könyörögjünk a megholt hívekért...

6 Lásd a következő kiváló elemzéseket: Kőváry 2009, 2012:368-399; Nemes 1992/93, 1998:11-30.

7 5 Móz 17; Mt 5, 21

8 Bíró 2014. – Kemenes 1997. – Kemenes és Jastrebska 1998.

a kollektív léleekben, a kinti világban is pusztítva örvénylik. Társadalmi káosz alakult ki, amelyben bizonytalanná vált, hogy ki kinek az ura, lehet-e még úrról és szolgáról – egyáltalán rendről – beszélni? Mivel semmi sem bizonyos, minden folyamatosan átalakulóban van, az Édes Anna frusztrált társadalmat mutat be. Ez az állapot nyilvánvalóan kétségbe ejtette a „boldog békeidők” túlélőit, elsősorban egykori vezetőit, gazdasági, politikai és kulturális érdek-csoportjaikat. A bolsevik hatalom összeomlása, majd mindenekelőtt a vörösöket érintő fehérterror éppen azokat tölthette el szorongással, akik a proletárdiktatúra ideológiája szerint a rendszer kedvezményezettjei voltak. Az úri világhoz tartozó Víznyék és a munkásosztályt képviselő Ficsor egyaránt féltik a hatalmukat és pozíciójukat, ezért bánnak „ezek” is, „azok” is ridegen, sőt embertelenül Annával.

Hogyan lehetünk úrrá a világ, a történelem és a politika káoszán, a személyiség ellentmondásain, az emberi kapcsolatok zűrzavarán? – teszi fel a kérdést Kosztolányi. Az Édes Anna, noha nem didaktikus leegyszerűsítéssel, de elég határozottan jelzi a megoldást: a Víznyék-család orvosa, Moviszter doktor az irgalom, a keresztény szeretet és alázat fontosságát hirdeti. Elveti a nagy és fellengzős eszméket, melyek szentesítik a bűnt, az erkölcstelenséget és a brutalitást. Tudja, hogy a világ nem tökéletes, sőt azt is gondolja: nem is lehet az – mégis azt vallja, hogy az eszmény: Krisztus. Az Ő országa viszont nem „kint”, hanem „bent”: a léleekben van. A könyörület, a szeretet, az irgalom a legfőbb érték. Kosztolányi ezt azzal is jelzi, hogy a *Rituale Romanum* című szerkönyvből latin nyelvű szöveget illesztett a regény elé mottóként: *Oremus pro fidelibus defunctis...*

Ehhez képest mit mutat a Fábri Zoltán-féle filmadaptáció és értelmezés?

A Kosztolányi-regény 1926-ban jelent meg⁹ – a Fábri Zoltán-film 1958-ban készült.¹⁰ A „cselekmény” (majdnem) ugyanaz – a kontextus viszont nagyon megváltozott. A bonyolult társadalom- és politikatörténeti összefüggések fölvezetésére nem vállalkozom most, csak jelzem: Fábri mesteri szinten tudta kombinálni a lírai realizmust és a drámai expresszionizmust.¹¹ Ám az eredeti történeti-politikai kontextus 1958-as adaptálásával a lélektani regényből tulajdonképpen egy realista elbeszélést

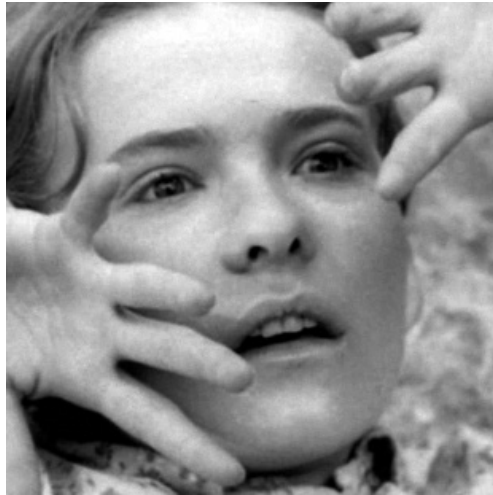
formált, dramaturgiai szervező erővé az „úr és szolga” viszony banális kritikáját állította – az 1950-es végi magyar viszonyok kor- és korszakjeléhez igazodva. Fábri Zoltán azonban valóban igazi és nagy művész: realista elbeszélése is szuggesztív, Törőcsik Mari Édes Annája is kiváló színészi alakítás – csak éppen azt vagyok kénytelen megállapítani 2021-ben: *gúzsba kötve táncoltak*, szépen, művészen. Kosztolányi Édes Annája azonban nem realista regény: Anna sem „édes”, noha Törőcsik Mari sem édes/kés. Ám az a kollektív és egyéni lélektani paradoxon, ami az édes-kés intra- és interpszichikus dinamikus feszültségéből é(r)des anómiákat generált az eredeti történetben és szövegben, az a filmben már nincs meg. Törőcsik Mari Édes Annája egy szuggesztív és magas színvonalú, művészi népi realista látomás az elnyomott cselédsorsban szenvedő fiatal parasztlányról, a keresztény úri világ hamis kulisszáiról a bűnös nagyvárosban. Ez bizony így nem más, mint maga is a lélekvesztés szimptomája – ám éppen ezért katartikusan kor- és kór-hű alkotás és üzenet: 1958-ból.

9 Génium Könyvkiadó – Lásd: <https://mek.oszk.hu/04700/04772/>

10 [https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%89des_Anna_\(film,_1958\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%89des_Anna_(film,_1958))

11 Benke 2020.

Képek:¹²

Fülöp Zsigmond és Törőcsik Mari

12 A képek forrása: Benke Attila (2020) tanulmánya.

Thomas Hardy: *A tiszta nő* és Kosztolányi Dezső: *Édes Anna* című regényei ugyanazon probléma – az emberi kapcsolatok, közelebbről a személyes társas és családi viszonyok bomlásának – pszichológiai drámáját írják le és diagnosztizálják; olyan sodró erővel és katartikus módon, hogy több évtizeddel később is jelentős filmrendezőket is megihlettek – nem utolsósorban persze azért, mert maga a probléma is tovább élt, sőt még végzetesebben szabadult el. A destruktív dúlást a Polanski-adaptáció erőteljesen ábrázolta; a Fábri Zoltán-adaptáció viszont inkább a lírai árnyalatok expresszív jelzéseivel jeleskedett. Így együtt azonban még inkább azt tudták diagnosztizálni, amit a 20. századi „fejlődés” eredményezett: *a bomlást!* Azt a bomlást, ami a 21. század elejére aztán még pompázatosabban kivirágzott...

Felhasznált szakirodalom

- Benke Attila 2020 Lélekgyilkosok csapdájában.
– <http://www.jelenkor.net/visszhang/1723/lelekgyilkosok-csapdajaban>
- Bíró Béla 2014 „Förtelmes volt és gyönyörű”,
Liget, 5:83-87. <https://archivum.ligetmuhely.com/fortelmes-volt-es-gyonyoru/>
- Kemenes Géfin László 1997 Nem is olyan Édes Anna: A női szexualitás problematikája Kosztolányi Dezső regényeiben. *Kortárs*, 8:79-85.
- Kemenes Géfin László – Jastrzębska, Jolanta 1998 Kiűzetés a szerelem kertjéből: Kosztolányi Dezső: *Édes Anna*. In K. G. L. – J., J. *Erotika a huszadik századi magyar regényben: 1911–1947*. Kortárs – Windsor – Argumentum, Budapest, 91-106.
- Kőváry Zoltán 2009 Morfium, matricídium és pszichoanalízis. Témák és variációk Csáth Géza és Kosztolányi Dezső életművében. *Thalassa*, 2:3-38.
- Kőváry Zoltán 2012 *Kreativitás és személyiség. A mélylélektani alkotáselméletektől a pszichobiográfiai kutatásig*. Oriold és Társai Kiadó, Budapest, 368-399.
- Mészáros Judit é.n. Szent Család ünnepe. *Jel*. – <http://www.jelujzag.keesz.hu/szent-csalad-unnepe>
- Nemes Livia 1992/1993 Kosztolányi Édes Annájának pszichoanalitikus értelmezése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1–2:31-41.
- Nemes Livia 1998 *Alkotó és alkotás*. Animula, Budapest, 11-30.
- Szabó Zsolt Szilveszter 2020 *Bolondvadászat – Űzött hősök Polanski filmjeiben*. 2020. szeptember 18. – <https://www.filmtekercs.hu/magazin/bolondvadaszat-uzott-hosok-polanski-filmjeiben>

AZ 1943-AS BUDAPESTI SVÉD NAPOK SAJTÓFORRÁSOK ALAPJÁN

DOI 10.35402/kek.2022.1.4

Absztrakt

A Budapesti Svéd Napok a Magyar Királyi Külügyminisztérium, a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatási Minisztérium, a Magyar-Svéd Társaság, a Magyar Rádió, a Magyar Tudományos Akadémia, valamint a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem együttműködésében valósult meg 1943. április 2-18. között. A rendezvénysorozat célja elsősorban a két állam közötti, azaz Svédország és Magyarország közti kulturális kapcsolat erősítése volt. További célként tűzték ki, hogy a svéd kultúrát megismertessék, népszerűsítsék a magyarok körében. A nemzetközi kulturális kapcsolatok, a különböző platformon létrejövő kulturális érintkezések egyszerűsített előidézhettek külpolitikai hatásokat, megalapozhatják a jövőbeli kulturális, de még a gazdasági együttműködések is. Habár a jelen esemény megszervezésének mögöttes „szándékairól” részletekbe menő információkkal sajnos nem rendelkezünk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a szóban forgó esemény háborús időkben zajlott le, a hatalmon pedig a Kállay-kormány volt.

Ugyanakkor úgy vélem, hogy a reprezentatív programsorozat megszervezése egyrészt egy megkezdett, évek óta működő és kölcsönös kulturális kapcsolat fenntartására és folytatására irányult. Hiszen a kultúra egy identifikációs eszköz, nemcsak az egyén, de a nemzetek számára is. Valamint a rendezvényt éppen ennek a kapcsolatnak a mélyítésére tett kísérletként azonosíthatjuk, mely kétségtelenül az egyik fontos állomása a svéd és a magyar kultúrkapcsolatoknak. A nyilvánosság teljes körű bevonása – melynek egyik hatásos eszköze nyomtatott sajtó – szükséges volt a két nemzet kultúrájának kölcsönös megismertetésére irányuló törekvéshez. A korabeli magyarországi – elsősorban fővárosi – lapok már 1943 márciusában beszámoltak a tervezett eseményről, majd az újságírók részletekbe menően tudósítottak valamennyi programról.

A tanulmányban a Budapesti Svéd Napok részletes bemutatására vállalkoztam, melyhez – egyéb pontos források hiányában – korabeli cikkeket válogattam, majd helyeztem kontextusba. Az 1943-as kulturális program előzményeit, hátterét szintén kerestem, melyhez ugyanúgy korabeli sajtóanyagokat használtam fel.

Kulcsszavak: Budapesti Svéd Napok, kultúra, kulturális kapcsolatok, kulturális diplomácia.

Abstract

Swedish Days Budapest [Budapesti Svéd Napok] April 2-18, 1943 was organized with the cooperation between the Royal Hungarian Ministry of Foreign Affairs, the Royal Hungarian Ministry of Religion and Education, the Hungarian-Swedish Association, the Hungarian Radio, the Hungarian Academy of Sciences, and the Royal Hungarian Pázmány Péter University. The primary goal of this event was to strengthen the relationship between the two countries, Sweden and Hungary. It has another aim as well: to acquaint and to promote Swedish culture among Hungarians. International cultural relationships, cultural contacts established on different platforms can affect foreign affairs, future possibilities for research, or economic cooperation can be foreseen and installed by them. Although we do not know too much about the underlying intentions behind the organization of this event, we should not forget that this event took place during wartime and the Kállay administration.

Although this representative event was a part of a mutual cultural relationship that has been present for years. Since culture is a tool for identification, not only for the individual but also for the nations, we can see it as an attempt to deepen this relationship as it was a critical manifestation and the main scene of the Swedish and Hungarian cultural relations. To be mutually acquainted with the two countries' cultures, it was essential to involve the public. Printed media was an efficient tool for that. The newspapers of contemporary Hungary – mainly the ones in the capital – already mentioned the event's plans in 1943, journalists gave a detailed report on all the programs.

In this paper, I undertake to present the Swedish Days Budapest, for which – in the absence of any other exact source – I selected recent articles and put them into context. I also examined the history and background of the 1943 cultural program, for which I also used contemporary press sources.

Keywords: Swedish Days Budapest, culture, international cultural relations, cultural diplomacy.

Bevezetés¹

1943. április 2-18. között a Magyar Királyi Külügyminisztérium, a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatási Minisztérium, az 1939-ben megalapított Magyar-Svéd Társaság, a Magyar Rádió, a Magyar Tudományos Akadémia, valamint a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem együttműködésében valósult meg a Budapesti Svéd Napok. A nemzetközi kulturális kapcsolatok,² a különböző platformon létrejövő kulturális érintkezések egyszerűen előidézhetnek külpolitikai hatásokat,³ megalapozhatják a jövőbeli kulturális vagy éppen gazdasági együttműködéseket is.⁴ Bár az esemény megszervezése mögött meghúzódó motivációkról sajnos részletekbe menő információkkal nem rendelkezünk, nem feledkezhetünk meg arról, hogy a szóban forgó esemény háborús időkben zajlott le, a hatalmon pedig a Kállay-kormány volt.⁵ Ugyanakkor úgy vélem – s ezt a fellelhető írásos dokumentumok szintén alátámasztják –, hogy a szóban forgó reprezentatív programsorozat megszervezése egyrészt egy megkezdett, évek óta működő és kölcsönös kulturális kapcsolat fenntartására és folytatására irányult. Daniel Gustafsson svéd műfordító-író 2001 *Sverige och Ungern. Svédország és Magyarország* című könyvében a két ország történelmi és

politikai kapcsolatát a következőképpen foglalta össze: „Amikor Svédország és Magyarország külön utakat járó történelme mégis összetalálkozott, ennek történelmi súlya nemigen volt, és általában egy-egy személy lelkesedése eredményezte. Elsősorban a XVII–XVIII. századi svéd nagyhatalmi törekvések következtében fellépő különböző ellentétek miatt délre vonuló svédek kerültek kapcsolatba magyarokkal. Azt sajnos el kell ismerni, hogy ezek a svéd-magyar együttműködések egyáltalán nem a béke jegyében zajlottak. De olykor-olykor ennél önzetlenebb indokok is vezettek svédeket Magyarországra. Az 1848–49-es szabadságharc során önkéntes svéd katonák harcoltak a magyarok soraiban. Raoul Wallenberg és Valdemar Langlet budapesti zsidók megmentéséért folytatott mentőakciói a II. világháború során szintén jó példák erre”.⁶

A kultúra egy rendkívül összetett képződmény és társadalmi termék – jegyzi meg Hidasi Judit,⁷ rendkívül sok kultúradefiníció létezik. A kultúra fogalma éppen ezért sok-sok szegmenst, dimenziót érint és foglal magába, s nem csupán a tárgyasult vagy a szellemi kulturális produktumokat jelenti – bár a hétköznapi szóhasználatban mégis legtöbbször erre redukáljuk e szó jelentéstartalmát.⁸ Elmondható az is, hogy a kultúra pedig identifikációs eszköz, nemcsak az egyén, de a nemzetek számára is. A nemzeti kultúra az adott kulturális közösség alapegységeként jelenik meg.⁹ A nemzeti hagyományok, örökség és értékek kölcsönös ismerete pedig mélyítheti az államok közötti kapcsolatot is.¹⁰

A rövid „sajtószemle” pedig lehetőséget adott arra, hogy áttekintésre kerüljön, a korabeli sajtóorgánumok milyen hívószavak mentén harangozzák be az eseményt, általánosan az egyes események kapcsán milyen elemekre fókuszálnak, valamint milyen stílusban (mennyire egységesen, a különböző szöveghelyekben mennyire van szinte szó szerinti egyezés stb.). A kifejezetten a programokra fókuszáló részben láthatjuk majd azt is, hogy a szervezők milyen programtípusokkal készültek.

A tanulmány megírásához végül összesen harminchat cikket tudtam felhasználni, melyek a

1 A tanulmány a Magyarország és Svédország közötti diplomáciai kapcsolat 100. évfordulójára kiírt diplomáciatörténeti pályázat Különdíjas alkotása. Jelen írás a szóban forgó tanulmány rövidített, átdolgozott változata. Lásd „Eredményhirdetés: Magyar-svéd diplomáciatörténeti pályázat” 2021.

2 A nemzetközi kulturális kapcsolatok már nemzeti szintű kulturális politika létrejötte előtt is léteztek, erről lásd Környei 2015a:2-13.

3 Hankiss 1937:1.

4 Hankiss János többször tollat ragadott és értekezett a kulturális diplomácia definíciójáról, funkciójáról, lehetőségeiről, lásd például Hankiss 1937; A kultúráról és a nemzetközi kapcsolatokról – szintén néhány történeti és részletes példával – kapcsolatban lásd Julie Reeves írását: Reeves 2004; Rövid diplomáciatörténeti összefoglalásért pedig Kincses László könyvét érdemes áttekinteni: Kincses 2005:21-32.

5 A Kállay-kormány külpolitikájáról, Kállay kinevezésének körülményeiről, s többek között a magyar-román, a magyar-német viszonyokról lásd Joó András történész átfogó munkáját, Joó 2008.

6 Gustafsson 2001:2; A történelmi és politikai kapcsolatokat bővebben lásd Gustafsson 2001:2-14.

7 Hidasi 2004:27.

8 Lásd erről többek között Hidasi Judit bevezető gondolatait Hidasi 2014:11-25.

9 Szabó 2014:9-10.

10 A kulturális diplomácia történetét, kialakulását, funkcióját, valamint a fogalmi-tartalmi kereteit pl. lásd Környei 2015b:1-2.

Danubian Review, az *Esti Újság*, a *Film Színház Irodalom*, a *Kárpáti Híradó*, a *Magyar Nemzet*, a *Magyar Országos Tudósító*, a *Magyarság*, a *Nemzeti Újság*, a *Népszava*, a *Pesti Hírlap*, az *Új Magyarság*, az *Újság* és a *8 Órai Újság* hasábjain jelentek meg. A válogatás során elsődleges szempontja a cikkek tartalma volt. A különböző profillal,¹¹ illetve célcsoporttal rendelkező lapok folyamatos tudósítása jól szemlélteti az esemény jelentőségét, melynek védnöke Carl Ivan Danielsson,¹² budapesti svéd követ volt.

Előzmények: Magyar-Svéd Társaság; svédországi magyar napok

Az eseménysorozat előzményeit és hátterét kutatva két mozzanatról indokolt bővebben szólnom: (1) a svédországi Svéd-Magyar Társaságot követően,¹³ 1939-ben megalakult magyarországi Magyar-

11 Cél volt például az első igazi bulvárlap, azaz az *Esti Újság* cikkeinek beemelése, valamint az egyéb politikai lapok, napilapok szemléje is. A korabeli magyar sajtóról, az újságok hátteréről lásd Buzinkay 1993.

12 1880–1963; 1942-től a Svéd Királyság állandó budapesti követe. „Danielsson...”, é.n.; A Gellért Szállóban vendégül látta a sajtó képviselőit (sajtófogadás), továbbá megjelent valamennyi rendezvényen. Az építőművészeti kiállításon francia nyelven mondott beszédet. Lásd többek között „Svéd kultúrhét Budapest”, 1943:7; „Svéd kultúrhét Budapesten”, 1943:13; „A Budapesti Svéd Napok zenei műsora”, 1943:8; Svéd napok Budapesten, 1943:14.

13 Leffner Béla nevéhez kötődik a svédországi társaság megalapítása: „A magyar Leffler Béla is egyike volt azoknak, akik személyükben bizonyították a távolságot áthidaló művészet lehetőségét, legalábbis ami a Svédország és Magyarország közti távolságot illeti. 1919-ben érkezett Svédországba, korábban Magyarországon dolgozott svéd lektorként. Mindjárt belekezdett a fordítói munkába: svéd írók műveit ültette át magyarra, illetve magyar írókat fordított svédre. Ezen kívül népszerűsítő könyveket írt a két országról, és megalapította a Svéd-Magyar Társaságot, hogy közelebb hozza egymáshoz a két nemzetet. Ez volt az első lépés a két ország kultúrájának kölcsönös megismertetése érdekében. A következő lépést Lotz János magyar nyelvész tevékenysége jelentette, aki a két világháború között került Svédországba, s ártette Leffler befejezetlen munkáját. A Stockholmi Főiskola Magyar Intézetének igazgatója lett, amely fontos láncszemet jelentett a két ország kultúrája között. Magyarországon hasonló feladatkört töltött be Valdemar Langlet. 1934-től svéd lektorként dolgozott a budapesti Pázmány Péter Egyetemen, mielőtt a második világháború alatt kitűnt humanitárius tetteivel”. Gustafsson 2001:25-26.

Svéd Társaságról; (2) valamint az 1943-as budapesti programokat megelőző stockholmi és göteborgi magyar napokról.¹⁴

(1) A Magyar-Svéd Társaság az egyik szervezője a szóban forgó eseménynek, a kulturális és tudományos kapcsolat egyik meghatározó ágenszévé nőtte ki magát.¹⁵ Az alakuló közgyűlésre 1939. július 25-én került sor az Újvárosháza dísztermében, kétszázhatvan személy részvételével¹⁶ vette kezdetét a nagyszabású alapítási rendezvény.¹⁷ A svéd vendégek budapesti látogatásához és a társasági eseményekhez egy országjáró- és bemutató programsorozatot szerveztek a magyarországi partnerek. A vendégeket látványos és ünnepélyes körülmények között, rangos személyek szívélyes köszöntője fogadta a pályaudvaron. Sőt hortobágyi és szegedi folklór, kulturális programokról is gondoskodott a fogadó fél a látogatásuk alatt.¹⁸ Elsősorban olyanokról, melyek jól prezentálják a magyar tájat, hagyományokat, gasztrokultúrát. Másrészt az egyik, 1931-ben útjára indult – ma már legreprezentatívabb és meghatározó – nyári fesztiválja, a Szegedi Szabadtéri Játékok¹⁹ betekintést nyújtott a magyarországi színvonalas és pezsgő színházi és zenei életbe. Az újvárosházi esemény rendkívül impozánssra sikerült, a magyar elit szintén részt vett rajta. Beszédet mondott többek között Karafiáth Jenő főpolgármester, valamint

14 1943-ban alakult meg Svédországban a Magyar Kulturális Intézet: „[...] Stockholmban létrehozták a független Magyar Kulturális Intézetet, mely széleskörű tevékenységet folytatott, egyebek között könyvkiadással foglalkozott”. Gustafsson 2001:27.; „1943. márciusában a magyar kormány, a svéd-magyar kulturális, de nem kifejezetten tudományos kapcsolatokat ápolására, a főiskolai Magyar Intézettől független magyar Kultúrintézetet alapított Stockholmban. Az intézet mindjárt megalakítása után hatalmas kultúrmunkába kezdett”. Szöllősi 2011.

15 Az 1945–1948 magyar-svéd kulturális és tudományos kapcsolatokról, azaz az ezt követő időszak történetéről N. Szabó József publikált tanulmányt 1995-ben. Kitér a magyar intézetek, egyetemi tanszékek létrejöttének jelentőségére, a művészeti – azon belül is a szoros zenei – együttműködésekre, a könyvek szerepére stb. Lásd: N. Szabó 1995.

16 „Svéd vendégek...”, 1939:4.; „Magyar kir. konzul...”, 1941:41.

17 Lásd többek között „Svéd vendégek...”, 1939:4.; „Itt a vendégből barát lesz...”, 1939:3-4.; „Ünnepélyesen megalakult a Magyar-Svéd Társaság”, 1939:4.

18 „Svéd vendégek...”, 1939:4.

19 A Szegedi Szabadtéri Játékok történetéről bővebben lásd: Lugosi 1938; összefoglaló szócikkeket pedig lásd „Szegedi Szabadtéri...”, 1994:731.

báró Otter G. svéd ügyvivő, de még József Ferenc királyi herceg is. A főpolgármester a jövőbeli kulturális és a baráti együttműködéseket hangsúlyozta nyitóbeszédében,²⁰ s ezzel kiemelten érdemes foglalkozni, hiszen konkrétan meghatározza az adott kapcsolat funkcióját: „Ma sokkal fontosabb a nemzetek közötti barátság, mint valaha. Nem a fegyvereken, hanem a lelkeken keresztül kell találkozni, mert ha a népek közelebb kerülnek egymáshoz, sok nehéz problémát sikerül majd könnyen megoldani. Így elképzelhető, hogy a nagy svéd kultúra közvetítő szerepet játszhat a nyugati s a közép-európai kultúra, illetve távolabbi vonatkozásban a felmerülő politikai és gazdasági kérdésekben is”.²¹ De József Ferenc királyi herceg szintén e gondolatot folytatta német nyelvű köszöntőjében: „Fontos, hogy ne a fegyverek, hanem a kultúra révén, a lelkeken keresztül kerüljenek egymáshoz közel a népek”.²² A *Nemzeti Újság* július 26-i cikkének²³ felvezetőjében a következőket olvashatjuk az eseményről: „Az Újvárosháza homlokzatán svéd és magyar nemzeti

20 „A svéd-magyar kulturális és baráti együttműködés jegyében jöttünk össze – mondotta –, hogy megalakítsuk Budapesten a Magyar-Svéd Társaságot. Erre az elhatározásra főképpen az készítetett bennünket, akik a baráti svéd nemzetet és annak magas tudományos és kulturális felkészültségét igen nagyra értékeljük, hogy legalább csekély részben viszonzozzuk azt a velünk szemben tanúsított sok-sok rokonszenvet és figyelmet, amelyet Svédország részéről Magyarországra – főképpen a háború utáni időkben hálásan tapasztalt. Ezután megemlékezett a kiváló felkészültségű és nagy tudású Leffler Béla egyetemi tanárról, akinek Svédország úgyszólván második hazája volt. Ő alapította meg tudvalevően Stockholmban a Magyar Intézetet, amely azóta is kitűnő eredménnyel működik és ötven-hatvan svéd egyetemi hallgató tanul benne évenként magyarul. Ő volt az, aki a magyar klasszikusok számos munkáját svéd nyelvre fordította és megismertette a svéd közönséggel. Legszebb férfikorában hagyott el bennünket, de munkássága és az általa felállított intézmény időn és téren túl fogják a svéd-magyar kultúrközösség és baráti kapcsolatok magasabb céljait szolgálni. Befejezésül kérte a megjelent svéd vendégeket, legyenek mindenkor megérett tolmácsai a magyar nemzet törekvéseinek és ápolói a magyar és svéd barátságának. A főpolgármester beszédét Fényi Béla mérnök, a Magyar-Svéd Társaság főtitkára tolmácsolta svéd nyelven. Ezután József Ferenc főherceg, a Magyar-Svéd Társaság védnöke üdvözölte a svéd vendégeket.” Itt a vendégből barát lesz...”, 1939:3-4.

21 „Itt a vendégből barát lesz...”, 1939:4.

22 „Ünnepélyesen megalakult...”, 1939:4.

23 A teljes cikket lásd: Itt a vendégből barát lesz... Ünnepélyes keretek közt alakult meg a Magyar-Svéd Társaság. (1939. 07. 26.) *Nemzeti Újság*, 21. (168):3-4.

lobogókat s a főváros zászlóit lengeti a szél. A bejáratnál festői egyenruhájukban feszesen állnak a városháza hajdúi. Már hat óra előtt megtelt a városháza közgyűlési terme a Magyar-Svéd Társaság alakuló közgyűlésére ideérkezett svédekkel s a meghívott előkelőségekkel. Az alakuló közgyűlésen megjelentek József Ferenc főherceg és Anna főhercegasszony, dr. Jalsoviczky Károly államtitkár, dr. báró Villani Lajos követségi tanácsos, Pöltzel Jenő miniszteri tanácsos, Kálnoki Bedő Albert, Paikert Géza, vitéz Nagy Iván miniszteri osztálytanácsosok, Szviezsényi Zoltán, a Gyógyhelyi Bizottság ügyvezető igazgatója, báró Otter Göran, a svéd követség ügyvivője és még sokan mások”.²⁴ A Magyar-Svéd Társaság védnöke József Ferenc királyi herceg lett, tiszteletbeli elnöke pedig Thorsten Undén svéd királyi követ, valamint dr. Hóman Bálint kultuszminiszter és Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter. Elnöke Karafiáth Jenő, társelnöke dr. Csilléry András és Szendy Károly polgármester, alelnökei báró Villani Lajos követségi tanácsos és dr. Szebeny József tanácsnok, főtitkára Fényi Béla, titkárai Breit Vince és dr. Homonnay László lettek.²⁵ A megalapítás körülményeiből és a fentebb ismertetett adatokból kitűnik, hogy a politikai élet meghatározó szereplői, a korabeli kultúrpolitika irányítói, vezetői pozíció által is kötődtek a társasághoz, a jövőbeli céljaikat pedig az alakulóülésen elhangzott beszédekben szintén tetten érhetjük.

(2) A másik előzmény a svédországi magyarok. 1943. március 28-án – a magyarországi rendezvény beharangozóját (1943. március 20–21.) követő napokban – cikkezett a magyar sajtó többek között a göteborgi magyar napokról. Egy kisebb volumenű programsorozat volt, de több szegmenst – kultúra, mezőgazdaság és ipar stb. – is érintett, csakúgy, mint a budapesti. „A göteborgi lapok hasábos tudósításokban számolnak be az itt rendezett magyar napokról. Szemelvényeket közöltek magyar költők műveiből, s a kulturális kérdéseken kívül ismertetik a magyar mezőgazdaság és ipar, valamint a svéd-magyar kereskedelmi kapcsolatok problémáit. A *Göteborgs Handels-och Sjöfartstidning* (GHT) napilap a Göteborgban lefolyó magyar kultúrhéttel kapcsolatban kiemeli azt a svéd nyelven megjelenő magyar könyvsorozatot, amelyet legnagyobbbrészt dr. Pándy Kálmán stockholmi magyar kulturális attasé fordított svédre. A lap meleg helyesléssel üdvözli azt a tervet, hogy a göteborgi múzeum lépcsőin szabadtéri színpadon adják elő Madách Imre

24 „Itt a vendégből barát lesz...”, 1939:3-4.

25 „Ünnepélyesen megalakult...”, 1939:4.

halhatatlan művét, *Az ember tragédiáját*.²⁶ Erre többször visszautaltak a magyarországi rendezvény szervezői, egy 1943. április 2-ai (*8 Órai Újság*),²⁷ valamint április 3-ai (*Nemzeti Újság*)²⁸ újságcikkben is visszaköszön ez a mozzanat. A Gellért Szállóban rendezett sajtófogadáson²⁹ vitéz Mezey Dénes hivatkozott az előzményekre: „[...] ismertette a magyar-svéd kultúrkapcsolatok legújabb fejlődését és megemlítette, hogy a mostani budapesti svédnapok mint egy ellenpólusát alkotják a svédországi magyar kultúrhétnek, amelyet nagy sikerrel rendeztek meg Stockholmban és Göteborgban”.³⁰ Nemcsak inspirációként, hanem mintaként is szolgált a budapesti rendezvénynek: „A nemrég nagy sikerrel lezajlott svédországi magyar kultúrhét mintájára most Budapesten rendeznek svéd napokat”.³¹

Az 1943-as programok

A magyar sajtó körülbelül két héttel a rendezvény előtt foglalkozott kiemelten néhány cikk erejéig a program hátterével. Hírt adtak a szervezőkről, a védnök személyéről, a meghívott vendégekről, valamint a programsorozat céljáról. Hathatósan támogatta a magyar-svéd kapcsolatok újabb megnyilvánulását valamennyi kultúrpolitikus, a kultúráért, a külügyi kapcsolatokért felelős felsővezető, de a művészeti szféra szereplői is. A következő intézmények kapcsolódtak szorosan – akár védnökként, támogatóként vagy éppen a helyszínt biztosítva – a programokhoz: Magyar Királyi Külügyminisztérium, Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Magyar-Svéd Társaság, Magyar Rádió, Magyar Tudományos Akadémia, Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem.³² Tehát korántsem spontán szerveződésről beszélhetünk, hiszen a szervező és lebonyolító intézmények mind-mind állami irányításúak.

26 „A svéd sajtó a göteborgi magyar napokról”, 1943:11.

27 A teljes cikket lásd: Megkezdődtek a Budapesti Svéd Napok. (1943. 04. 02.) *8 Órai Újság*, 29. (74):2.

28 A teljes cikket lásd: Svéd napok Budapesten. (1943. 04. 03.) *Nemzeti Újság*, 25. (75):3-4.

29 Lásd még Sajtófogadás a svéd követségen. (1943. 04. 03.) *Újság*, 19. (75):8.

30 „Megkezdődtek a budapesti svéd napok”, 1943:2.

31 „Svéd napok Budapesten”, 1943:3.

32 Lásd „Svéd kultúrhét Budapest”, 1943:7; „Svéd kultúrhét Budapesten”, 1943:13.

A teljes programsorozatot a sajtóban megjelent cikkek alapján sikerült összegyűjteni. Ezeket a programokat elsősorban műfajuk alapján csoportosítottam – 1. zenei-színházi programok; 2. kiállítások, idegenvezetések; 3. kísérő programok; 4. emlékhelykoszorúzás –; majd ezeket a célcsoport alapján alcsoportokra osztottam. Általánosságban elmondható az is, hogy a szélesebb nyilvánosság kíváncsian várta a programokat, a folyamatos sajtóhíradás következtében a programokra – a pozitív visszajelzések alapján – sok érdeklődőt vártak. A *Pesti Hírlap* 1943. április 3-án tudósított arról, hogy hatalmas érdeklődésre tett szert a rendezvény.³³ A közös hagyományok, kulturális kapcsolódások hangsúlyozása került a fókuszba: „A budapesti svéd követség nagyszabású kultúrnapokat rendez abból a célból, hogy elmélyítse a magyar és a svéd nép szellemi kapcsolatait. Stockholmban nemrég alakult meg a Magyar Intézet, az ottani egyetem magyar származású rendkívüli tanárának, Lotz Jánosnak a vezetésével. Göteborgban a közelmúltban erős visszhangot keltett a lelkes megértéssel megrendezett és komoly érdeklődéssel kísért magyar est. A két, egymástól távol élő nép a történelem folyamán többször került szorosabb kapcsolatba egymással. A népvándorlás idején még Ázsiában hozta össze a magyarokat és a svédeket a sors. Gusztáv Adolf Bethlen Gáborral, XII. Károly pedig II. Rákóczi Ferencsel állott fegyverbarátságban. A technika rohamos fejlődése az egykori nagy távolságokat is legyőzte s a szellemi termékek kölcsönhatása, főleg irodalmi téren, zavartalanul tart már hosszú évtizedek óta. Az április 18-ig tartó Budapesti Svéd Napoknak az a feladatuk, hogy bemutassák a svéd szellemi élet jellegzetességeit és ízelítőt adjanak a nálunk még kevésbé ismert svéd zenéből, tájékoztassanak a svéd építőművészet felől”.³⁴

1. Zenei-színházi programok

„A rendezőség változatos műsort állított össze. Ennek középpontjában a nemzetközi tolmácsolásra legalkalmasabb kifejezési forma, a zene áll”³⁵ – rangozta be a programsorozat zenei kínálatát a *Pesti Hírlap* 1943. április 3-án.³⁶ Négy zárkörű eseményt kell megemlíteni, melyek elsősorban a svéd zenei

33 „Svéd napok Budapesten”, 1943:7.

34 „Svéd napok Budapesten”, 1943:14.

35 „Svéd napok Budapesten”, 1943:7.

36 A teljes cikket lásd: Svéd napok Budapesten. (1943. 04. 03.) *Pesti Hírlap*, 65. (75):7.

kultúrából adtak ízelítőt. Az eseményekre (1) 1943. április 2-án, (2) április 5-én, (3) április 11-én, (4) majd április 16-án került sor. Az első három programról teljes egészében először a *Magyar Nemzet* ad hírt egy április 1-jén megjelent cikkében.³⁷

(1) Az április 2-ai esemény zártkörű, tehát meghívottak előtt zajló esemény volt, a svéd követségen valósult meg. A vendégek főként a magyar politikai, társadalmi és zenei élet előkelőségei voltak. A fogadással egybekötött hangversenyen Einar Beyron³⁸ és felesége, Brita Hertzberg³⁹ lépett fel,⁴⁰ elsősorban saját műveikből adtak elő.⁴¹ Egy másik cikkben további információkat tudhatunk meg: a fogadáson közel kétszázötven meghívott vendég vett részt, magyar részről pedig Zathureczky Ede hegedűművész,⁴² valamint Károlyi György és Pongrácz István szerepelt.⁴³ A *Pesti Hírlap* április 4-ei cikkében⁴⁴ pedig a nyitóest hangulatáról, a magyar-svéd zenei kapcsolatokról értekezett. „[...] A zene légkörében mindig a legmeghittebb a találkozás egymás jellemisége iránt érdeklődő idegen nemzetek közt”.⁴⁵ (2) Az április 5-ei program egy 17 órakor kezdődő hangverseny volt, melynek a Zeneakadémia adott otthont. A svéd-magyar zenei hangversenyen Rajter Lajos vezényelt.⁴⁶ A zenekari estről megjelent a *Magyar Nemzet* hasábjain egy olyan kritika is, mely több szempontból kitűnik a többi cikk közül.⁴⁷ Egyrészt azért, mert a történeti felvezetőből, valamint az összefüggések feljegyzéséből

felsejlik, hogy a publicisztika írója a magyar és a nemzetközi zenetörténet ismerője, sőt szakértője. Másrészt pedig nem csupán pozitívan szólt az eseményekről, a darabválasztásról, de rendkívüli részletességgel, költői képekkel mesélt a hallottakról. G.E. a svéd zenei kultúrát, zeneművészetet nemzetközi szinten helyezte el, majd rátért a hétfői, azaz az április 5-ei zeneakadémiai eseményre. Többek között kifogásolta a repertoárt, mint írta, nagy újdonság és változatosság nem érte a magyar közönséget: „Az is sajnáljuk, hogy a svéd program majdnem teljes egészében a dal- és operairodalom célkitűzéseiről tájékoztatott s így végeredményben most sem kaptunk mást, mint amiből már a svéd zene nagykövete, Svanholm Set⁴⁸ nagy élményt jelentő őszi koncertjén ízelítőt adott”.⁴⁹ Majd a következőképpen folytatta: „Miután a svédek a közelmúltban Kodály és Viski szerzeményeinek többszöri megszólaltatásával télielőkben is kifejezésre juttatták a magyar zeneművészet iránti rokonszenvüket, fokozott jelentőséget tulajdonítunk annak, hogy a »Budapesti Svéd Napok« bevezetőjeként a svéd követség védnöksége alatt hétfőn a Zeneművészeti Főiskola svéd és magyar színekkel díszített nagytermében svéd-magyar zenekari est hangzott el. A műsor első felében megszólaltatott, jól ismert magyar művek helyett ez alkalommal szívesebben hallottunk volna teljesen svéd műsört”.⁵⁰ Az író zenei tájékozottságát támasztja alá az is, hogy ezt követően még felsorolta, miket hallott volna szívesen a hangversenyen: például Alfáén híres *Midsomravaka* zenekari rapszódiaját, mert szerinte akkor kitűnt volna, „[...] hogy nem csak Dániából Gade, Norvégiából Grieg és a német romantika mesterei: Schumann, Mendelssohn, Wagner, Brahms, Strauss hatottak a svéd zeneművészetre, hanem Liszt Ferenc új utakat nyitó iránya is termékenyítő erőnek bizonyult”.⁵¹ (3) A következő zártkörű zenei programot pedig április 11-én tartották az Országos Kaszinóban,⁵² mely egy teadélután keretében valósult meg – több más műsorral együtt, pl. tudományos előadással –, melyen Britta Collinder svéd népdalokat és románcokat adott elő.⁵³ (4) A hangversenyt a

37 A teljes cikket lásd: A Budapesti Svéd Napok zenei műsora. (1943. 04. 01.) *Magyar Nemzet*, 6. (73):10.

38 Svéd operaénekes, svéd királyi udvari énekes, 1926 és 1954 között a Svéd Királyi Opera (Kungliga Operan) tagja. Pályaképét lásd bővebben: „Einar Beyron” é.n.

39 Svéd operaénekesnő, a Svéd Királyi Opera (Kungliga Operan) tagja 1924 és 1952 között. Pályaképét lásd bővebben: „Brita Hertzberg” é.n.

40 A *Pesti Hírlap* kitért arra is, hogy a házaspár repülőn tette meg az utat: „Zenedélután...”, 1943:9.

41 Lásd még Fogadás a Svéd Követségen – A Budapesti Svéd Napok ünnepi megnyitója. (1943. 04. 09.) *Film Színház Irodalom*, 6. (15):4.

42 „Megkezdődött a Budapesti Svéd Napok”, 1943:2.

43 „Károlyi György, aki Liszt- és Dohnányi-műveket zongorázott, Zathureczky Ede, aki Hubay romantikus szonátáját adta elő s a kíséretet ellátó vitéz Pongrácz István” „Zenedélután a svéd követségen”, 1943:9.

44 A teljes cikket lásd: Zenedélután a svéd követségen. (1943. 04. 04.) *Pesti Hírlap*, 65. (76):9.

45 „Zenedélután...”, 1943:9.

46 „A budapesti svéd...”, 1943:10.

47 A teljes cikket lásd: G. E.: A Svéd Napok zenekari estje. (1943. 04. 07.) *Magyar Nemzet*, 6. (78):8.

48 Svéd tenor.

49 A Svéd Napok zenekari estje, 1943:8.

50 A Svéd Napok zenekari estje, 1943:8.

51 A Svéd Napok zenekari estje, 1943:8.

52 A helyszínről a *Pesti Hírlap* cikke tesz említést: „Svéd napok Budapesten”, 1943:7.

53 Lásd még A „Budapest Svéd Napok” zenei műsora. (1943. 04. 02.) *Újság*, 19. (74):8; Svéd napok Budapesten. (1943. 04. 03.) *Pesti Hírlap*, 65. (75):7.

művésznőnek meg kellett ismételnie, melyről a sajtóban április 15-én lehetett olvasni, csupán egy nappal az esemény előtt.⁵⁴ Az énekesnő „[...] Händel és Brahms dalain kívül Sjörgen, Stenhammar, Morales, Rangström, Liliefovs, Frumerie svéd szerzők dalait éneklí”.⁵⁵ A sajtó tehát erről a sikerről is sokszor hírt adott, pozitívan ítélte meg a Collinder házaspár személyét. Ezzel a ráadással pedig négyre bővült az ebbe a kategóriába sorolható hangversenyek, zenei programok száma. Egyrészt a svéd népdalokra, másrészt a komolyzenei vonalra tevődött a hangsúly, de mind a magyar, mind pedig a svéd zenei kultúra meghatározó alkotóitól felcsendült egy-egy alkotás. Cél volt a zenei kapcsolódási pontok erősítése, s a már meglévő tetten érhető hatások prezentálása a széles, de elsősorban a (kultúr)politikai diskurzust alakítók számára.

A nyilvános zenei események az alábbiak voltak: (1) az április 7-én 19 óra 5 perckor – néhány nappal csak 19 órai kezdetet jelölt – kezdődő rádióhangverseny, melyet a Budapest I. sugárzott; (2) az április 9-én 17 órától *A mosolygó Svédország* címmel sugárzott könnyűzenei hangverseny. (1) Az *Új Magyarországnak*⁵⁶ közölte a teljes programját a komolyzenei rádióhangversenynek: „7.05 (19.05) A Magyar Rádió svéd ünnepi hangversenye a Budapesti Svéd Napok alkalmából. Magyar nyelvű bevezetőt mond Björn Collinder, az Uppsalai Egyetem tanára.⁵⁷ Közreműködik Einar Beyron-Hertzberg és Brita Beyron-Hertzberg, a stockholmi Operaház tagjai, svéd királyi udvari énekesek. A Rádiózenekart vezényli Rajter Lajos. 1. Dag Wirén: *Szimfonia*; 2. a) Söderman: *A varázsló*; b) Alfvén: *Alszik az erdő*; c) Rankström: *Tristán halála* (Einar Beyron-Hertzberg. 3. Wiklund: *Mű vonószekarra*. 4. a) Peterson-Berger: *Vaina*

54 „Érdekes előadások a budapesti svéd napokon”, 1943:6.

55 „Britta Norrby-Collinder megismétli nagyszerű hangversenyét”, 1943:8.

56 A teljes cikket lásd: Hangverseny a svéd napok keretében. (1943. 04. 07.) *Új Magyarországnak*, 10. (78):8.

57 „Björn Collinder otthon érezte magát Magyarországon. Többször járt nálunk, előadásokat is tartott – magyar nyelven is. [...] Az egyetemen finn és lapp nyelven, valamint germanisztikával foglalkozott. Egyike volt a legsokoldalúbb tudósoknak. Kiváló nyelvérzéke miatt számos nyelvet igen magas fokon sajátított el. A német, angol és francián kívül szinte anyanyelvi fokon beszélt finnül, magyarul, és a svéd-lapp nyelvjáráson nagy részét nemcsak értette, hanem beszélte is. 1929-ben jelent meg doktori értekezése: Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel. Ezt követte rövidesen: Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen c. könyve 1932-ben”. Kálmán 1984:247-248.

dalai az *Arnlot* c. operából; b) Sjögrn: *A felbő*; c) *Elmennék...* (Britta Beyron-Hertzberg). 5. Atterberg: *Rondo caracteristique*”.⁵⁸ A hangversenyt – ahogy azt a programban is láthatjuk – Collinder professzor magyar nyelvű beszéde vezette fel, aki kitért arra is, hogy már közel háromszáz esztendeje tart a kapcsolat a svéd és a magyar kulturális elit között, legalábbis egyetemi szinten – hiszen már a 16. században tanultak magyar diákok az Uppsalai Egyetemen. Ezt követően „A professzor háláját fejezte ki azoknak a magyar államférfiaknak, akik lehetővé tették, hogy Svédországban Magyar Intézet létesüljön s az új intézmény révén a magyar-svéd barátság elmélyüljön”.⁵⁹ (2) *A mosolygó Svédország* műsor újabb szegmensét mutatta be a svéd zenekultúrának: „Collinder Björn uppsalai egyetemi tanár bevezető szavai után Britta Norrby-Collinder néhány víg svéd népdalt ad elő. Ezután újonnan érkezett hanglemezekről svéd paraszt-, katonai- és tengerésznótákat hall a közönség”.⁶⁰ A hanglemezek külön erre a célra érkeztek Svédországból, melyről az *Újság*⁶¹ és a *Nemzeti Újság*⁶² is emelkedett hangnemben szólt.⁶³

2. Kiállítás és kísérőrendezvényei: előadások, idegenvezetések

A zene és a tudomány mellett a kultúrhéten kiemelt szerephez jutott az építészet.⁶⁴ A szerve-

58 „Szerda, április 7. Budapest I.”, 1943:9.

59 „Svéd művészek budapesti rádióhangversenye”, 1943:9.

60 „A Budapesti Svéd Napok zenei műsora”, 1943:8.

61 A teljes cikket lásd: *A mosolygó Svédország*. (1943. 04. 08.) *Újság*, 19. (79):8.

62 A teljes cikket lásd: (*A mosolygó Svédország*). (1943. 04. 09.) *Nemzeti Újság*, 25. (80):6.

63 „*A mosolygó Svédország*”, 1943, 8; „*A mosolygó Svédország*”, 1943:6.

64 Az ezt megelőző kiállítások történetét D. Gustafsson foglalta össze: „Ami a festészetet illeti, rendszeresen szerveztek kiállításokat mind Magyarországon, mind Svédországban. A legnagyobb talán az 1938-as kiállítás volt Budapesten, amikor kétszáz év svéd festészetét és iparművészetét mutatták be a magyar közönségnek. Az építészeten nagy érdeklődést keltett Magyarországon Ragnar Östberg építőművészete, a stockholmi városház különösen impozánsnak tűnt magyar kollégái számára. A szegedi egyetem Rerrick Béla tervezte főépülete több tekintetben emlékeztet Östberg sajátos stílusára, és ez esetben tulajdonképpen közvetlen befolyásról beszélhetünk”. Gustafsson 2001.

zők elsősorban arra törekedtek, hogy átfogó képet nyújtsanak a svéd építészetéről gazdag fényképanyagon keresztül.⁶⁵

A Műegyetemen április 13-án 12 órakor nyílt meg a kiállítás, melyhez számos kísérőprogram is tartozott: (1) április 13-án 19 órai kezdettel Kampis Antal iparművészeti iskolai tanár *A svéd építőművészet* címmel tartott vetítettképes előadást;⁶⁶ (2) április 15-én szintén 19 órai kezdettel pedig ifj. Kismarty-Lechner Jenő előadása *Korszerű építészet Svédországban* címmel várta az érdeklődőket.⁶⁷ A nyilvánosság számára ingyenesen látogatható volt mind az előadás, mind pedig a kiállítás.⁶⁸ A kiállítást a kultuszminiszter nyitotta meg, de szintén részt vett rajta a magyar politikai, társadalmi elit széles köre: „Az ünnepségen megjelent Szinyei Merse Jenő kultuszminiszter, ott voltak Fáy István és Wlassics Gyula báró államtitkár, vitéz Haász Aladár osztályfőnök, a Külügyminisztérium részéről Ullein-Reviczky Antal rendkívüli követ, meghatalmazott miniszter, sajtófőnök, valamint Zilahi-Sebess Jenő miniszteri titkár, a Külügyminisztérium kulturális osztályának vezetője. Megjelent rajtuk kívül Karafiáth Jenő, a Magyar-Svéd Társaság elnöke, Danielsson budapesti svéd követ vezetésével a követség tisztikara és Collinder Björn uppsalai egyetemi tanár”.⁶⁹

65 „A kiállítás anyaga felöleli a legújabb svéd építészeti törekvések csaknem egész anyagát, széles áttekintést adva a kontinens egyik legfejlettebb és legmodernebb építőművészeinek arcáról. Középületek, gyári, városi és népi építkezést mutat be a gazdag fényképanyag, mely világosan bizonyítja, hogy a svéd építészet a túlzó tárgyszerűségtől elfordulva, bizonyos melegebb dekorációs hatásoknak is teret juttat”. „Megnyílt a svéd építőművészeti kiállítás Budapesten”, 1943:10.

66 Bővebben: Kampis Antal főiskolai tanár előadása a svéd építőművészet fejlődéséről. (1943. 04. 14.) In Ferenczy Károly főszerk. *Magyar Országos Tudósító* (M. O. T.), 25. (99); Érdekes előadások a budapesti svéd napokon. (1943. 04. 15.) *Népszava*, 71. (85):6.

67 „Ma délben nyílik meg a svéd építészeti kiállítás”, 1943, 4.

68 Lásd még: A kultuszminiszter nyitotta meg a svéd építőművészeti kiállítást. (1943. 04. 14.) *Új Magyarország*, 10. (84):8; Megnyílt a svéd építőművészeti kiállítás Budapesten. (1943. 04. 14.) *Magyar Nemzet*, 6. (84):10.

69 „A kultuszminiszter nyitotta meg a svéd építőművészeti kiállítást”, 1943:8.

3. Kísérő programok – Filmvetítés, svéd antológia kiadása, tudományos rendezvények

A szintén a nyilvánosság előtt elérhető egyik program a filmvetítés volt, helyszínül a Szittyta mozi szolgált: „A Szittyta mozgóban 11-én bemutatják a *Medvek* című svéd hangos filmet. A film egy svéd amatőr műve, a csodásan szép svéd tájak, az északi állat- és növényvilág életéből vett jelenetekkel”.⁷⁰ De egy másik cikkben az alábbi módon promotálták az eseményt: „A svéd nép lelki világáról pedig bizonyára tanulságos bepillantást fog nyújtani az egyik filmszínházunkban levetítésre kerülő svéd film”.⁷¹

A *Nemzeti Újság* 1943. május 19-én adott hírt arról⁷² – sajnos kevés tudósítás született külön e kötettről, általában a többi program mellett említették meg a kezdeményezést –, hogy a Magyar-Svéd Társaság svéd antológiát jelentetett meg Balogh Barna összeállításában, mely mozzanat még a magyarországi svéd kultúrprogramok részét képezte. A két ország közötti irodalmi kapcsolat szintén távolabbra nyúlik vissza, a svéd irodalom magyarországi útjáról Daniel Gustafsson szólt bővebben: „Ami a svéd irodalom magyarországi helyzetét illeti, Győry Vilmos püspök és költő már 1882-ben kiadta a svéd költők első antológiáját. Ezen úttörő vállalkozás tette népszerűvé Magyarországon Esaias Tegnérv svéd romantikus költő munkásságát. Tegnérv Fritiof monda című költeményét 1880-ban adták ki Győry fordításában, ami után hamarosan széleskörű érdeklődés alakult ki Svédország és a skandináv mondák, sagák iránt”.⁷³ A kortárs lírákat tartalmazó kötet azonban egy hiátust volt hivatott betölteni, hiszen a magyar nyelvre fordított kortárs külföldi versek ekkoriban igencsak csekély számban voltak elérhetőek a széles publikum számára. Így a svéd lírák magyar fordításával az elmaradást igyekeztek pótolni, hiszen „eddig még csak egyetlen skandináv antológia jelent meg nálunk, a dán és norvég versek közé felvett, néhány régi svéd költeménnyel”.⁷⁴ A versantológiába Balogh Barna fordította le magyarra az alábbi költők műveit: Karin Boye, Frans G. Bengtsson, Edith Södergran, Elmer Diktonius,

70 „Svéd napok Budapesten”, 1943:7.

71 „Svéd napok Budapesten”, 1943:14, lásd még “Swedish Days in Budapest” (1943. 05.) *Danubian Review*, 10. (12):32-33.

72 A teljes cikket lásd: *Svéd antológia*. (1943. 05. 19.) *Nemzeti Újság*, 25. (112):9.

73 Gustafsson 2001:25.

74 „Svéd antológia”, 1943:9.

Bo Bergman, Pär Lagerkvist, Anders Österling, Erik Blomberg, Gunnar Mascoll, Silfverstolpe, Ragnar Jändel, Sten Selander, Viktor Rydberg, Dan Anderson, Hjalmar Gullberg, Harry Blomberg, Ture Nerman, Albert Henning, Bengt E. Nyström, Bertel Gripenberg, Bertil Malmberg, Einar Malm, Erik Lindorm, Gabriel Jönsson, Harriet Löwenhjelm, Jarl Hemmer, Karin Ek., Karl Asplund, Nils Magnus Folcke. Társzerkesztőként Karafiáth Jenő működött közre, a kétnyelvű antológia 18x12 cm-es formátumban, tűzött keménykötésben, 94 oldalban látott napvilágot. A kötet tehát szintén egy „kézzelfogható” eredménye a Budapesti Svéd Napoknak, a svéd-magyar kulturális együttműködésnek. Ráadásul a szóban forgó kötet célja volt a kortárs művészek népszerűsítése, s ezért tartalmazott főként modern verskölteményeket: „A svéd költészetnek abból az erős buzogású, élő forrásából merített, amely egyszerre mély és hőmpölygő, fagyos csillogású és szelíden játékos, mint az északi fény lobogása; sötétben borongó, lemondó és mégis fényel és reménnyel tele is híven visszatükrözi a svéd nemzet lelkivilágát”.⁷⁵

„A Svéd Napok alkalmából több előadást fog tartani dr. Collinder Björn uppsalai egyetemi tanár a svéd népről, továbbá a finnugor nyelvkutatóról”⁷⁶ – harangozták be a sajtóban Collinder professzor előadásait. Collinder finn, valamint lapp nyelvvel, és germanisztikával foglalkozott.⁷⁷ A látogatása alkalmával a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteletbeli tagjává választotta.⁷⁸ Collinder egyébként (1) előadást tartott az Országos Kaszinó estélyén a svéd népről,⁷⁹ (2) április 12-én a Magyar

75 „Svéd antológia”, 1943:9.

76 „Svéd napok Budapesten”, 1943:4.

77 Életútját lásd többek között Kálmán 1984:247-248.

78 „A Magyar Nyelvtudományi Társaság Melich János egyetemi tanár elnöklésével tartott közgyűlésén tiszteleti tagjává választotta a Svéd Napokra Budapestre érkezett Collinder Björn uppsalai egyetemi tanárt, a finnugor összehasonlító nyelvészeti jeles tudósát. A svéd tanár a közgyűlésen, magyar nyelvű élő adást tartott *A lapp nyelv hovatarozása* címmel és ebben a lapp nyelv helyét jelölte meg a finnugor nyelvcsaládban”. „Érdekes előadások...”, 1943:6.; A társaság történetéről lásd Szatmári 2015.

79 Bővebben: „A budapesti svéd napok során vasárnap a Magyar-Svéd Társaság az Országos Kaszinóban teát adott, amelyen magyar és svéd részről számos vezető személyiség jelent meg. Collinder uppsalai egyetemi tanár magyar nyelvű előadást tartott a svéd népről. Hangoztatta, hogy Svédország az egyetlen európai állam, amely szinte maradéktalanul be tudta olvasztani kisebbségeit, ami főleg annak köszönhető, hogy a cél elérése érdekében erőszakot sosem használt”. „Collinder, svéd egyetemi tanár előadása”, 1943:4.

Tudományos Akadémián a lappok műveltségéről, szokáshagyományairól, (3) április 14-én a Pázmányon a finnugor nyelvkutatás helyzetéről.⁸⁰ A magyar sajtóban Collinder – és felesége – személye szinte az összes, a programokhoz szorosan kapcsolódó cikkben fellelhető, a közvéleményben pozitív visszhangra talált mindkét személy. De nemcsak Collinder előadásait várta a budapesti közönség, hiszen (4) „Az egyetem jogi karán 15-én Beökönyné-Bergquist Mária *Utazás Svédországon át* címmel magyar nyelvű előadást tart” – adták hírül a magyar nyelvű sajtóorgánumok.⁸¹

4. Emlékhely koszorúzása

Az 1710-ben lezajló romhányi csata⁸² emlékére Nógrád vármegye közössége 1932-ben emlékoszlopot emelt, melynek oldalán külön emléktábla őrizte a svéd hősi halottak névsorát, akik a magyar szabadságért adták az életüket.⁸³ Az avatáson magasrangú személyek és a sajtó képviselői vettek részt, de ez előtt és ezt követően is az emlékhelyet bárki szabadon megtekinthette, ez egyik „maradandó” eleme a programsorozatnak. A szegedi és a hortobágyi utazás mellett a romhányi program kiemelendő, hiszen a romhányi csata emlékhelylátogatás a két nemzet közös emlékezetpolitikai

80 „Svéd napok Budapesten”, 1943:7.

81 „Svéd napok Budapesten”, 1943:7.

82 Makó 1930:18-52; Tardy 1985:900-908; Négyesi 2010:862-875.

83 „Mintegy ötven évvel a közös lengyel hadművelet után újra a magyarok oldalán harcoltak a svédek, igaz, ez a katonai segítségnyújtás nem önszántukból, hanem kényszerítő körülmények hatására történt. Az osztrák megszálló hatalom elleni magyar szabadságharcról van szó. A törökök 1699. évi kiűzetését követően az osztrákok elfoglalták egész Magyarországot, beleértve Erdélyt is. XII. Károly svéd király orosz hadjáratát követően, az 1709-es poltavai csata után a feloszlott, vereséget szenvedett svéd hadsereg egy része Ukrajnából hazafelé tartva a magyar határhoz került. II. Rákóczi Ferenc nagyfejedelem csak azzal a feltétellel volt hajlandó átengedni Magyarországon a svédeknek, ha a magyarok oldalán harcolnak az osztrákok ellen. Így történt tehát, hogy kb. ötszáz svéd ún. karolin (XII. Károly seregének katonája) vett részt a Rákóczi szabadságharc két fontosabb csatájában, igaz, vereséget szenvedve, de hősiességben. Két évszázaddal később a romhányi csatánál emlékoszlopot állítottak fel mindazon svéd katonák emlékére, akik itt 1710 januárjában »...Magyarország szabadságáért adták életüket«. Gustafsson 2001:7.

mozzanatának fontos eseménye volt.⁸⁴ A koszorúzásról a 8 *Órai Újság* tudósított:⁸⁵ „A Budapesti Svéd Napok alkalmából itt tartózkodó Collinder uppsalai egyetemi tanár és felesége, Danielsson svéd királyi követ, Fáy István államtitkár és felesége, Karafiáth Jenő, a Magyar-Svéd Társaság elnöke és felesége társaságában hétfőn Romhányba utaztak, ahol a vendégeket a vármegye és a község közönsége fogadta. Baross József főispán, majd Horváth Sándor alispán köszöntötték a svéd vendégeket, Danielsson svéd királyi követ koszorút helyezett az emlékműre, Collinder professzor pedig magyar nyelvű ünnepi beszéd kíséretében koszorúzta meg a magyar szabadságért hősi halált halt svéd harcosok emléktábláját. A lélekemelő ünnepség a magyar himnusz hangjaival ért véget”.⁸⁶

Összegzés

A rendezvény április 18-án ért véget, s a célját beteljesítette, melyről a sajtó szintén elismerően értekezett, erről tanúskodik két április 20-ai cikk (*Nemzeti Újság*⁸⁷ és *Újság*).⁸⁸ „A Magyar-Svéd Társaság Karafiáth Jenő titkos tanácsos elnökletével, a budapesti svéd királyi követség, a Kultuszminisztérium, a székesfőváros és a társegysületek közreműködésével „Svéd napokat” rendezett Budapesten a hagyományos magyar-svéd barátság elmélyítésére”.⁸⁹

Kétségtől a programkínálat sokszínűsége volt az egyik kulcs a sikerhez, másrészt az, hogy a szervezők valamennyi programot a szélesebb nyilvánosság számára ingyenesen elérhetővé tettek – különösen fajsúlyos a rádió médiumán elért közönség. Az egy kritikus hangvételű cikk⁹⁰ kivételével az összes többi fellelhető sajtócikk pozitívan értékelte a kéthetes

kulturális rendezvényt, úgy vélték, valóban sikerült elmélyíteni a svéd-magyar barátságot, a több évszázadra visszanyúló kutatási-oktatási együttműködést, melyek a politika terén is kölcsönösen hasznára válhatnak mindkét nemzetnek.

Az 1940-es években a két állam között valóban a Budapesti Svéd Napok lehetett az egyik legnagyobb volumenű programsorozat – a környező államokban hasonló rendezvényről jelenleg még nincs tudomásom –, mely megvalósításra került és ekkora sajtóvisszhangot kapott. A megvalósuláshoz természetesen szükséges volt a politikai elit támogatása és a folyamatos jelenléte a rendezvényeken,⁹¹ hiszen a kiváló kulturális együttműködéstől a magyarok szorosabb politikai, valamint gazdasági együttműködést, támogatást reméltek. Ha a „politikai terveket” nem feltétlenül sikerült megvalósítania a magyar

91 A teljesség igénye nélkül többek között (vitéz) Haász Aladár (vallás- és közoktatásügyi miniszteri osztályfőnök – Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium) – Részt vett az építőművészeti kiállítás megnyitóján. Lásd: A kultuszminiszter nyitotta meg a svéd építőművészeti kiállítást, 1943:8.; A Magas művelődés és felsőoktatás, azon belül is a Szerzői Jogi Szakértő Bizottságnál találkozhatunk a nevével, lásd „Magyar Királyi Vallás...”, 1942:420.; Fáy István (vallás- és közoktatásügyi államtitkár – M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium) – Megjelent az építőművészeti kiállítás megnyitóján. (Műegyetem), Részt vett a romhányi emlékmű avatásán a feleségével. (Romhány), 1939–1944-ben államtitkár a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, lásd „Fáy...”, 1967; Mezey Dénes (svéd királyi főkonzulátusi titkár) – A Gellért Szállóban tartott sajtófogadáson ismertette a magyar-svéd kulturális kapcsolatokat.; Walter Emil (követségi tanácsos, sajtóosztály helyettes vezetője – Magyar Királyi Külügyminisztérium) – Megjelent a Zeneművészeti Főiskolán rendezett hangversenyen. Lásd: Hangverseny a svéd napok keretében, 1943:8.; „Magyar Királyi...”, 1943:37; Ullein-Reviczky Antal 1942 és 1944 közötti, azaz a háború alatti magyar külpolitikai tevékenységét, portréját lásd Joó András tanulmányában (2017); ifj. báró Wlassics Gyula (államtitkár – M. Kir. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium) – Megjelent az építőművészeti kiállítás megnyitóján. (Műegyetem) Lásd: Hangverseny a svéd napok keretében, 1943:8; 1884–1962; Wlassics kultúrpolitikus és író. 1908-tól dolgozott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, a következő évtizedekben különböző feladatokat látott el, más-más pozíciókban dolgozott. 1938-ban államtitkárként a Színház- és Filmművészeti Kamara miniszteri biztósává nevezték ki. Lásd: „Wlassics...”, 1931:458; „Wlassics...”, 1994:870; Zilahi-Sebess Jenő (miniszteri segédtitkár, kulturális osztály (h.) vezetője – M. Királyi Külügyminisztérium) – Megjelent az építőművészeti kiállítás megnyitóján. (Műegyetem) Lásd: Collinder, svéd egyetemi tanár előadása, 1943:4; A *Magyarország tisztai cím- és névtárában* a Kulturális osztály vezetőjeként említik, azonban Ullein-Reviczkyt megbízták a 3/b, azaz a Kulturális osztály ügyeinek felülvizsgálatával is, lásd „Magyar Királyi Külügyminisztérium”, 1943:37.

84 A bevezetésben említett történelmi és politikai érintkezési pontok alapjául szolgáltak az efféle közös emlékezetpolitikai diskurzus kialakításában.

85 A teljes cikket lásd: A romhányi emlékmű megkoszorúzása. (1943. 04. 20.) 8 *Órai Újság*, 29. (89):5.

86 „A romhányi emlékmű megkoszorúzása”, 1943:5.

87 A teljes cikket lásd: Befejeződtek a budapesti svéd napok. (1943. 04. 20.) *Nemzeti Újság*, 25. (89):9.

88 A teljes cikket lásd: Véget értek a budapesti svéd napok. (1943. 04. 20.) *Újság*, 19. (89):7.

89 „Befejeződtek a Budapesti Svéd Napok”, 1943:9. Lásd még: Véget értek a budapesti svéd napok. (1943. 04. 20.) *Újság*, 19. (89):7.

90 A szóban forgó cikk: „A Svéd Napok zenekari estje”, 1943:8.

félnek, a kulturális-oktatási-kutatói kölcsönös kapcsolat fennmaradt – habár a II. világháborút követően némileg csökkent a kapcsolat intenzitása⁹² –, melyben az 1943-as kultúrhétnek markáns szerepet tulajdoníthatunk.

Felhasznált szakirodalom

Buzinkay Géza 1993 *Kis magyar sajtótörténet*. Haza és Haladás Alapítvány, Budapest.

<https://mek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm>
Letöltés: 2021.08.10.

„Brita Hetzberg” é.n. <https://www.discogs.com/artist/5565431-Brita-Hertzberg> Letöltés: 2021.08.10.

„Collinder, Björn” é.n. <http://finnugor.elte.hu/?q=collinder> Letöltés: 2021.07.26.

„Danielsson, Carl Ivan” é.n. <http://hdke.hu/tudastar/enciklopedia/danielsson-carl-ivan>
Letöltés: 2021.07.26.

„Eredményhirdetés: Magyar-svéd diplomáciatörténeti pályázat” 2021
<https://stockholm.mfa.gov.hu/news/eredmenyhirdetes-magyar-sved-diplomaciatoerteneti-palyazat> Letöltés: 2021.08.14.

„Einar Beyron” é.n. <https://www.discogs.com/artist/2024777-Einar-Beyron> Letöltés: 2021.08.11.

„Fáy István” 1967 In Kenyeres Ágnes szerk. *Magyar Életrajzi Lexikon I.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gustafsson, Daniel 2001 *Sverige och Ungern. Svédország és Magyarország*. Berlings Skogs, Trelleborg. <http://www.hunsor.se/se/sverigeochungern.pdf> Letöltés: 2021.08.14.

Hankiss János 1937 *A kultúrdiplomácia alapvetése*. Magyar Külügyi Társaság, Budapest.

Hidasi Judit 2004 *Interkulturális kommunikáció*. Scolar Kiadó, Budapest.

Joó András 2008 *Kállay Miklós külpolitikája. Magyarország és a háborús diplomácia 1942–1944*. Napvilág Kiadó, Budapest.

92 „A II. világháború, illetve a kommunisták magyarországi hatalomátvétele miatt visszaesett a kulturális kapcsolatok intenzitása. Ez azonban 1956-ban a Svédországba érkező magyarokkal egy csapásra megváltozott. Hirtelen nagy számú magyar kisebbség alakult ki a távoli Svédországban, nagy igény támadt az élő magyar kultúra jelenlétére. Ide tartozik természetesen a magyar konyha, népzene és néptánc is, valamint a magyar nyelv, aminek kb. tízezer új használója lett Svédországban”. Gustafsson 2001:27.

Joó András 2017 A magyar sajtófőnök „tudtával és segítségével”: háborús portrévázlat kérdőjelekkel – Ullein-Reviczky Antal (1942–1944). *Közép-Európai Közlemények*, 10. (4):65-82.

Kálmán Béla 1984 Björn Collinder 1894–1983. *Nyelvtudományi Közlemények*, 86. (1):247-248.

„Karafiáth Jenő” 1967 In Kenyeres Ágnes szerk. *Magyar Életrajzi Lexikon I.* Akadémiai Kiadó, Budapest. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/index.html> Letöltés: 2021.07.26.

„Kampis Antal” é.n. <http://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/godollo/dozsa-gyorgy-utitemeto/kampis-antal/> Letöltés: 2021.07.26.

Kerekes Lajos szerk. 1962 *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. I.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kincses László 2005 *Diplomáciatörténet*. HVG-ORAC, Budapest.

Környei Ágnes 2015a A kulturális diplomácia tegnap és ma. *Grotius*. http://www.grotius.hu/doc/pub/PWMXPL/2015-03-13_kornyei-agnes_a-kulturalis-diplomacia-tegnap-es-ma.pdf Letöltés: 2021.07.26.

Környei Ágnes 2015b A kulturális diplomácia modelljei. *Grotius*. http://www.grotius.hu/doc/pub/BVUGKM/2015-05-14_kornyei-agnes_a-kulturalis-diplomacia-modelljei.pdf Letöltés: 2021.07.26.

Lugosi Döme 1938 *A Szegedi Szabadtéri Játékok története 1931–1937*. A Színpad kiadása, Budapest.

„Magyar kir. konzuli hivatalok” 1941 In *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 48. évf. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 38-41.

„Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium” 1942 In *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 49. évf. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 414-549.

„Magyar Királyi Külügyminisztérium” 1943 In *Magyarország tiszti cím- és névtára*. 50. évf. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 37.

Makó Árpád 1930 A romhányi csata. *Hadtörténeti Közlemények*, 1. (1):18-52.

„Mihailich Győző” 1982 In Kenyeres Ágnes szerk. *Magyar Életrajzi Lexikon II.* Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC09732/10474.htm> Letöltés: 2021.07.26.

- Négyesi Lajos 2010 Az 1710. évi romhányi csata terepkutatások tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 123. (4):862-875.
- „Norrby-Collinder, Britta” 1993 In *Svensk biografisk handbok*. P.A. Norsfedt – Söners Förlag, Stockholm, 824.
- N. Szabó József 1995 Magyar-svéd kulturális és tudományos kapcsolatok, 1945–1948. *Világtörténet*, 1995. tavasz–nyár, 66-71.
- Pesti Monika 2015 *Lechnerek régen és ma III*. <http://lechnerkozpont.hu/cikk/lechnerek-regen-es-ma-3> Letöltés: 2021.07.13.
- Pritz Pál 2006 Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. In Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós szerk. *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. A VI. Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) szimpóziumának anyaga*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
- „Rajter Lajos” 2006 In *A (cseh)szlovákiai magyarok lexikona Csehszlovákia megalakulásától napjainkig*. <https://adatbank.sk/lexikon/rajter-lajos/> Letöltés: 2021.07.13.
- Reeves, Julie 2004 *Culture and International Relations. Narratives, natives and tourists*. Routledge, London – New York.
- Róbert Péter 2007 *Ki volt Valdemer Langlet*. <https://or-zse.hu/hirdetes/waldemar2007.htm> Letöltés: 2021.07.13.
- Szatmári István 2015 *A Magyar Nyelvtudományi Társaság története (1904–2005)*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- „Szegedi Szabadtéri Játékok” 1994 In Székely György főszerk. *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, Budapest, 731.
- „Szinyei Merse Jenő” 1969 In Kenyeres Ágnes szerk. *Magyar Életrajzi Lexikon II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/15139.htm> Letöltés: 2021.07.13.
- Szóllósi Antal 2011 *Svédországi magyar kronológia 1900–1950*. http://ungerska.se/index.php?option=com_content&view=article&id=60:sved-magyar-kronika&catid=56:esemenynaptar&Itemid=90 Letöltés: 2021.08.10.
- Tardy Lajos 1985 Svéd szemtanú a romhányi csatáról és 1710 más eseményeiről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. (4):900-908.
- Vámosy Ferenc 1998 Építészet. In Kollega Tarsoly István szerk. *Magyarország a XX. században III. kötet – Kultúra, művészet, sport és szórakoztatás*. Babits Kiadó, Szekszárd, 121-175.
- „Wlassics Gyula, báró ifj.” 1931 In Schöpflin Aladár főszerk. *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Budapest.
- „Wlassics Gyula, báró ifj.” 1994 In Székely György főszerk. *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- „Zilahi Sebes/s/ Jenő, dr.” In Blasszauer Róbert szerk. *Az IHNÉTOV munkanaplója. Vitéz Bély Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból 1941–1943*. PETIT REAL Könyvkiadó, Budapest. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/2vhSzakkonyvmagyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/az-ihnetov-munkanaploja-vitez-bely-alajos-vezerezredes-hadtortenelmi-leveltarban-orzott-irataibol-19411943-82D0/fuggelek-A02A/a-munkanaploban-szereplokeletrajzi-adatai-A1B6/zilahi-sebes-jeno-dr-AA34/> Letöltés: 2021.07.13.

Felhasznált sajtóforrások

- Svéd vendégek Budapesten. (1939.07.25.) *Pesti Hírlap*, 61. (167):4.
- Itt a vendégből barát lesz... Ünnepélyes keretek közt alakult meg a Magyar-Svéd Társaság. (1939. 07. 26.) *Nemzeti Újság*, 21. (168):3-4.
- Ünnepélyesen megalakult a Magyar-Svéd Társaság. (1939.07.26.) *Pesti Hírlap*, 61. (168):4.
- Megalakult a Magyar-Svéd Társaság. (1939.07.26.) *Újság*, 15. (168):4.
- Svéd kultúrhét Budapest. (1943.03.20.) *Esti Újság*, 8. (64):7.
- Svéd kultúrhét Budapesten. (1943.03.21.) *Magyar Nemzet*, 6. (65):13.
- A svéd sajtó a göteborgi magyar napokról. (1943.03.28.) *Kárpáti Híradó*, 20. (70):11.
- A Budapesti Svéd Napok zenei műsora. (1943.04.01.) *Magyar Nemzet*, 6. (73):10.
- Szerda, április 7. Budapest I. (1943.04.02.) *Új Magyarság*, 10. (74):9.
- A „Budapest Svéd Napok” zenei műsora. (1943.04.02.) *Újság*, 19. (74):8.
- Megkezdődtek a Budapesti Svéd Napok. (1943.04.02.) *8 Órai Újság*, 29. (74):2.

- A Budapesti Svéd Napok. (1943.04.03.) *Magyar Nemzet*, 6. (75):10.
- Sajtófogadás a svéd követségen. (1943.04.03.) *Újság*, 19. (75):8.
- Svéd napok Budapesten. (1943.04.03.) *Nemzeti Újság*, 25. (75):3-4.
- Svéd napok Budapesten. (1943.04.03.) *Pesti Hírlap*, 65. (75):7.
- Zenedélután a svéd követségen. (1943.04.04.) *Pesti Hírlap*, 65. (76):9.
- Svéd napok Budapesten. (1943.04.04.) *Új Magyarország*, 10. (76):14.
- Hangverseny a svéd napok keretében. (1943.04.07.) *Új Magyarország*, 10. (78):8.
- G. E.: A „svéd napok” zenekari estje. (1943.04.07.) *Magyar Nemzet*, 6. (78):8.
- A mosolygó Svédország*. (1943.04.08.) *Újság*, 19. (79):8.
- (*A mosolygó Svédország*). (1943.04.09.) *Nemzeti Újság*, 25. (80):6.
- Svéd művészek budapesti rádióhangversenye. (1943.04.09.) *Magyarország*, 24. (80):9.
- Fogadás a Svéd Követségen – A budapesti svéd napok ünnepi megnyitója. (1943.04.09.) *Film Színház Irodalom*, 6. (15):4.
- Ma délben nyílik meg a svéd építészeti kiállítás. (1943.04.13.) *Esti Újság*, 8. (83):4.
- Collinder, svéd egyetemi tanár előadása. (1943.04.13.) *Magyarország*, 24. (83):4.
- A Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteletbeli tagjává választotta Collinder Björn uppsalai egyetemi tanárt. (1943.04.14.) In Ferenczy Károly főszerk. *Magyar Országos Tudósító (M. O. T.)*, 25. (99):3.
- Kampis Antal főiskolai tanár előadása a svéd építőművészet fejlődéséről. (1943.04.14.) In Ferenczy Károly főszerk. *Magyar Országos Tudósító (M. O. T.)*, 25. (99)
- A kultuszminiszter nyitotta meg a svéd építőművészeti kiállítást. (1943.04.14.) *Új Magyarország*, 10. (84):8.
- Megnyílt a svéd építőművészeti kiállítás Budapesten. (1943.04.14.) *Magyar Nemzet*, 6. (84):10.
- Érdekes előadások a Budapesti Svéd Napokon. (1943.04.15.) *Népszava*, 71. (85):6.
- Britta Norrby-Collinder megismétli nagyszerű hangversenyét. (1943.04.15.) *Pesti Hírlap*, 65. (85):8.
- A romhányi emlékmű megkoszorúzása. (1943.04.20.) *8 Órai Újság*, 29. (89):5.
- Befejeződtek a budapesti svéd napok. (1943.04.20.) *Nemzeti Újság*, 25. (89):9.
- Véget értek a budapesti svéd napok. (1943.04.20.) *Újság*, 19. (89):7.
- „Swedish Days in Budapest” (1943.05.) *Danubian Review*, 10. (12):32-33.
- Balogh Anna: *Svéd antológia*. (1943.05.19.) *Nemzeti Újság*, 25. (112):9.

Nagy Kristóf

BEVEZETŐ

a Kulturális-intézmény-rendszer-váltás: Kulturális önszerveződés és harcok a rendszerváltás utáni Magyarországon témakörhöz

DOI 10.35402/kek.2022.1.5

Mit adott a rendszerváltás a kultúrának? Többek közt kiszolgáltatott anyagi viszonyokat, politikai függéseket és heterogén intézményi átalakulásokat – válaszol ez a tematikus blokk a rendszerváltás után 30 évvel joggal feltehető kérdésre.

A blokk két tanulmányán keresztül egyértelművé válik, hogy a rendszerváltás utáni kulturális intézményrendszerek – szemben az államszocialista intézményrendszer kritikusaival – nem váltak apolitikussá, hanem új politikai függőségekbe kerültek. Ezért a blokk kiemelt figyelmet fordít az átalakuló kulturális infrastruktúra rendszerváltás utáni versengő konzervatív és liberális elitblokkokhoz való viszonyára, és az azoktól való függőségre. A tematikus blokk tanulmányai a kulturális infrastruktúra 1989 utáni átalakulását és új függőségeit nem önmagukban, hanem térben és időben kiterjesztve tárgyalják. Ez egyrészt a globális folyamatokba beágyazott vizsgálatot, másrészt pedig a kultúra, a piac és az állam viszonyának hosszú időtartamú vizsgálatát jelenti. Ahogy az államszocialista rezsím összeomlása sem egy magyar specifikum volt, úgy a nemzetközi szereplők megjelenése a hazai kulturális színtéren is azt bizonyítja, hogy a nemzetállami szint csak a globális részeként érthető.

Huth Július tanulmánya az államszocializmus képzőművészeti intézményrendszerének felbomlásáról és az 1990-es évek új képzőművész szövetségeiről rámutat, hogy a rendszerváltás a képzőművészeti intézményrendszerben sem 1989-ben kezdődött.

Emellett írása arra is felhívja a figyelmet, hogy a posztszocializmusban nem eltűntek, hanem tovább éltek és átalakultak az előző rezsím intézményrendszerei. Nagy Kristóf írása a kulturális intézményrendszert ma meghatározó Magyar Művészeti Akadémia 1990-es évekbeli (elő)történetéről pedig arra fókuszál, hogy a rendszerváltással létrejövő intézmény hogyan integrálódott a rendszerváltás utáni elitfrakciók versengésébe. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a tematikus blokk nem törekedhet a teljességre, különösen mivel a tanulmányok nem érintik az átalakuló kulturális intézményrendszerek egyik fontos aspektusát: a közművelődést.

A blokk mindkét tanulmánya rámutat, hogy a kulturális termelők rendszerváltás utáni életpályái és intézményei nem érthetők meg pusztán a világnézetüket, esztétikájukat, ideológiájukat vizsgálva, mivel az anyagi kiszolgáltatottságuk alapvetően formálta a szellemiségüket és szervezeteiket. A két tanulmány összeolvasása rávilágít arra, hogy a posztszocialista kulturális mezőben egyszerre, egymást feltételezve léteztek művészeti tömegszervezetek, illetve a nemzetközi integrációt vagy épp a nemzetállam-építést priorizáló zártkörű szerveződések. Annak felismerése pedig, hogy rendszerváltás után a kulturális intézmények nem egységes, hanem heterogén irányokat vettek, segít felismerni, hogy a kulturális-intézmény-rendszer-váltások megértéséhez egyszerre van szükség elméletalkotásra és empirikus kutatásra is.

A MENEDZSERKAPITALIZMUSTÓL A KULTÚRHARCIG
A képzőművész-szövetségek válsága a kilencvenes években

DOI 10.35402/kek.2022.1.6

Absztrakt

A nyolcvanas évek elejétől a művészeti intézményrendszerben jelentős változások zajlottak le mind a hazai és a nemzetközi reprezentációban, mind pedig a gazdasági és az adminisztrációs szisztémában. Miközben egyre nagyobb ütemben zajlott a művészeti élet piaci átalakítása, a nyugati elvárásoknak megfelelni kívánó késő-kádári művészetpolitika egyre nagyobb teret adott a korábban marginálisan kezelt, nemzetközi kortárs tendenciákat követő művészeknek a hivatalos intézményekben. 1989 után ezek a folyamatok felgyorsultak, aminek eredményeképpen az újonnan kialakuló művészeti mező győztesek és vesztesek táboraira bomlott és a (Bourdieu-i kifejezéssel élve) a mezőben kialakítható és elfoglalható pozíciókért folytatott küzdelmek csataterévé változott. Doktori disszertációmban a Műcsarnok, valamint a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége között zajló szalonkiállítások körüli viták szűrőjén keresztül vizsgálom a formálódó művészeti mező főbb konfliktusait. Jelen tanulmányban¹ a késői Kádár-korszak képzőművészeti intézményrendszerének rövid bemutatása után az egykori Művészeti Alap utódszervezeteinek rendszerváltás utáni történetét, valamint a Szövetség és a Műcsarnok konfliktusait igyekszem felvázolni.

Abstract

Since the early 1980s, the institutional system of fine arts has undergone significant changes. While the marketization of the system took place at an increasing pace, the art policy of the late Kádár-regime gave more and more space to artists who

1 A tanulmány az ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola művészettörténeti képzésének keretében készülő doktori disszertációm része. Köszönettel tartozom vezetőtanárainak, Szóke Annamáriának és Rényi Andrásnak, Urbán Ágnesnek a Szövetség levéltárában való kutatásban nyújtott segítségéért, Zákányi Péternek, aki kutathatóvá tette a közgyűlési anyagokat, Bauer Istvánnak, a MAOE korábbi elnökének, interjúalanyaimnak, akik vállalták a kutatáshoz szükséges beszélgetéseket, valamint Nagy Krisztofának a kéziratához fűzött hasznos megjegyzése miatt.

followed international contemporary trends and who had previously been marginalized. After 1989, these processes accelerated, and the newly emerging artistic field had become divided into camps of winners and losers of the system change. The protagonists of the former neo-avantgarde, who had become the new elite of the artistic field, were interested in the integration of the art institutions into the Western contemporary art system, while the artists depended on the redistributive system of the Real Socialism were interested in maintaining the pre-1989 structures. In this study, after a short presentation of the economic and administrative system of fine arts of the late Kádár era, I will describe the history of the successor-organizations of the former Art Fund and the Union, and the so-called Salon-debates of the 1990s: the conflicts between the Association of Fine and Applied Artists, and the most prestigious exhibition space for contemporary art, the Budapest Kunsthalle.

Bevezetés

Amint arra Szelényi Iván már az 1995-ös menedzser-kapitalizmus elméletében (Szelényi 1995: 27) rámutatott,² a rendszerváltás után kialakuló „posztkommunista”³ társadalomban a kulturális tőke vált a hatalom fő forrásává. Mindez elmondható az átalakuló művészeti rendszerre is, ahol elsősorban az 1989 előtti minél makulátlanabb múlt, a korábban elszenvedett művészetpolitikai sérelmek

2 Tanulmányomban nem célolok a rendszerváltás után kialakuló társadalmi berendezkedés általános meghatározásában Szelényi menedzser-kapitalizmus definíciójának átvétele, főként, hogy a szerző később részben újragondolta elméletét. Mindazonáltal Szelényinek a rendszerváltás folyamatában és a kilencvenes évek vonatkozásában a kulturális tőke jelentőségére és a menedzserek hatalmi pozíciójára vonatkozó állításai megállásom szerint továbbra is relevánsak.

3 A Kádár-rezsimmel kapcsolatban főleg a hatvanas évek közepétől valójában még az államszocialista jelző is bizonytalan, ezért a továbbiakban a létezett szocializmus, illetve a leginkább neutrális Kádár-korszak megnevezéseket fogom használni.

mellett a nyugati kapcsolódás vált a legfőbb kijátszható szimbolikus tőkévé. A rendszerváltás után kialakuló művészeti mezőben ezért elsősorban a hatvanas és hetvenes évek (neo)avantgárd⁴ művészei és a hozzájuk kapcsolódó teoretikusok váltak a mező reputációs elitjévé illetve kapuőreivé, akik a létezett szocializmus tagadására épülő újkapitalizmusban (Szalai 2001) többé-kevésbé átfogó hegemoniaváltást tudtak megvalósítani a szimbolikus jelentőségű intézményekben. Az immár relatív autonómiával⁵ rendelkező művészeti mező korlátozott termelési almezőjében megfigyelhető a bourdieui fogalommal élve „felszentelt” és az „eretnek” szereplők⁶ (Bourdieu 2013:237-245.) közti küzdelem is, az új elit fő ellenfelei ugyanakkor a létezett szocializmus összeomló redisztributív rendszerétől függő szépművészeti hagyományokat követő, konzervatív szemléletű művészek voltak. Miközben a mező új elitje elsősorban a nyugati művészeti rendszerbe integrálható kortárs intézményi átalakulásban és a kereskedelmi galériák megjelenésében volt érdekelt, a művésztszadalom nagyobbik részét képező művészeti termelők az 1989 előtti struktúrák, a Művészeti

Alap, a Képcsarnok Vállalat valamint a Képző- és Iparművészek Szövetségének fenntartásában voltak érdekeltek. A két tábor között zajló küzdelmek, ahogyan arra Octavian Esanu (Esanu 2012) is rámutatott, a legtöbb posztoszocialista országban lejátszódtak hol kisebb, hol pedig nagyobb intenzitással. Magyarországon a legélesebb konfliktusok a legnagyobb presztízzsel bíró kiállítóhely, a Műcsarnok és a felsőfokú képzőművészeti és iparművészeti oktatást nyújtó intézmények, a Magyar Képzőművészeti Főiskola és a Magyar Iparművészeti Főiskola környékén zajlottak (Lázár–Székely 2017). A szimbolikus csatározásoknak ugyanakkor komoly anyagi tétje is volt, hiszen a művésztszadalom nagyobbik részét leképező konzervatív szemléletű szépművészeti hagyományokhoz kapcsolódó művészek, az alkalmazott területen aktív kulturális termelők, a létezett szocializmus kevés elkötelezett hívével együtt, nem csak szimbolikus pozícióvesztéssel, de egyre nagyobb egzisztenciális nehézségekkel szembesültek. Ezek a konfliktusok az 1990-es években, de főként az évtized második felétől a szimbolikus politizálás egyik kedvelt témájává váltak és főként néhány konzervatív napi- és hetilap közvetítésével a politikai mezőben zajló polarizálódásként interpretálódtak.

A képzőművészet finanszírozási rendszere a késői Kádár-korszakban

A hatvanas évek közepétől a magyarországi művészet igazgatási és finanszírozási rendszerét a Művelődési Minisztérium⁷ mellett alapvetően három intézmény határozta meg: a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége, a Képző- és Iparművészeti Lektorátus, valamint a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapja (Horváth 2015). A Szövetség ugyan az 1957-es Tavasz Tárlat megrendezését követően elvesztette vezető pozícióját a művészeti irányításban,⁸ továbbra is a művésztszadalom elitjét képviselte, a Lektorátus fő feladata a kiállítások és a köztéri

4 A hatvanas és hetvenes évek progresszív művészetének megnevezésével kapcsolatban nincs egyetértés a magyar szakirodalomban. Ennek egyik oka, hogy a neoavantgárd kifejezést először P. Szűcs Julianna a *Népszabadság* későbbi művészetkritikusa használta Magyarországon pejoratív jelzőként, így az érintett művészek sokáig inkább elhatárolódtak tőle. Ugyanakkor a neoavantgárd jelzőt több művészettörténész elsősorban az experimentális, akcióalapú és konceptuális tendenciák képviselőire alkalmazza, míg mások a hagyományos médiumokban alkotó új-absztrakt festőkre is kiterjesztik a fogalmat. Az egyszerűség kedvéért ebben a szövegben a művészetszociológiai értelemben vett avantgárd fogalmat fogom használni a progresszívnek tekintett, a korlátozott termelési mezőben elhelyezhető művészek különböző generációira egyfajta gyűjtőfogalomként.

5 Pierre Bourdieu szerint a kulturális termelési mezők viszonylag önszabályozó társadalmi alrendszerek, amelyek relatív autonómiával rendelkeznek a mezőn kívülről érkező befolyásokkal, általában a vallási és politikai képzetekkel, valamint a piaci és egyéb hatalmi kényszerekkel szemben. Az autonómia szintje elsősorban a mező úgynevezett fénytörő hatásának mértékében mérhető, amit a rendszer saját belső logikája fejt ki a külső hatások ellenében.

6 A korlátozott termelési mezőben ott, ahol az autonómia szintje a legmagasabb, és a művészeti termelők elsősorban a saját közösségük, valamint a kevés hozzáértő számára termelnek, figyelhető meg elsősorban a már elismertséggel rendelkező „felszentelt” és a mezőbe újonnan belépő, elődeiket folyamatosan a múltba száműző „eretnek” avantgárdok közti küzdelem.

7 1974–1980 között Kulturális Minisztérium

8 A *Tavaszi Tárlaton* a korábban tiltott absztrakt és más, nemzetközi modernista törekvéseket követő művészek is részt vehettek, de az absztraktoknak a Szövetségbe történő felvételének ötlete a festőszakosztály egy 1956-os ülésén is felmerült. 1957-ben emiatt komolyan felmerült a szervezet megszüntetésének ötlete, és bár ez nem történt meg, a Szövetség a továbbiakban kisebb szerepet játszott a művészeti élet tényleges irányításában, 1967-től pedig egyre inkább nyitva állt az avantgárd tendenciákat követő, ellenben klasszikus műfajokban alkotó művészek számára.

művek engedélyezése volt, az összes diplomával rendelkező képző- és iparművész tagot reprezentáló Művészeti Alap pedig elsősorban a képzőművészeti élet finanszírozásáért felelt. Ugyan a Kádár-korszak végéig valamilyen formában működött az ún. „kétezerlelkes” rendszer is, a képzőművészet anyagi bázisát elsősorban az Alap vállalatai (Képcsarnok Vállalat, Iparművészeti Vállalat, Képzőművészeti Kivitelező Vállalat, Képzőművészeti Kiadó Vállalat) biztosították. Az Alap a vállalatok bevételeiből fedezte a művészeknek járó nyugdíjakat, segélyeket, előlegeket, biztosításokat és egyéb juttatásokat, valamint a Kiállítási Intézményeknek, a Lektorátusnak, a Képző- és Iparművészek Szövetségének, a Magyar Fotóművészek Szövetségének a költségeit, de az Alapra hárult a Velencei Biennálé magyar részvételének, vagy a Derkovits-ösztöndíj keretösszegének biztosítása is. Az Alap számottevő vagyonnal és komoly pénzügyi tartalékokkal rendelkezett, valamint több budapesti és vidéki ingatlant birtokolt közvetlenül, vagy el nem idegeníthető bérlemények formájában, a vállalatokhoz, például a Képcsarnok Vállalathoz tartozó galériák mellett több más nagy értékű kiállítóhelyet, valamint műtermeket, műteremlakásokat és művészházakat. A művészek fő bevételi forrása az állami megrendelések mellett képcsarnoki beadások, valamint az 1963 óta működő ún. „kétmilliós” vásárlásokon történő esetleges eladások voltak.⁹ A rendszerváltás előtt működő finanszírozási szisztéma tehát elvben egy újraelosztó-jóléti rendszerként funkcionált. A helyzetet azonban árnyalja, hogy az Alap nem kizárólag művészeti termelésből származó jövedelmek felett dönthetett, az elosztás pedig koránt sem egyenlő arányban történt.¹⁰

Az 1980-as évek elejétől a Drabancz–Fónai által „lopakodó piacodosás”-nak nevezett folyamat (Drabancz–Fónai 2005:225) eredményeként

9 Amíg a Képcsarnok zsúrija szinte kizárólag kereskedelmi forgalmazásra alkalmas kisebb méretű és értékű műveket vett át a művészekről, addig a negyed- majd fél-évente megrendezett „kétmilliós” tárlatokon az Alap zsúrija nagyobb méretű és értékű alkotásokat vásárolt. Ezek a művek nem kerültek piaci forgalomba. Kezdetben az Alap saját gyűjteménye számára vásárolt, majd különböző múzeumoknak és közgyűjteményeknek ajándékozta a megvásárolt műveket.

10 Az Alap legfőbb bevételi forrása az 1954-ben a Kiadó Vállalatnak ítélte országos képes levelezőlapokra vonatkozó monopólium volt, a hivatalos művészársadalom elitjéhez tartozó alkotók pedig a többséghez képest jóval magasabb állami juttatásokban és jelentős anyagi profittal eredményező megrendelésekben és vásárlásokból származó jövedelemben részesültek.

számos intézkedés történt a rendszer decentralizálása és piacosítása érdekében. Ezek előzményeként 1979-ben több, a művészeti rendszer működését bíráló szöveg jelent meg a különböző folyóiratokban. Kerékgyártó István *Festészet, műkereskedelem, mecenatúra*¹¹ című írásában élesen bírálta a Képcsarnokot és a Kétmilliós vásárlások kapcsán is több elmarasztaló véleményt fogalmazott meg. A Képcsarnokkal kapcsolatban a minőségi problémák mellett a hatalmasra nőtt műtárgykészletre igyekezett felhívni a figyelmet, több olyan művészt is megnevezve, akik szerinte ugyan a modern törekvések képviselői, műveik mégsem képviselnek magas minőséget és ráadásul eladatlanok is. A „kétmilliós” vásárlások esetében egyértelműen az egykori Európai Iskolához tartozó és a fiatalabb új-absztrakt festőktől való vásárlásokat sürgette. A „kétmilliós” vásárlásokat 1982-től az időközben a cenzori funkciótól megfosztott Lektorátus működtette 1987-ig a vásárlások beszüntetéséig, amelyeken egyre nagyobb hangsúlyt kaptak az idősebb és a fiatalabb avantgárd absztrakt művészek (Kácsor 2009).¹² A reformok eredményeképpen 1984-ben az ország legnagyobb kortárs kiállítóhelye, a Műcsarnok viszonylagos autonómiát és önálló kiállításrendezési jogot kapott, és új igazgatója, Néray Katalin vezetése alatt egyre nagyobb teret biztosított a kurrens nemzetközi tendenciákat képviselő művészeknek, 1986-tól pedig már a korábban marginalizált művészek képviselték Magyarországot a Velencei Biennálé Magyar pavilonjában.

A nyolcvanas évek közepére elmélyülő gazdasági válság az átszervezések ellenére egyre inkább érezte hatását a művészeti rendszerben, aminek következtében a Művelődési Minisztérium és a Pénzügyminisztérium folyamatos elvonásokkal sújtotta a Művészeti Alapot. 1983-ban az addig hivatalosan társadalmi szervezetként működő Művészeti Alap „költségvetési

11 Kerékgyártó István: *Festészet, műkereskedelem, mecenatúra. Művészet* 1979/11:8-16.

12 Ugyancsak 1982-től lehetségessé vált a művészeti alkotóközösségek létrehozása, valamint a művészeti alkotásoknak az alkotóközösségek által magánszemélyek számára történő értékesítése is. Az Alap racionalizálásának és piacképesebbé tételének folyamatában született meg 1982-ben ötödik vállalata, a Generalart, amely elsősorban külföldre, valamint a hazai tehetősebb vásárlók, például vállalatvezetők számára kínált eladásra műalkotásokat és lakberendezési tárgyakat. Ebben a folyamatban jött létre a Qualitas Galéria is, elsősorban a késői Kádár-korszakban egyre inkább megjelenő tehetősebb hazai vásárlók, valamint kifejezetten a nyugat-európai vásárlók igényeinek kiszolgálása céljából.

szerv” státuszt kapott. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az Alap elveszítette viszonylagos függetlenségét, vagyis tulajdonképpen államosításra került éppen a „lopakodó piacosodás” időszakában. Bevételeinek azon túl a pénzügyminiszter által a művelődési miniszterrel egyetértésben megállapított, és a számára átengedett összegek illették csak meg. A számos vizsgálat, elvonás és átrendezés közben 1981 és 1985 között összességében a két minisztérium lényegében „kivérezte” (Horváth 2015:333) az Alapot, amely időközben felélte tartalékait, így 1986-ban már jelezte a művelődési miniszternek, hogy a következő évben nem fogja tudni fizetni a tagjainak járó szociális ellátásokat és egyéb szolgáltatásokat. Ekkor a két minisztérium hajlandó volt leállítani az elvonásokat, csak hogy időközben a vállalatok, és közülük a legfontosabb Kiadóvállalat bevételei is zuhanni kezdtek, így 1988-ban, a rendszerváltás előtt egy évvel, az Alap már a tagjainak járó nyugdíjjáradékokat is csak kölcsönök felvétele árán tudta kifizetni.

A spontán privatizáció időszakában megkezdődött a vállalatok egyes részlegeinek különböző „leányvállalatokba”, befektetési- és korlátlan felelősségű társaságokba kiszervezése, valamint magántörkések általi kivásárlása, ami kiváltotta a Szövetség vezetőinek heves ellenállását, akik mindezt az Alaphoz tartozó infrastruktúra és vagyon elherdálásának tekintették (Horváth 2015:345). A Szövetség választmánya létrehozott egy háromtagú bizottságot az Alappal kapcsolatos ügyek kezelésére. E bizottságnak Vigh Tamás akkori elnök mellett tagja volt Sós László plakátkészítő és reklámgrafikus, valamint Fekete György belsőépítész, az Iparművészeti Vállalat művészeti igazgatója, a Magyar Demokrata Fórum későbbi kulturális államtitkára, és a Magyar Művészeti Akadémia későbbi elnöke. Az alap elnöke ekkor Békés Imre volt, aki Vészits Ferencet váltotta a szervezet élén 1987-ben. Az Alap és a Szövetség képviselői, valamint a pénzügyminisztérium és a kulturális minisztérium államtitkárai között 1988-tól 1989 végéig folyamatosan zajlottak a tárgyalások, amelybe bizottsági elnökként bevonták a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatóját, Bereczky Lórándot is. A bizottság 1989-ben elérte, hogy a Művelődési Minisztérium elismerje az Alap-tagoknak az Alap vagyona feletti jogát, ami után a vállalatok Kft-kbe szervezése is véget ért, valamint több „leányvállalat” visszakerült az Alaphoz. A Szövetség képviselői egy alapítványhoz hasonló művészeti egyesülést szerettek volna létrehozni, ezt az elképzelést azonban az akkori jogi körülmények között nem lehetett kivitelezni. Amíg az Alap társadalmi

szervezetként működött, egyszerre rendelkezhetett tagsággal és vagyonnal, de ez a konstrukció a későbbiekben már nem volt megvalósítható, az alapítványi jelleg pedig kizárta, hogy a tagság rendelkezzen a vagyon felett. Emiatt a minisztérium egy olyan kormányalapítványba szervezte a vagyont, ami részben továbbra is az állam tulajdona maradt, ugyanakkor a művészek tulajdonviszonyára utaló passzus belekerült az 1992-ben induló alapítvány alapító okiratának szövegébe. A jogi procedúra tehát 1989 után még két évig eltartott, de a 117/1992. VII. 29 számú kormányrendelet értelmében végül megszűnt a Művészeti Alap, helyette pedig létrejött az egykori alap-tagok számára a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete, valamint a vagyont kezelő és az Egyesületet támogató Magyar Alkotóművészeti Alapítvány.

A Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete és a Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány konfliktusai

A Magyar Alkotóművészeti Alapítvány az említett kormányrendelet október elsején történt hatálybalépését követően kezdte meg a működését, majd 1994. január 1-től Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány néven működött tovább. Vezetője 1994-ig egy huszonegy tagú kuratórium volt, amelyből tizenkilenc tagot a MAOE választmánya, kettőt pedig az alapító, vagyis az aktuális kormány delegált.¹³ Az Egyesület örökölte az Alap körülbelül hatezer fős tagságát, így továbbra is a képző- és iparművész tagok alkották benne az abszolút többséget.¹⁴ A szervezet összességében a művészetszadalm igen

13 A kuratórium első elnöke Wolf Péter volt, 1995 és 2000 között pedig kuratóriumot Székely Gábor vezetett a testületet. A MAOE választmányának elnöke 1992 és 1993 között Csáji Attila, 1993 és 1994 között M. Novák András, 1994 és 1998 között Kádár János Miklós volt, Bauer István pedig 1998-tól 2011-ig vezetett a szervezetet.

14 A Képzőművészeti, az Irodalmi és a Zenei Alapok összevonásával 1968-ban induló Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjának a rendszerváltás évében hozzávetőleg 6.000 tagja volt, aminek túlnyomó többségét (nagyjából 5.000 tagot) a képző-, ipar-, és fotóművészeti tagok, valamint a szintén elsősorban vizuális művészettel foglalkozó művészettörténészek és egyéb teoretikusok adták. A MAOE 2002-ben 6.600 fős tagsággal rendelkezett. *Jelentés a Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány gazdálkodásának ellenőrzéséről*. Állami Számvevőszék. 0323. 2003/06. <https://www.asz.hu/storage/files/files/%C3%96sszes%20jelent%C3%A9s/2003/0323j000.pdf?ctid=756>

széles rétegeit foglalta magába, de főként azoknak a művészek az érdekeit képviselte, akiknek egzisztenciája korábban a képcsarnoki beadásoktól, illetve az Alap vállalatától függött, esetleg konkrétan az Alap által kiutalt műtermekben alkottak, vagy műteremlakásokban éltek. A művészársadalom jelentős részének társadalombiztosítását, valamint a képcsarnoki beadások, vagy egyéb, az Alaptól származó jövedelem után származó ún. szerzett nyugdíját szintén az Alap szolgáltatta. Az állam 1992-ben tíz évig vállalta az októberéig nyugdíjkorhatárt elért tagok szerzett nyugdíjának finanszírozását, a társadalombiztosítások összegét, az 1992. október 1-ig negyven éves kort elért tagok szerzett nyugdíját azonban már az Alapítványnak kellett a megmaradt vállalati alegységek bevételeiből és a bérleti jogokból kigazdálkodnia, 2002-től pedig elvben minden ilyen kifizetés az Alapítványra hárult. Szintén az Alapítványra hárultak ugyanakkor az átörökölt művésztelepek és alkotóházak költségei, amelyeket az Egyesület tagjai továbbra is igénybe vehettek.

Az Alapítvány összesen 1.292.756.405 forint könyvszerinti vagyonnal kezdte meg a működését, ami elsősorban ingatlanvagyon, valamint befektetett pénzügyi eszközöket, vagyis részesedéseket és értékpapírokat jelentett. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az alapításkor nem történt vagyonfelmérés, ami a későbbiekben komoly problémákat eredményezett. Az ingatlanvagyon ugyanis ténylegesen sokkal többet ért, mint az alapítólevélben szereplő összeg.¹⁵ Az Alapítvány közvetlen tulajdonába került az Alap egykori budapesti kiállítóhelységei közül az Olof Palme-ház és a Duna Galéria, valamint vidéki alkotóházak, művésztelepek és egyéb ingatlanok.¹⁶ Ezek mellett az Alapítvány örökölte a Vigadó Galéria működtetésének jogát,

15 Az 1995-ben készült vagyonátvilágítás például kimutatta, hogy csak a saját tulajdonú ingatlanok forgalmi értéke 2.340 millió forint volt, szemben azok 311 millió könyv szerinti értékével, az Alapítvány összvagyónának valós értékét pedig Sebes József, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium osztályvezetője ugyanebben az évben négy milliárdra becsülte. ÁSZ. Jelentés, 2003.

16 A MAK a 1998 és 2002 közötti időszakban művészeti céllal tíz ingatlant tartott fenn, illetve üzemeltetett, ezek közül hat alkotóházat, amelyek közül négy (Szigliget, Zsenye, Galyatető és Kecskemét) elidegenítési tilalom alatt állt, a szentendrei Művésztelepet, a Duna Galériát, továbbá két kollektív műtermet. A MAOE tagjainak mintegy egyharmada, évente kétezer-kétezeröttszáz művész alkotott és/vagy pihent az alkotóházakban. A beutaltak személyéről a MAK és a MAOE között évente kötött megállapodás alapján a MAOE döntött. ÁSZ. Jelentés. 2003.

valamint a piaci viszonyokhoz képest igen alacsony bérleti jogok formájában több budapesti és vidéki ingatlan is az Alapítványhoz került éppúgy, mint a Képcsarnok Vállalat, és a többi időközben a megszűnés szélére került, leányvállalatokká átalakított nagyvállalat üzlethelységeinek és raktárának bérleti vagy bérlőkijelölési joga.

Az Alapítvány tehát egy tekintélyesnek nevezhető vagyonnal kezdte meg a működését, azonban amint arra Kovács Tamás is utalt az Alapítvány és az Egyesület közös tájékoztatófüzetében 1992-ben megjelent írásában, az ingatlanok fenntartásának és esetleges felújításának a költségei valójában meghaladták a várható jövedelmeket, a csődeljárás alatt álló leányvállalatok után pedig még tartozások is öröklődtek.¹⁷ Az ingatlanvagyon nagy része ráadásul elidegeníthetetlen volt, de a MAOE tagsága és választmánya sem támogatta volna a legértékesebb, viszont komoly deficitet termelő ingatlanok, például a művészházak és a művésztelepek értékesítését. Jövedelmet a kuratórium és a MAOE választmánya a bérleti bevételeken kívül elsősorban a Képcsarnoktól remélt, amely továbbra is elsősorban az időközben egyesületi tagokká váló egykori Alap-tagok műveit igyekezett értékesíteni. Ez azonban koránt sem teljesítette az elvárásokat, sőt. 1993-ban Tenk László a MAOE Képcsarnok Bizottságának elnöke arról tájékoztatta a tagságot, hogy a cég az 1992-es évet hetvenmillió veszteséggel zárta, minden tartalékát felélte és már csak hitelekből működött.¹⁸ Azonban nem csak a Képcsarnok működött deficitesen, az Alapítvány az első éveiben összességében is rendkívül komoly vagyonszűntést produkált. Mindez csak részben magyarázható a gazdasági nehézségekkel és az átörökölt vagyon nehezen hasznosítható jellegével. 1995-ben az Alapítvány közel kilencven peres ügyben volt érdekelt.¹⁹ Ezek között szerepeltek a Művészeti Alaptól örökölt és 1992 után indított peres ügyek, alkotói és munkaelőlegek, lakás- és vezetői kölcsönök vissza nem fizetésével kapcsolatos perek, ingatlanperek, illetve kisebb és nagyobb egyéb jellegű vagyonszűntési perek, valamint konkrét sikkasztási és gazdasági csalásokkal kapcsolatos ügyek is. Az Alapítvány ügyeivel kapcsolatos hírek rendre megjelentek a médiában is. Ezek

17 Kovács Tamás: Tulajdonosok lettünk? MAOE-MAA Tájékoztató. 1992/december 2.

18 Tenk László: Ismertető a Képcsarnok jelenlegi helyzetéről. MAOE-MAA Tájékoztató, 1993/június. 8.

19 Tájékoztató a Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány részére. 2001.07.20

közül elsősorban a Schmidt Tamás és Zemplényi György nevéhez köthető vagyonvesztés, valamint a Kóka Tamás tevékenységével kapcsolatos ügyek voltak a legismertebbek.

A Schmidt- és Zemplényi-féle ügy különösen gyakran szerepelt a sajtóban, a napilapok mellett a televízióban, a bulvárlapokban és a sportsajtóban is; Zemplényi, aki korábban az egykori Iparművészeti Vállalat IDEA Tours Kft. nevű alvállalatának elnökeként is tevékenykedett, a kilencvenes évek egyik erősen mediatisztált szereplője volt. Az évtized elején több százmillió forint kölcsönt vett fel különböző magán- és jogi személyektől a Magyar Úszó Szövetség elnökeként, majd a barcelonai olimpiáról külföldre menekült. 1996-ban több mint harminc rendbeli csalás vádjával került bíróság elé. Schmidt Tamás korábbi gazdasági igazgató, aki Békés Imre halálát követően néhány hónapig megbízott igazgatóként dolgozott, 1992-ben nagy értékű kölcsönt adott át Zemplényinek. 1998-ban Zemplényit több rendben elkövetett csalás és sikkasztás, Schmidt Tamást pedig különösen nagy vagyoni kárt okozó hűtlen kezelés miatt elítélte a Fővárosi Bíróság.²⁰

Kóka Tamást 1993-ban nevezte ki vagyonigazgatónak az akkor már Wolf Péter zeneszerző vezette kuratórium, amely egyúttal engedélyt adott a Kóka által tervezett, az alapítványi vagyomból létrehozandó pénzügyi koncepció megvalósítására. A Kóka vezette vagyonigazgatóság még abban az évben megkezdte az Alapítvány vagyonának felmérését, a menthetőnek vélt vállalatok átalakítását és a veszteségesek felszámolását, ami jelentős elbocsájtásokat eredményezett. A részvénytársasággá átalakított Képcsarnok Vállalatnál például az adminisztratív létszámot kilencven főről tizennyolcra csökkentették, aminek következtében az 1992-es évhez képest már javultak a gazdasági mutatók. Azonban hamarosan kiderült, hogy Kóka és társai az akkori átlagkeresetekhez képest igen nagy fizetéseket, több millió forintos kölcsönöket és egyéb juttatásokat vettek fel, amit az Egyesület vezetőségének tagjai közül sokan kritizáltak. A vezetőség bérezésének mértéke azért is volt különösen nehezen elfogadható az Egyesület tagjai számára, mert többségük ekkorra komoly anyagi és infrastrukturális nehézségekkel

küzdött.²¹ Az 1994/58 (4/17) Kormányrendelet értelmében januártól Közalapítványként működő Alapítvány és az Egyesület közötti viszony egyre jobban elmérgesedett, ráadásul a pénzügyi létrehozásában sem történtek előrelépések. Az Egyesület, a Pénzügyminisztérium, valamint a Művelődési és Közoktatási Minisztérium háromtagú felügyelőbizottságot hozott létre, ami javasolta az Állami Számvevőszék bevonását. A kuratórium végül 1994-ben felfüggesztette Kóka munkaviszonyát, aki így több millió forintos végkielégítéssel távozott, egyúttal pedig a kuratórium 19 tagja is lemondott. Az Állami Számvevőszék vizsgálata 1996-ban fejeződött be, amely megállapította: „az alapítvány az alapítványi célok teljesítéséhez alkalmatlan összetételű vagyont kapott, elmaradtak, illetve megkéstek a vagyontárással kapcsolatos alapítói intézkedések. A kuratórium hibás vagyoni döntései és pazarló gazdálkodása miatt az induló vagyon mintegy kétharmadát (több mint 850 millió Ft értékben) elvesztették, illetve felélték”.²²

A Kóka-ügy azért is különösen jelentős, mert a kuratóriumnak az Egyesület által delegált tagjai mellett tagjai voltak a Művelődési és Közoktatási Minisztérium részéről Fekete György helyettes kulturális-, valamint Gábor József helyettes gazdasági államtitkárok is, ami miatt felmerülhet a minisztérium felelőssége. Ugyanakkor Gábor József nem támogatta Kóka kinevezését. Kóka szerint grandiózus tervének, az alapítványi vagyonra alapozott pénzügyi koncepció megvalósítása azért nem kezdődött el, mert a Művelődési és Közoktatási Minisztérium nem folyósította az 1993 áprilisában az Alapítványnak ítélt 1992 előtti vagyonelvonások után járó 368 millió forintos adóságát, amely a pénzügyi tervbe be volt kalkulálva. Ezzel szemben Gábor már magát a tervezetet is problematikusnak gondolta és Kóka kinevezése után le is mondott a kuratóriumi tagságáról. Később a Magyar Nemzetnek a következőképpen foglalta mindezt össze: „A vagyonigazgató kellemes és megnyerő modorával nagyszerűen tálalta elképzeléseit. Én úgy éreztem: a semmit. Szakirodalomból kivágott címszavakat mondott

21 A MAOE-MAA 1993 júniusi tájékoztatófüzete beszámol egy 1991-es a Kulturális Minisztériumnak küldött képzőművészeti jövedelmekről szóló összesítésről, amely szerint az Alap-tagok 57 százalékának jövedelme mindössze évi bruttó 100.000 forint volt, ami akkor létminimum alatti összegnek számított, az átlagjövedelmeknek megfelelő bruttó 200.000 forintot pedig csak 30 százalékuk keresett. MAOE-MAA *Tájékoztató*, 1993/Június. 3.

22 ÁSZ. Jelentés. 2003.

20 T.B: Négy év fogház Zemplényinek. *Népszabadság*. 1998.05.28:21.

nagyon jó kivetítésekkel, látványos fóliarajzokkal illusztrálva. Szimpatikussá tette lendülete, ambiciózussága is. Bennem azonban feszültséget okozott, hogy mint gazdasági szakembernek, nem volt mit értékelnem (...) Eljövetelem egyik oka ez volt: az elképzelések megfoghatatlanok voltak.”²³ A Kóka-ügy így összességében remek példája a menedzserek kilencvenes években oly rendkívüli szimbolikus hatalmának, valamint annak is, ahogyan Szelényi 1995-ben a technokrácia és a politokrácia viszonyát definiálta: „A technokrácia úgy élvezi a posztkommunizmust, mint hal a vizet – ez a társadalom az övé: ez menedzser-kapitalizmus. A politokrácia bár a társadalmi-gazdasági változás irányának és dinamikájának kijelölésében kulcsszerepet játszott, mégis bizonytalanul, sőt: kényelmetlenül érzi magát új helyzetében”.²⁴

A Közalapítvány vezetését 1995 elején az új kulturális miniszter által kinevezett kuratórium vette át, melynek elnöke Székely Gábor közgazdász, Budapest korábbi alpolgármester-helyettese volt, aki 2000-ig töltötte be ezt a funkciót.²⁵ A három minisztériumból delegált közgazdászból és négy egyesületi tagból álló kuratórium új kisebb létszámú vagyongazgatóságot választott, ami további létszámcsökkentésekkel, valamint a nem hasznot hozó ingatlanok értékesítésével, vagy bérbeadásával igyekezett megállítani a vagyonesztést. 1995-ben például döntés született a nagyobb alkotóházak, és a Képcsarnok több vidéki kiállítóhelyének üzemeltetésbe vagy bérbeadásáról. A minisztérium 1996-ban kifizette az előző kormányzati ciklusban megítélt 368 millió forintnyi összeg második részletét, amivel a Közalapítvány gazdasági helyzete bár lényegesen javult, az év végére továbbra is veszteséges maradt. Ennek okát a vezetőség elsősorban a nyugdíjterhekben látta. A Székely vezette kuratórium a Közalapítvány tulajdonában lévő egyik legértékesebb budapesti ingatlan, az Olof Palme Ház eladásával szerette volna megteremteni az ehhez szükséges összeget. Az ingatlan értékesítésének terve azonban kiváltotta az Egyesület vezetésének heves ellenállását.

Székely Gábor júliusban a *Magyar Hírlap*ban bejelentette a Palme-ház értékesítésének szándékát. Ugyanitt azt nyilatkozta, hogy a Közalapítvány

23 Fekete Judit: Művészek eltűnt milliói. Kóka Tamás menedzserscapatá jött, látott – és vitt... *Magyar Nemzet*, 1994.12.10:14.

24 Szelényi 1995:27.

25 Székely 2002–2010 között a Szerencsejáték Zrt. vezérigazgatója volt.

vezetői nem a művészeknek, hanem az alapítónak, vagyis az államnak tartoznak felelősséggel, valamint – újabb remek példát szolgáltatva Szelényi menedzser-kapitalizmus elméletéhez – hozzátette: „Ha a művészeknek nem tudunk fizetni semmit, a meglévő apparátust akkor is díjazni kell”.²⁶ Ezt követően az Egyesület és a Közalapítvány vezetése az 1994-eshez hasonló beháborúba keveredett, amiről a napi- és hetilapok is rendszeresen beszámoltak. A viták során ismét előkerült a vagyongazgatóság bérezésének kérdése is. Szikszai Károly, az irodalmi tagozat vezetőségének és az Egyesület választmányának tagja 1996-ban az *Élet és Irodalomban* megjelent írásában kifogásolta, hogy miközben a Közalapítvány többségében a létminimumon vagy az alatt élő művészeket képvisel, középvezetőinek havi átlagfizetése 1995-ben a bruttó átlagfizetés körülbelül háromszorosa, Hajósné Dr. Vértess Antónia vagyongazgatóé pedig az átlagkereset majdnem tízszerese volt. Az üggyel és a fizetések mértékével azután több napilap is foglalkozott. Hajósné a fizetésekre vonatkozó állításokat nem cáfolta meg, ellenben az *Élet és Irodalomban* megjelent cikkhez kapcsolódó interjúban cáfolta Szikszainak azt az információját, miszerint a vagyongazgatóság tagjai Kókákhoz hasonlóan több milliós egyéb juttatásokat vettek volna fel.²⁷

1997 áprilisában az Egyesület választmánya határozatot hozott a MAK-MAOE konstrukciónak az Egyesület javára történő megszüntetéséről, valamint arról, hogy a kormány lehetőség szerint vegye át a nyugdíjak teljes finanszírozását.²⁸ Ennek érdekében tervezetet nyújtott be a Minisztériumnak egy Magyar Alkotóművészeti Köztestületet létrehozásáról, ami lehetővé tette volna a MAK és a MAOE összevonását, egyúttal kiemelt fontosságú közfeladatokat ellátó, és az államháztartás által szavatolt állandó támogatásban részesülő szervezetté emelte volna az Egyesületet.²⁹ Az alapításkor ez a

26 Balogh Gyula: A művészeknek nem tartozunk elszámolással. A Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány továbbra is nehéz helyzetben. *Magyar Hírlap*, 1996.07.14:8.

27 Szikszai Károly: Alapítványi párhuzamok (1992–1996). *Élet és Irodalom*, 1996.07.07:4-6.

28 A MAOE Választmánya 1997. április 24-i ülésének határozata. MAOE *Tájékoztató – Dokumentumok* 1996-1998, 1998/6:10.

29 Javaslat a Magyar Alkotóművészeti Közalapítvány és a Magyar Alkotóművészek Országos Egyesülete kettősségének feloldásáról. MAOE *Tájékoztató – Dokumentumok* 1996-1998, 1998/6:12-17.

jogi lehetőség még nem létezett, a Polgári törvénykönyv egyik módosítása 1993-ban viszont lehetővé tette e szervezettípus létrehozását. A köztestületi státusz azonban a Magyar Tudományos Akadémia esetében állt csak fenn, vagyis a lehető legmagasabb presztízsű és jogkörű szervezeti formát jelentette, valamint a köztestületté válás csak a parlamenti többség által elfogadott törvénykezéssel lett volna lehetséges. Ez a tervezet ráadásul nem találkozott a Minisztérium elképzeléseivel, amely a regnáló Horn-kormány gazdaságpolitikájának megfelelően a minél nagyobb mértékű privatizációban volt érdekelt és nem is tartotta a kiemelt státusra jogosultnak a szervezetet. A MAOE választmánya a minisztériumi elutasítás után többször is próbálkozott a tervnek megvalósításával és a különböző minisztériumi képviselők mellett Horn Gyula miniszterelnöknek is elküldte a tervezetét, valamint aggályait fejezte ki a Közalapítvány Alapító Okiratának a Kulturális Minisztérium által tervezett módosításával kapcsolatban, amely azonban az év végére elfogadásra került. Ennek értelmében az állam átvállalta az 1992 után nyugdíjas korhatárt elérő tagok nyugdíjának finanszírozását, a Közalapítvány kuratóriumában a MAOE által delegált művész-tagok helyét azonban további közgazdászok vették át, a MAOE pedig kikerült a kizárólagos kedvezményezetti pozícióból.

Az 1998-as kormányváltást követően az Egyesület és a Közalapítvány közötti konfliktusos viszony többé-kevésbé véget ért részben annak köszönhetően, hogy az Orbán-kormány valamivel nagyobb hajlandóságot mutatott a szervezetek anyagi támogatására. Noha az Egyesület választmánya továbbra is a köztestület létrehozását szorgalmazta, az új kormány sem szüntette meg a MAK-MAOE konstrukciót, viszont kiemelkedően közhasznú szervezetekké minősítette mindkét szervezetet és az előzőnél lényegesen nagyobb támogatásokban részesítette őket. A MAK 1998 és 2002 között összesen 3.675.000.000 Ft állami támogatást kapott, aminek 92%-a az 1992. október 1. előtt és után nyugdíjba vonult tagok szerzett nyugdíjának folyósítását fedezte, a MAOE pedig ebben az időszakban 279.000.000 forintot költhetett elsősorban pályázatokra, ösztöndíjakra, műalkotások megismertetésére (főként kiállításokra és könyvnyomtatásra) valamint segélyezésre és jogsegély-ellátásra.³⁰

30 ÁSZ. Jelentés. 2003.

A Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége és a Műcsarnok konfliktusai

A Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége (MKISZ) 1989 szeptemberében megtartott rendkívüli közgyűlése új alapszabályt fogadott el, aminek következtében a Fővárosi Bíróság a Szövetséget novemberben társadalmi szervezetté nyilvánította. Ennek eredményeképpen a rendszerváltás után felálló Kulturális Minisztérium *Az egyesületekről szóló 1989. évi II. törvény* értelmében az alapszabályban meghatározott feladatok ellátása esetén vállalta a Szövetség számára történő évi 7.200.000 forintnyi támogatás folyósítását. A Szövetség így az átszervezés alatt álló Művészeti Alap támogatásának elvesztése ellenére rövidtávon biztosítani tudta működését és elkerülte a megszűnést. Ezzel azonban nem oldódtak meg a szervezet legfőbb problémái. Egyrészt Keve Mária, a Szövetség titkára már a következő 1990-es közgyűlésen jelezte, hogy a minisztérium által megítélt összeg az alaptevékenységek biztosítására nem elegendő,³¹ másrészt a Szövetség tagjainak túlnyomó többsége azon művészek táborát képezte le, akik a legkevesebb szimbolikus tőke birtokai voltak, nem voltak a nemzetközi kortárs tendenciák követői, nem tartoztak az avantgárd körökhöz, miközben megélhetésük messzemenően a Művészeti Alaptól függött. A hatvanas és hetvenes évek avantgárd, valamint a nyolcvanas évek fiatal progresszív művészei és az őket támogató teoretikusok egyértelműen kisebbséget képeztek a szövetségben belül, vagy nem is rendelkeztek tagsággal. Ezek a szereplők ráadásul sokkal kevésbé voltak érdekeltek a szervezet fenntartásában, ami a közgyűlések jelenléti íveiből és a közgyűléseken felszólalók névsorából is kiolvasható.

Noha a Szövetség nagyrészt megőrizte szakosztályi felépítettségét, az 1989-es alapszabály módosítása lehetővé tette új csoportok és közösségek létrehozását, aminek következtében már az első évben megjelentek a szervezeten belüli törésvonalak. Az avantgárd és a progresszív művészet iránt elkötelezett művészettörténészek egy csoportja 1989 decemberében kivált a művészeti írók szakosztályából és megalapította a Kállay Ernő Kör, amely az *Új Művészet* folyóirat létrehozását eredményezte.³² A Szövetség a rendszerváltás utáni első években kifejezetten ügyelt arra, hogy ne kerüljön a pártpolitikai

31 Jegyzőkönyv a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetségének 1990. május 15-én megtartott közgyűléséről. MKISZ székház levéltára (Közgyűlések).

32 MKISZ. Jegyzőkönyv. 1990.

csatározások hatása alá, amit jól jelez, hogy az 1989-es új alapszabály tervezetében bekerült egy, „a politikai pártoktól való függetlenségre” vonatkozó mondat.³³ A Szövetség igyekezett elhatárolódni a politikai szélsőségektől is. Az 1990-es közgyűlés felhívást intézett az Országgyűléshez, hogy „ne engedje nemzetünk egységét antiszemitizmussal, vagy bármilyen etnikai megkülönböztetéssel tönkretenni, nemzetünket bemocskolni”.³⁴ A szervezet tehát az első éveiben, az Egyesülethez hasonlóan a pártpreferenciák és a politikai ideológiák szempontjából a művészársadalom viszonylag széles spektrumát fedte le, igyekezett távol maradni a politikai harcoktól, illetőleg egyfajta centrista álláspontot képviselt. Az 1990-es közgyűlésen, ahogyan az a jelenléti íveikből kiderül, noha egyértelműen a szépművészeti hagyományokhoz köthető, konzervatív szemléletű művészek alkották a többséget, csekély számban ugyan, de a hatvanas és hetvenes évek avantgárdnak tekintett művészei, valamint a velük szoros kapcsolatban álló művészettörténészek és művészeti írók is részt vettek. Ennek megfelelően a leköszönő Vigh Tamás helyett, a közgyűlés az avantgárd, és az avantgárd körökön kívüli művészekkel is jó kapcsolatot ápoló, valamint az új politikai erőterben nem meghatározható pozíciót betöltő nagytekintélyű művészettörténész professzort, Németh Lajost választotta elnökké. Az új elnök azonban 1991 szeptemberében bekövetkezett haláláig, vagyis alig több mint egy évig tölthette csak be a funkciót.

Németh már az 1990-es közgyűlésen és a festőszakosztály 1991-es műcsarnoki kiállításán is beszélt a Szövetség strukturális átalakításának szükségességéről, majd egy, a halála után az *Új Művészet*-ben megjelent szövegben összegezte az ezzel kapcsolatos gondolatait. Szerinte, noha a mind nagyobb autonómiára törekvő Szövetség 1956 után egyre inkább szembe került a hivatalos vezetéssel, valójában a korszak „underground csoportosulásaival” nem tudott kapcsolatot teremteni, ami miatt „a hivatalos politika kiszolgáltatása és a valóságos művészeti

élet közötti senki földjére került”.³⁵ Időközben ráadásul megváltoztak az erőviszonyok: „Azok, akik az itthoni kultúrpolitika hírhedt »három T« szisztémájában tiltottá, vagy legalábbis túrtté váltak, Nyugaton favoritok lettek. (...) A Szövetség nem volt felkészülve arra, hogy e kérdésben állást foglaljon, már csak azért sem, mert tagjai túlnyomó része meg sem értette az új törekvéseket, vagy pedig opponált velük”.³⁶ Szerinte szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy a szervezet egyre kevésbé tudja magát legitimálni, és megszűnt a magyar képző- és iparművészeti társadalom „tömörítője” lenni, mindezek miatt pedig a problémáira csak a tagegyesületek szövetségévé való átalakítás lehet a megoldás.

A Szövetség tagjainak többsége nem tudott azonosulni Németh észrevételeivel és javasolataival, amit Gerzson Pálnak a szervezet elnökévé történt 1992-es megválasztása is jól reprezentál.³⁷ Gerzson az 1989 előtti intézményrendszerben tekintélyes pozíciót birtokló, majd azt a rendszerváltás folyamatában elveszítő művészek egyik tipikus képviselője volt. 1974-től festőtanárként, 1987 és 1990 között a festészeti tanszék vezetőjeként dolgozott a Képzőművészeti Főiskolán, ahonnan az 1990-es „diákkorradalom” eredményeképpen távozni kényszerült, de a neve felmerült Kerékgyártó Tamás a Képcsarnok működését bíráló 1979-es írásában is. Gerzson nem támogatta a Németh-féle koncepciót és továbbra is a magyar művészársadalom vezető művészeit tömörítő elitszervezetként igyekezett definiálni a Szövetséget. A legtisztábban a szövetségi *Hírlevél* 1993/augusztusi számában fejtette ki ezzel kapcsolatos nézeteit. Szerinte a Szövetség nem érdekvédelmi szervezet, nem profittermelő vállalkozás és nem is pártállami maradvány, hanem „a XIX. századi magyar felvilágosodás képződménye, melyet a háború után a rendszer megszüntetett, hogy majd 1949-ben újra megalakítsa a történelmi emlékezetet átmosva”.³⁸

Gerzson ezzel a mondatával Keserü Katalin művészettörténész, az 1992-es közgyűlésen elhangzott előadására, valamint egy 1981-ben a *Magyarország* című lapban megjelent cikkére³⁹ utalt, amiben a

33 „A Szövetség célja, hogy politikai pártoktól függetlenül: 1. szolgálja a nemzeti és egyetemes kultúra ügyét; 2. képviselje és minden téren előmozdítsa a magyar képzőművészet és iparművészet ügyét; 3. munkálkodjék az alkotók értékteremtő tevékenysége, társadalmi hasznossága elismertségéért; 4. és védje a szövetség tagjainak érdekeit”. Jegyzőkönyv a Magyar Képzőművészek és Iparművészek Szövetségének 1989. szeptember 21-én megtartott rendkívüli közgyűléséről. MKISZ székház levéltára (Közgyűlések)

34 MKISZ. Jegyzőkönyv. 1990.

35 Németh Lajos: Javaslat a Szövetség átszervezésére. *Új Művészet*, 1992/1:69-72.

36 Németh 1992:71.

37 A közgyűlés Csáji Attila, Gerzson Pál, Kádár János Miklós és Vayer Tamás jelöltek közül Gerzson Pált választotta meg elnökké.

38 *Hírlevél*, 1993/augusztus 1.

39 Keserü Katalin: Jókai-prológ a Vigadóban. *Magyarország*, 1981/24:26.

Szövetséget az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat örökösének nevezte. A Szövetségnek az 1861-es alapítású Társulathoz való kapcsolódása ugyanakkor problematikus állítás. A Társulat főként a Múcsarnok megalapításával a 19. században csakugyan jelentős szerepet töltött be a magyarországi képzőművészeti életben, viszont idővel veszített jelentőségéből és az intézmény felügyeleti jogát is elveszítette. Ugyan hivatalosan 1948-ig működött, amikor a Belügyminisztérium több más szervezettel együtt megszüntette, már évek óta nem fejtett ki művészetszervezői vagy egyéb tevékenységet.⁴⁰ Hogy a Révay vezette kultúrpolitika kifejeztesen az OMKT helyett hozta volna létre a Szövetséget, azért sem egyértelmű, mert a harmincas évektől a Magyar Képzőművészek Országos Szövetsége a Társulathoz való történelmi kapcsolódás narratívája különösen 1995 után vált gyakorivá a szövetségi retorikában, amikor a Németh elképzelését támogató művészek létrehozták saját, éppen a Magyar Képzőművészek Országos Szövetségéhez hasonlóan művészegyesületek szövetségékként működő szervezetüket.

1994-ben hét 1989 után alakult szövetség és társaság⁴¹ levélben fordult a Szövetség főtítkárához a szervezet konföderatív módon történő átalakításának tervével. Ugyanezen szervezetek hat újabb szervezettel⁴² kiegészülve még az év folyamán létrehozták a Magyar Képzőművészeti és Iparművészeti Társaságok Szövetségét. 1995-ben a tizenhárom szervezet vezetői egy szándéknyilatkozatot és egy tervezetet küldtek a Szövetség választmányának, amiben ismét kezdeményezték az átstrukturálást, illetve a Szövetségnek a Társaságok Szövetségével való egyesülését. A tervezet május 31-én került a közgyűlés elé, amit a jelenlevők 297/90 arányban leszavaztak. Ezt követően a Butak András vezette MKITSZ 17 szervezettel együtt megkezdte immár a Szövetségtől független tevékenységét. A két szövetség az évtized végéig lényegében ellenséges viszonyban állt egymással, amit jól példáz Gerzson Pál egy 1998-ban a *Magyar Nemzet*-ben megjelent

40 *Magyar Közlöny*, 1948.01.10:2.

41 A Magyar Grafikusok Szövetsége, a Folyamat Társaság, a Magyar Vízfestők Társasága, a Symposion Társaság, a Szinyei Merse Pál Társaság, a Magyar Festők Társasága és a Magyar Szobrászok társasága.

42 Magyar Illusztrátorok Társaságával, a Magyar Művészkönyv Alkotók Társaságával, az Altamira Társasággal, a Kapos Art Képző- és Iparművészeti Egyesülettel és a Műhely – Kecskeméti Művészeti Egyesülettel.

interjúja, amiben „szalámiszeletelő ellenszervezetünknek” nevezte⁴³ az MKITSZ-et, valamint Kováts Albert az új szövetség által kiadott *Art Forum* című lapban megjelent *Művészeti élet és demokrácia* című válasza,⁴⁴ amiben egyebek mellett a Szövetség, mint a Társulat örököse narratívát problematizálta.

1995-ben a Szövetség és művészeinek többsége a gazdasági értelemben és az önlegitimáció tekintetében is mélypontra jutott. A megszorítások és a gazdasági válság következtében csökkentek és késtek a minisztériumi támogatások, ami miatt a szervezet már központi irodájának bérleti díját és telefonszámláját sem tudta kifizetni, ezért az év második felében lényegében beszüntette a tevékenységét. Ugyancsak 1995 után jelent meg a szövetségi retorikában a művészek rossz anyagi helyzetére való hivatkozás. Annak ellenére, hogy a tagok nagy részének csakúgy, mint a Szövetségen kívüli Alapítványoknak, minden bizonnyal már a rendszerváltás éveiben komoly anyagi problémái voltak, azt legfeljebb közgyűléseken kommunikálták, de a sajtóban vagy a *Hírlevél*-ben nem. 1995 után azonban egyre gyakrabban. A *Hírlevél* 1996/1. számában Lelkes Péter alelnök a következőket írta: „Mérhetetlen nagy súllyal nehezedik mindnyájunkra a mindennapi megélhetés gondja, ami önmagában is drámai küzdelmet jelent egyenként is valamennyiünk számára. Már az is feszültséget okoz közöttünk, ha egyikünknek kevésbé, másikunknak pedig rendkívüli anyagi gondjai vannak”.⁴⁵ Az, hogy a Szövetség leginkább a rendszerváltás veszteségeinek táborát fedte le, a legjobban Péri József és Sós László, a *Hírlevél* 1998/2. számában megjelent szövegében fogalmazódott meg: „A rendszerváltás csalódást okozott a kultúra világában (...) Mít hozott a rendszerváltás? Alkotómunka helyett tétlenségre ítélet, alamizsnaként odavetett segélyeket, jövedelempótló támogatásokat, szociális járadékot, alkotó éveink vegetálását”. A szöveg azért is különösen figyelemre méltó, mert kifejezetten erőteljesen jelenik meg benne a kilencvenes években oly ritka piackritika, valamint a Szövetség által képviselt és a kortárs kurátor-elvű művészeti szisztémák (Esanu 2012; Nagy 2014) közti feszültség: „A kapitalizálódó társadalom mindenkit »cserbenhagy« (...) Eljött a »kurokrácia«,

43 (dm): „Nem leszünk hamiskártyások” Gerzson Pál festőművész a kultúra becsületét sértő játékokról. *Magyar Nemzet*, 1998.05.28:9.

44 Kováts Albert: *Művészeti élet és demokrácia*, *ARTforum. Információs bulletin*, 1998/2:2-4.

45 Lelkes Péter: Savanyú a felismerés. *Hírlevél*. 1996/1:2.

a döntéseket szűkkörben magukhoz ragadó kurátorok hatalma”.⁴⁶

A gazdasági nehézségek mellett a Szövetség számára egyre nagyobb problémát jelentett a Németh által korábban felvetett önlegitimáció kérdése is. A Szövetség az 1995-ös szakadást követően még kevésbé számított elitszervezetnek, mint a Németh Lajos által megfogalmazott *Javaslat* megjelenésekor. A hatvanas és hetvenes évek avantgárdnak tekinthető szereplői, vagyis az új mező reputációs elitje közül azon kevesek, akik 1989 után bármiféle aktivitást mutattak a Szövetség irányába, legkésőbb 1995-re teljesen eltávolodtak a szervezettől és bár az MKITSZ szervezeteiben sem ők képezték a többséget, néhányan csatlakoztak az új szövetség valamelyik társaságához.⁴⁷ Gerzson és a választmány több tagja ennek ellenére a *Hírlevél*-ben és több interjúban is kitért arra, hogy a Szövetség a magyar művésztszociális rendszertől való elszakadása legfontosabb, nagy tagsággal rendelkező és a legkiválóbb művészeket tömörítő szervezete, az önlegitimáció tekintetében pedig elsősorban a Társulattal feltételezett történelmi kapcsolódást hangsúlyozta, ami 1995 után olyannyira elterjedt a szövetségi retorikában, hogy a szervezetnek a létező szocializmushoz való kötődése teljesen háttérbe került. Emellett a Múcsarnokot alapító Társulatra, mint előképre való hivatkozás a szimbolikus tőke nélkül maradt művészek számára lehetőséget teremtett arra, hogy a múcsarnoki igazgatóknál a szalonkiállítások ügyében lobbizhassanak.

Miután a nyolcvanas évek elejétől a késő-kádári kultúrpolitika egyre nagyobb teret biztosított a nyugati tendenciákat követő művészeknek – főként a politikailag neutrális posztmodern festészet képviselőinek – a hivatalos kiállítóhelyeken, egyre inkább elmaradoztak a Szövetség által rendezett szalontárlatok a Múcsarnokban, és csak 1988-ban, 1989-ben és 1991-ben rendezhetett a Szövetség nagyobb átfogó kiállításokat az épületben. Ettől kezdve azonban a szervezet ismét hosszú időre kiszorult a Múcsarnokból, ami miatt vezetői már korábban is konfliktusba

46 Péri József, Sós László: Gondolatok miért van szükség a Magyar Képző- és Iparművész Szövetségre. *Hírlevél*, 1998/2:1-4.

47 A Magyar Festők Társaságának tagja lett néhány az egykori Iparterv kiállításokon is szereplő, és a nyolcvanas évek underground középgenerációjához tartozó művész is úgy, mint Bak Imre, Keserü Ilona, El Kazovszkij és ef Zámbo István. A Szüreenon kiállításokat szervező Csáji Attila által újjászervezett Szinyei Társaság elnöke a Szövetséggel való szakítás évében a Szüreenon és a R- Kiállításokon, valamint a balatonboglári kápolnatárlatokon is szereplő Pauer Gyula volt.

kerültek az intézmény igazgatóival. A Kiállítási Intézményeket, majd a Múcsarnokot 1984 óta irányító Néray Katalin szerződését 1993-ban (részben a nemzetközi tendenciákat követő művészek feltételezett túlfavorizálása miatt) nem hosszabbította meg az akkori kulturális vezetés,⁴⁸ de az őt követő, a Szövetséggel jobb kapcsolatokat ápoló Keserü Katalin is elutasította a szervezet szalonigényeit.⁴⁹ 1995-ben Beke László került a Múcsarnok élére, aki a hetvenes években az avantgárd és főként a konceptuális művészet egyik elsőszámú művészettörténész teoretikusa volt. Beke emellett a korlátozott művészeti mező egyik legfontosabb művészeti szervezőjének is számított. A hetvenes évek óta folyamatosan szervezett avantgárd kiállításokat, a kilencvenes évek elején pedig a kortárs művészeti vásárok meghonosításában is szerepet vállalt. Kiállítási programjában elsősorban a hatvanas és hetvenes évek hazai és kelet-közép-európai avantgárdját, valamint az intermediális törekvéseket követő művészeket részesítette előnyben. Programjának a „progresszív” táboron belül is voltak bírálói, akik szerint nem, vagy csak nagyon kevés teret adott az aktuális kortárs, kritikai, vagy feminista tendenciák képviselőinek, valamint a középgenerációhoz tartozó művészeknek,⁵⁰ az avantgárdhoz köthető alkotók feltételezett túlfavorizálását érő legnagyobb támadások azonban elsősorban a Szövetségben aktív szerepet vállaló művészek felől érkeztek.

1996-ban a Millecentenárius és a Dózsa György úti épület elkészültének százéves évfordulója alkalmából a szervezet ismét előállt a múcsarnoki Szalon megrendezésének igényével. Gerzson 1996 februárjában egy Bekének írt levelében arról számolt be, hogy jelentős szponzori támogatást

48 Néray 1995-ben a következőképpen foglalta össze a múcsarnoki igazgatóságának utolsó szakaszát: „Egészen egyértelmű dolog volt, hogy nem fogok pályázni. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy az új minisztériumi vezetéssel és személyesen Fekete Györggyel nem tudok úgy együtt dolgozni, hogy ne legyen állandó harc közöttünk”. P. Szabó Ernő: Nemzeti Mellődöntés és minőségigény. Beszélgetés Néray Katalinnal, a Ludwig Múzeum igazgatójával. *Árgus*, 1995/11-12:75.

49 Keserü Katalin levele Gerzson Pálnak. Megjelent: *Hírlevél*, 1994/június, 1. old.

50 András Edit: Fájdalmas búcsú a modernizmustól. Az átmenet időszakának terhei. In András Edit, Bálványos Anna: *Omnia Mutantur*. Kortárs Művészeti Múzeum – Ludwig Múzeum Budapest, 1997:17-21. Sturcz János: Üzenet a mestereknek. A kortárs magyar művészet megítélésének és önértékelésének problémáiról az átmenet időszakában. *Új Művészet*, 1998/5:37-40; György Péter: A fal után. *Élet és Irodalom*, 2000.07.07:22.

szerezett a „magyar képzőművész társadalmat reprezentáló – a Honfoglalás évfordulójának tiszteletére rendezendő kiállítás”⁵¹ megszervezésére. A Szövetség és a Múcsarnok vezetése ezt követően hosszú és eredménytelen levélváltásba keveredett, amelyről a *Hírlevél* 1996. novemberi száma részletesen beszámolt. Címoldalán Beke a Múcsarnok fölött lebegő szárnyas alakként jelent meg, akinek feje fölött a „CENZ (F) URA” felirat olvasható ki. A százéves OMKT örököséiként valamint a „magyar művész-társadalom” nevében fellépő Szövetség retorikája nagyon közel állt az ellenzékben lévő Fidesz politikusai, valamint a konzervatív értelmiségi körök által képviselt retorikához, akik közül sokan erőteljesen bíralták a regnáló kormányt, miszerint a milicentenárium ünnepségsorozat gyenge színvonalú és nem elég nemzeti jellegű. A Szalon körüli vita így jelentős támogatást kapott a jobboldali sajtótól, amely már Keserü Katalinnak a Múcsarnok éléről történt 1995-ös leváltását is az ún. „kulturárharc” egyik fejleményeként kezelte.⁵²

1996-tól kezdődően a Szalon-vita egyre inkább belesimult a konzervatív és a liberális politikai erők és értelmiségiek között zajló szimbolikus politizálásba. Ebbe az irányba azonban nem is annyira Gerzson, mint inkább néhány a Szövetségben és az általa képviselt konzervatív művésztáborban valójában kisebb ismertséggel és támogatottsággal rendelkező szereplő, valamint nagyon jelentős mértékben a jobboldali sajtó terelte el az ügyet. Ennek egyik legjobb példája a *Magyar Demokrata* 1996. december 19-én megjelent tényfeltáró riportja, amely a következő címet kapta: *Könyékig az Alap kalapjában – Csak az SZDSZ barátai az igazi művészek?* A riport valójában nem is a Szövetséggel, hanem a Köz-alapítvány és az Egyesület közötti konfliktusokkal foglalkozott nagyrészt Marinov Gusztáv egyesületi alelnök beszámolója alapján. A szerző ugyanakkor megszólaltatta a Szövetségben és az Egyesületben egyaránt tagsággal rendelkező Stefanovits Péter grafikusművészt is, aki a következő nyilatkozatot adta: „Mint ahogy Sváby Lajos is megfogalmazta augusztusban a hódmezővásárhelyi tárlat megnyitóján, ha nem tartozik a művész az SZDSZ holdudvarába,

lesheti, mikor állíthat ki a Beke László igazgatta Múcsarnokban, Székesfehérváron, a Kiscelli múzeumban vagy a Ludwig Múzeumban. Úgy állítják össze a programot, hogy az általuk favorizáltakon kívül ne állíthasson ki más. Ugyanezt a favorizált kört illeti az a hétszázmillió, amit közpénzből Magyar Bálint osztogathat a neki tetsző módon, a neki tetsző művészeknek. A Soros-alapítványnak meg persze elvitathatatlan joga kizárólag ugyanazt a néhány ügyeletes zsenit támogatni, akit a miniszter is keblein dédelget”.^{53,54}

Magyar Bálint kulturális miniszter kezdeményezésére a Múcsarnok 1997. május 16 és június 15 között végül helyt adott a *Magyar Szalon* című kiállításnak,⁵⁵ amelynek szervezésében a Minisztérium javaslatára azonban a Szövetség mellett az MKITSZ és a MAOE is részt vett. A Múcsarnok vezetése közleményben⁵⁶ határolódott el a tárlattól, amelynek a szöveg szerint a Múcsarnok helyet biztosított ugyan, de amelynek a szervezésében nem vett részt. Hogy a kultuszminiszter milyen mértékben befolyásolta Beke Lászlót a kiállítás engedélyezésében, illetve hogy a döntésben mekkora szerepet játszott az időközben egyre nagyobb sajtóbotrány, nem került nyilvánosságra, a sajtó és a képzőművész szakma a Szalont elutasító része azonban a későbbiekben tényként kezelte azt, hogy a politika

53 Bertók László Attila: Könyékig az Alap kalapjában. Csak az SZDSZ barátai az igazi művészek? *Magyar Demokrata*, 1996.12.19:18-21.

54 Sváby, aki a Magyar Képzőművészeti Egyetem rektoraként korábban éles konfliktusokba keveredett az avantgárd és a kortárs művészet több képviselőjével, megnyitóbeszédében csakugyan bírálta a Beke-féle Múcsarnok és a jellemzően az avantgárd vagy kortárs művészetnek helyt adó intézmények működését. Azonban nem tett konkrét utalást arra, hogy a Múcsarnokban kiállító művészek, vagy az avantgárd művészetet preferáló intézmények vezetői valamelyik politikai tábor képviselői lettek volna, mint ahogy a Szabad Demokraták Szövetségével kapcsolatban sem fogalmazott meg semmilyen állítást. Sváby Lajos Megnyitóbeszéd. *Élet és Irodalom*, 1996.11.02:16.

55 A kiállításra, amelyre csak 1994 után készült alkotásokkal lehetett pályázni, 1417 művész jelentkezett 2672 munkával. Ezek közül végül 355 művész 422 alkotása került kiállításra D. Udvarý Ildikó és Orosz Péter rendezésében. A tárlattal egy időben Piliscsabán megrendezésre került a *Visszaütasítottak Szalonja* is, ahol azok a művészek állítottak ki, akiknek a zsűri nem fogadta el a pályázatát. Forgács Péter pedig a Múcsarnokhoz közeli Liget Galériában állította ki a szintén kizsúrizott, *SzalonNA!* című installációját.

56 *Új Művészet*. 1997/5-6:2.

51 Gerzson Pál levele Beke Lászlónak. 1996.02.21. *Hírlevél*, 1996/november, 2. old.

52 Binder István: Ez a (kulturá)rharc lesz a végső? Fodor Gábor parlamenti meghallgatás előtt. *Magyarország*, 1995.02.24:4. Nem kell a nemzeti kultúra? Beszélgetés Tóthpál Józseffel, a Nemzeti Filharmónia igazgatójával. *Új Demokrata*, 1995.02.09:43.; Kocsis L. Mihály: Hegyi posta. *Új Magyarországnak*, 1995.03.07:16.

beleavatkozott a művészeti életbe. A baloldali köztudósú *Népszavában* megjelent, Beke által szintén 1997-ben rendezett *Olaj/vászon* című festészeti kiállítás és a *Magyar Szalon* előzményeit tárgyaló *A Politikai betolta a képét a Múcsarnokba* című cikk ráadásul a következő alcímet kapta: *Két kiállítás lesz idén a hazai festészet terméséből – az „övék” és a „miénk”*.⁵⁷

Az 1997-es kiállítás ellenére a szalonok körüli vita nem szűnt meg sőt, egyre nagyobb politikai színezetet kapott és az országgyűlési választás közepette is foglalkozott vele a sajtó. 1998-ban a Szövetség egy addig kevésbé ismert művésze, Szkok Iván⁵⁸ közlése szerint, amikor egy nyilvános fórumon Horn Gyulának szóvá tette a Nemzeti Szalon ismételt megrendezésének fontosságát, a miniszterelnök azt a választ adta számára, hogy „nem kell állandóan magyarkodni”. A hír május 16-án, vagyis egy héttel az országgyűlési választások második fordulójára előtt jelent meg *Magyar Nemzetben*,⁵⁹ 21-én pedig a *Magyar Fórum* is közölte.⁶⁰ A választásokat követően Szkok a Múcsarnokot ábrázoló papírképeket égetett el az épület lépcsői előtt, amelyekre előzőleg a homlokzaton olvasható „a magyar képzőművészetnek” feliratot festette. Az esemény hatalmas médianyilvánosságot kapott és ettől kezdve egyértelműen Szkok vált a szalonkiállítások körüli viták főszereplőjévé.⁶¹ Az esetről az országos napi és hetilapok mellett néhány regionális lap is beszámolt, de Szkok részt vett a *Napkelte Kinn, padon* című műsorában is.

57 Martos Gábor: A politika betolta a képét a Múcsarnokba. Két kiállítás lesz idén a hazai festészetből. az „övék” és a „miénk”. *Népszava*, 1997.03.26:11.

58 Szkok Iván rendszeres szepőlője volt a hetvenes évek Stúdióárlatainak, 1974-ben pedig önálló kiállítása volt a Múcsarnokban. Ezzel együtt festészete a hivatalosnak tekintett folyóiratokban is gyakran vált élés bírálatok tárgyává. P. Szűcs Julianna több rendben is elítélő véleményt fogalmazott meg műveiről a *Népszabadságban* megjelent kritikáiban, a legélesebben pedig Bojár Iván fogalmazott vele kapcsolatban, a *Magyar Hírlapban* 1974-ben megjelent *Giccsek és álproblémák* című cikkében. Bojár Iván: Giccsek és álproblémák. *Magyar Hírlap*, 1974.08.15:6.

59 (devich): Államtikári botfülek. *Magyar Nemzet*, 1998.06.16:9. A hírt Szabó Zoltán május 21-én megjelent válaszcikkében cáfolta: Szabó Zoltán: Botfülűek párvadala. Mit szeret az államtikár? *Magyar Nemzet*, 1998.06.21:10.

60 Szkok Iván: Kiáltás a fészekből. *Magyar Fórum*, 1998.06.21:10.

61 Czako Gábor: Február 23. *Igen*. 1999.03:2.

A konzervatív erőterhez közeli médiumok egyértelműen Szkok álláspontját erősítették. A Magyar Demokrata *Kiutált képzőművészet. A Múcsarnok legyen végre a hazai művészet fellegvára* címmel közölte a fentebb említett 1996-os szöveghez hasonló, a múcsarnoki eseményeket a „kultúrharc” újabb fejleményeként tálaló erős csúsztatásokkal teli beszámolót, amihez egy Pál Józseffel, a Kulturális és Nemzeti Örökség Minisztériumának helyettes államtitkárával készített, *Állami pénzen magángaléria* című interjú is tartozott. A szövegben megszólaltatott Melocco Miklós szobrászművész ezúttal nem az SZDSZ táborához tartozóként definiálta a Múcsarnokban kiállító művészeket, mint korábban Stefanovits, hanem MSZMP párttagsággal vádolta az egykori absztraktokat.⁶²⁻⁶³ A múcsarnoki ügyvel kapcsolatban a legélesebb állításokat mindazonáltal az *Igen* című keresztény konzervatív hetilap főszerkesztője, Czako Gábor fogalmazta meg, aki a magyar művészeket a Múcsarnokból „kitiltó” Bekét a „magyar jelleg kicenzúrázásával” és „nemzetvesztéssel” vádolta.⁶⁴ Nem sokkal később Szkok a *Magyar Nemzetben* „hütlennel és hivatali visszaéléssel” is megvádolta Bekét, aki emiatt csakugyan kitiltotta a Múcsarnokból, majd beperelte.⁶⁵

Szkok képégető akciójától és nyilatkozataitól Gerzson egy *Népszabadságban* közölt interjújában elhatárolódott, nyilatkozatát pedig a következő

62 „Nagyon sok absztrakt művész MSZMP-tag is volt, mert az állami-pártapparátus valahogy így irányította a művészetet.” (?): *Kiutált képzőművészet. A Múcsarnok legyen végre a hazai művészet fellegvára. Magyar Demokrata*, 1999.03.18:9.

63 Melocco tehát éppen az avantgárdnak tekintett alkotók legerősebb szimbolikus tőkét, egykori elnyomottságát kérdőjelezte meg, amivel nem volt egyedül ekkoriban, a vita hevében ugyanis gyakran előkerült az avantgárdok 1989 előtti elnyomottságának kérdése. A hatvanas és hetvenes évek feltételezett túlfavorizálása miatt ért kritikák közepette Beke és a művészek némelyike néha jelentékeny túlzásokat és csúsztatásokat is alkalmazva ragaszkodott az egykori ellenzéki pozíciók bizonyításához, ami miatt a Múcsarnok körüli diskurzus jelentősen hozzájárult az 1989 előtti művészettörténeti kánon alakulásához is. Melocco állítása mindazonáltal azért is figyelemre méltó, mert a művész 1967-ben két társával együtt feljelentőlevelet írt a Lektorátusnak a Fiala Képzőművészek Stúdiója egyik absztrakt művészeket is prezentáló kiállítása kapcsán. Lásd erről Sasvári Edit Mi történt a Stúdióban 1967-ben? *Artmagazin*, 2006/5:14-17.

64 Czako Gábor: Február 23. *Igen*, 1999/3:2.

65 Szkok Iván: Nyilatkozat. *Magyar Nemzet*, 1999.03.25:10.

mondatokkal zárta: „A mi tárgyalási módszereink nem ilyenek. De hozzá kell tennem, hogy nagyon sok művészkolléga szimpatizál velem, és ezt a fajta elhatárolódást sokan rossz néven veszik tőlem”.⁶⁶ A Szövetség soron következő közgyűlésén Gerson lemondott, a jelenlevők pedig a beszédében a Múcsarnok „felszabadítását” ígérő Szkok Ivánt választották meg elnökké. Ugyanakkor a választás nem volt legitim a jelenlevők kis száma miatt, amelyen Szkokra egyébiránt összesen 55-en szavaztak. Ugyan felmerült, hogy ez a helyzet azért állhatott elő, mert az Egyesület is azon a napon tartott közgyűlést, ennek ellenére a másodszeri összehívás után is alig több mint 200 fő vett részt a közgyűlésen, pedig a második forduló előtt Szkok körlevelet intézett a művészekhez, amelyben az ügy jelentőségét a mohácsi csata jelentőségéhez hasonlította.⁶⁷ Az újabb választmány minden esetre szavazóképes volt és Szkok Ivánt összesen 100 szavazattal a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetségének elnökévé választotta.⁶⁸

Szkok azonban kevesebb, mint egy évig volt a Szövetség elnöke, számos vitatható döntése miatt, az etikai bizottság 2000-ben megvonta tőle a bizalmat. A *Hírlevél* 2000/1. számában közölt, a Bizottság által megfogalmazott szöveg, a Szövetségnek anyagi károkat okozó, az elnökséggel nem egyeztetett döntése mellett megemlíti például, hogy leveleket írt különböző politikusoknak, egyebek mellett Budapest főpolgármesterének „elfogadhatatlan hangnemben”,⁶⁹ valamint Orbán Viktornak is, akitől „pártsegítséget kért”⁷⁰ a Múcsarnok egyik

kiállítását ellen. A *Napi Magyarországnak* megjelent interjúban pedig azt nyilatkozta, hogy a Szövetség politikai tényezővé akar válni.⁷¹ Mindezek mellett kifogásolta azt is, hogy kényelmetlen helyzetbe hozta a Szövetséget a Beke Lászlóval folytatott pere, amit később elveszített. Pedig a Szövetség ügyei éppen Szkok megválasztása előtt kezdtek jóra fordulni. Az új kulturális minisztérium az előzőnél magasabb anyagi támogatásban részesítette a szervezetet, valamint megoldódni látszott a rendszerváltás óta húzóó székházprobléma is, miután sikerült megegyezni a budapesti VI. kerület vezetésével egy impozáns Andrassy úti ingatlan jutányos bérleti jogáról. Ugyan Rockenbauer Zoltán kulturális miniszter támogatásáról biztosította a Szövetséget abban az elképzelésükben, hogy a Múcsarnok igazgatójának hivatali kötelességévé tegyék a mindenkori országos tárlatok megrendezését, erre végül nem került sor. A Szövetség a Szkok leváltását követő zűrzavar miatt ráadásul kimaradt az immár Fabényi Júlia vezette Múcsarnokban 2000 végén, valamint 2001 elején megrendezett, a magyarországi képzőművészetet műfajonként bemutató nagyszabású kiállítások szervezéséből.⁷²

Ezzel azonban a szalontárlatok ügye egy időre lekerült a napirendről. Szkok a 2000-es közgyűlésen bejelentette, hogy elfogadja a bizottság döntését, a jelenlevők pedig Erney Gyula iparművész művészettörténészt választották meg elnökké. A szalontárlatok igénye ugyan a továbbiakban is felmerült a közgyűléseken, de a Szövetség komolyabban már nem foglalkozott ezzel a témával, és ezt követően a politikai diskurzusból is egyre inkább kimaradt. 2000-től a Szövetség ugyan tett lépéseket azért, hogy minél vonzóbbá váljon a művészek nagyobb tábora és főként a fiatalok számára – 2001-ben például megkezdte működését a szervezet legújabb, interdiszciplináris szakosztálya – ennek ellenére a 2000-es években a szervezetnek már nem sikerült döntő pozíciót kialakítania a képzőművészeti intézményrendszerben.

66 Jávorszky Béla Szilárd: Újfajta diktatúrát vezettek be – állítja a képzőművész-szövetség elnöke a Múcsarnok főigazgatóiról. *Népszabadság*, 1999.04.08:10.

67 Szkok Iván: *Levél a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetségének tagjaihoz*. MKISZ székház levéltára (Közgyűlések).

68 Az aláírt jelenléti ívekből jól látható, hogy a közgyűlések és így a Szövetség iránt mutatott érdeklődés a kilencvenes években fokozatosan csökkent. Az 1989-es közgyűlésen még 528 fő, az 1995-ös közgyűlésen már csak 308 fő vett részt. A taglétszám ugyan 1989 után nőtt, és 1995-ben 1700 körül tetőzött, azonban az alapszabály értelmében a tagság elveszítése csak kilépés, vagy fegyelmi döntés következtében történő kizárás esetén volt lehetséges. Ezért, amennyiben nem kérték írásban a kiléptetésüket, azok a művészek és teoretikusok is tagok maradtak, akik időközben teljesen eltávolodtak a szervezettől, vagy kifejezetten konfliktusban álltak vele.

69 Feljegyzések a Szkok Iván kérésére végzett etikai vizsgálatról. *Hírlevél*. 2000/1:4-5.

70 Uo., 4-5.

71 Uo., 4-5.

72 Az időközben hatalmasra nőtt sajtóbotrány ellenére az új kulturális vezetés nem váltotta le Beke Lászlót, aki ígéretet tett arra, hogy a 2000-re tervezett ünnepségsorozat alkalmából a Múcsarnok ismét lehetőséget biztosít a művészszövetségek által rendezendő, a kortárs művészetet műfajonként bemutató szalonkiállításoknak. Újabb igazgatói pályázatát ugyanakkor nem fogadta el a minisztérium és helyette Fabényi Juliát nevezte ki az intézmény élére.

Konklúziók

A Művészeti Alap története a rendszerváltás folyamatában összeomló nagyüzemekéhez volt hasonló, utódszervezete pedig 1989 után különböző politikai és gazdasági körök, köztük a kilencvenes években hatalmas presztízzsel rendelkező menedzserek befolyása alá került. Az Alapítvány és az Egyesület közti konfliktusok nagyrészt gazdasági jellegűek voltak, szemben a Szövetség és a Műcsarnok vezetése között zajló szimbolikus csatározásokkal, amelyek természetesen szintén rendelkeztek gazdasági tétellel. A Szövetség tábort elsősorban azok a szépművészeti hagyományokhoz kötődő konzervatív szemléletű művészek alkották, akik ugyan közelebb álltak a nagyközönség elvárásaihoz, mint a kortárs művészek vagy az egykori avantgárdok, ennek ellenére többségük valós piaci kereslettel sem a rendszerváltás előtt, sem pedig utána nem rendelkezett. Ezek a művészek voltak leginkább hiányában a szimbolikus tőkének is, ezért a magát továbbra is a „magyar művészársadalmat” reprezentáló szervezetként definiáló Szövetség retorikájában egyre inkább megjelent az idealizált múlt, elsősorban a 19. századi műcsarnoki szalonkiállításokhoz való ragaszkodás. Ez a retorika főleg 1995 után jelentős mértékben összekapcsolódott a konzervatív politikai erők és az azokat támogató sajtó szimbolikus politikájával. A szervezet működése iránt egyébként is passzivitást mutató avantgárd pozíciókat birtokló, vagy az avantgárdokkal többé-kevésbé szoros kapcsolatokat ápoló szereplők fokozatosan távolodtak el a Szövetségtől, ám ők egyébként is csak legfeljebb mérsékelten voltak érdekeltek a közösségi szervezkedésekben és elsősorban a nyugati művészeti diskurzushoz való kapcsolódásukat hangsúlyozták. E folyamatok eredményeképpen a Szalont igénylők és elutasítók táborai közti vita egyre inkább felvette a politikai harcok dinamikáját, és az egykor „az új szocialista realista képzőművészet megteremtésére” (Horváth 2015:39) létrehozott, a rendszerváltást követően politikailag semleges vagy centrista pozíciót felvenni igyekvő Szövetség fokozatosan sodródott a jobboldali konzervatív politika irányába. Ebben azonban hatalmas szerepe volt a Szövetség tényleges szerepét jelentékenyen félreértékelő, a szalonvitákat az országgyűlési választási kampányban is felhasználó sajtónak. A szalonkiállításokkal kapcsolatos ügyek lehangosabb képviselője valójában a szervezetben egy rövid időre hatalomra kerülő ultrakonzervatív kisebbség, nagyrészt ennek köszönhető sikerét. Ezzel együtt, noha a

Szövetség és a Műcsarnok vezetése közötti konfliktusok jelentős politikai színezetet kaptak, valójában kisebb részben szóltak a művészeti mező politikai megosztottságáról, mint a művészek gazdasági kitettségéről és frusztrációiról, a művészeti mezőben zajló versengésről, valamint a képzőművészeti túltermelésből fakadó problémákról, amelyekre sem az 1989 előtti, sem pedig az azt követően kialakuló társadalmi berendezkedés nem tudtak valódi megoldással szolgálni.

Felhasznált szakirodalom

- Bourdieu, Pierre 2013 *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*. BKM, Budapest.
- Drabancz M. Róbert – Fónai Mihály 2005 *A magyar kultúrpolitika története 1920–1990*, Csokonai, Debrecen.
- Esanu, Octavian 2012 What was Contemporary Art? *ARTMargins*, 1:5-28.
- Horváth György 2015 *A művészek bevonulása. A képzőművészet politikai irányításának és igazgatásának története 1945–1992*. Corvina, Budapest.
- Kácsor Adrienn 2009 „Kétmillió” vásárlások – Képzőművészet és politika a Kádár-korszakban. *Médiakutató*, 2009/3:117-128.
- Lázár Eszter – Székely Katalin 2019 Rebels. Művészeti akadémiák és a rendszerváltás Kelet- és Közép-Európában. *Enigma*, 99:56-71.
- Nagy Kristóf 2014 A Soros Alapítvány képzőművészeti támogatásai Magyarországon. A nyolcvanas évek második felének tendenciái. *Fordulat*, 21:192-215.
- Szalai Erzsébet 2001 *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula, Budapest.
- Szelényi Iván 1995 Menedzserkapitalizmus. A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi struktúra változásai a poszt-kommunista átalakulás során. *Lettre*, tél, 19:21-29.

A MAGYAR MŰVÉSZETI AKADÉMIA KÖZTESTÜLETI AMBÍCIÓI, ANYAGI ÉS POLITIKAI FÜGGÉSEI 1992 ÉS 2003 KÖZÖTT

DOI 10.35402/kek.2022.1.7

Absztrakt

Ez a tanulmány¹ a Magyar Művészeti Akadémia történetének első évtizedét vizsgálja. Szemben a mai kiemelt státuszával, ebben az időszakban az intézmény anyagi és szimbolikus elismertsége sem volt stabil. Ezt a bizonytalanságot akarta megszüntetni az Akadémiának a köztestületté válásra és az anyagi biztonságra törekvése. Erre a két irányra fókuszálva amellet érvelek, hogy az Akadémia működése kezdetektől a rendszerváltás után a világgazdasági viszszafejlődést menedzselő „nyugatos” piacliberalizáló és „nemzeti” protekcionista pólusok mentén polarizálódó elitblokkok küzdelmébe ágyazódott. Azonban, ahogy tanulmányom érvel, a vizsgált időszakban az Akadémia alárendelt helyzetben volt a hozzá közel álló elitfrakcióhoz képest, mellyel csak ideiglenes, töredezett együttműködések valósultak meg.

Abstract

This article examines the post-socialist history of the Hungarian Academy of Arts that since 2011 serves as the cultural flagship institution of the Orbán-regime. I scrutinize the 1992–2003 history of the institution by focusing on the puzzle of why no previous right-wing government elevated the Academy to its current position. By deploying the toolkits of world-system analysis and the historical sociology of elites, intellectuals, and cultural producers, I place the Academy's struggle for state-subsidies and the state-recognized public body

1 A tanulmány megírását a Kállai Ernő Művészettörténeti és Műkritikai Ösztöndíj tette lehetővé, melynek keretében 2020-ban és 2021-ben az MMA 1992 és 2011 közötti történetét kutattam. Köszönöm az ösztöndíj kuratóriumának az építő visszajelzéseket. Hálás vagyok Anda Juditnak, hogy mindig segített az archív forrásokhoz való hozzáférésben és interjúalanyaimnak, akik készséggel segítettek kutatásomat emlékeik felidézésével. Köszönettel tartozom Buka Virágnak, Huth Júliusznak, a Helyzet Műhely közösségének és egyetemi csoporttársaimnak a kéziratához fűzött kritikus tanácsaikért.

status in the context of the competing *nationalist-protectionist* and *Westernizer market-liberalist* post-socialist elite-factions. I argue that despite the Academy's sympathy towards the former elite-faction the Academy was their coalition was not forged in this period, and instead of a hegemonic bloc, only fragmented cooperation was realized.

Bevezetés

A Magyar Művészeti Akadémia (MMA) már az első tíz évében is egy konzervatív hegemonia kulturális letéteményese és egy jobboldali politikai-gazdasági blokk szövetségese akart lenni – azonban ezt az ambícióját nem tudta megvalósítani. Tanulmányom ennek a kudarcos koalíció-építésnek a történetét tárja fel, egyszerre fordítva figyelmet az intézmény belső működési logikáira és a külső, a poszt-szocialista átmenet által formált politikai-gazdasági környezetre.

A tanulmány apropója, hogy harminc éve, 1992. január 31-én alapították meg a Magyar Művészeti Akadémiát, ami 2011 óta már több mint tíz éve a magyar elitkultúra egyik legbefolyásosabb szervezete. Azonban írásom nem születésnapra szünetel, hanem az intézmény történetének éppen azokra a strukturális kötöttségeire akar rávilágítani, melyekről sem a mai intézmény képviselői, sem pedig kritikusai nem szoktak beszélni. Ahhoz, hogy a tanulmányban megértsük az MMA történetének a tágabb társadalmi struktúrába ágyazódó voltát, az intézmény történetére vonatkozó alapkutatást is el kellett végezni, mivel az Akadémia történetével eddig sem maga az intézmény, sem pedig attól független kutatók nem foglalkoztak.

Ebben a tanulmányban az MMA 1992 és 2002 közötti első tíz évét tekintem át, amit a köztestületi státuszért folyó, a művészeti és a politikai mezőben egyszerre zajló küzdelem uralt. Ahhoz, hogy a specifikus intézménytörténeten túl is megértsük az Akadémiának a művészeti mezőn túlnyúló, egy konzervatív hegemoniát építeni akaró történetét, az elemzésben egyszerre ragadom meg az intézmény

szimbolikus és anyagi környezetét és működését, illetve ezeknek az egymást kölcsönösen alakító viszonyát. Mivel az MMA történetének megértése elválaszthatatlan a poszt szocialista átalakulás kritikai politikai gazdaságtani kontextusától, így elemzésemben ezt is figyelembe veszem. Az MMA története alapításának pillanatától összefonódik a poszt szocialista Magyarországon versengő, a közbeszédben „balliberálisnak” és „jobboldalinak” hívott elitfrakciókkal, melyeket elemzésemben „nyugatos” piaci liberalizálóként és „nemzeti” protekcionista-ként nevezek.

1992-ben szinte egy időben alakult meg két, a magyar művészeti élet elitjét képviselni akaró intézmény: a Magyar Művészeti Akadémia és a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia (SZIMA). Öndefiníciója szerint mind a két intézmény a magyar művészet egységes, objektív és minőség-alapú, azaz *meritokratikus* hierarchiájának a csúcán állók képviselőit törekedett, azonban intézményi beágyazottságuk teljesen eltérő volt: míg a SZIMA a Magyar Tudományos Akadémia társult testületé-ként jött létre, addig az MMA – bár neve egy állami szervre emlékeztet – egy civil szervezetként, egyesületként alakult meg. A két akadémia versengése az állami elismerésért és az azzal járó szimbolikus és anyagi javakért alapvetően határozta meg az MMA első évtizedének történetét. Az 1992 és 2002 közötti időszakban az MMA legfontosabb célja a köztestületi státusz elérése volt, mely hasonlóan az MTA-nak a tudomány terén betöltött szerepéhez, magyar művészeti élet összefogásával, szabályozásával, anyagi megbecsülésével az állam irányába való képviselőitéllel járt volna. Bár az MMA ebben az időszakban nem kapott köztestületi státuszt, az Akadémia anyagi lehetőségei mégis nagy mértékben változtak. Az évtizedet egy bérelt helyiségben stabil, ám bőkezű állami támogatással megkezdő szervezet 2003-ra állami támogatással nem, saját székházzal viszont bírt. Az alábbiakban az MMA anyagi helyzetének és köztestületi ambíciójának az egymást kölcsönösen formáló történetét tárom fel.

Kultúra a rendszerváltásban, rendszerváltás a világrendszerben

A Magyar Művészeti Akadémia története nem értelmezhető a rendszerváltás utáni politikai polarizáció története nélkül, ami pedig nem érthető meg a rendszerváltás utáni Magyarország politikai gazdaságtana nélkül. A Helyzet Műhely kollektív

elemzését követve ebben a tanulmányban a rendszerváltást nem egyszerűen a diktatúrából a demokráciába való átmenetként értem, hanem egy olyan hosszabb, az 1970-es évektől induló folyamatként, melynek központi eleme volt az ország visszakapcsolódása a kapitalizmus globális rendszerébe (Éber és mtsai 2014, Geröcs 2021; Gagyi – Geröcs 2021). Ez a visszakapcsolódás egyszerre történt gazdasági, politikai és kulturális-szimbolikus szinteken is. Viszont ahogy a poszt szocialista átmenettel világgazdasági visszakapcsolódásnak nemcsak a régióon belül voltak eltérő formái (Bohle – Greskovits 2012; Gagyi – Slačálek 2022), hanem Magyarországon is versengő elképzeléseket szöttek róla, úgy ennek kulturális alakzatai sem voltak egységesek. E heterogenitásnak része volt az is, hogy a rendszerváltás utáni világgazdasági visszakapcsolódás menedzseléséért elitfrakciók versengtek (Gagyi 2014, 2018; Sebők 2019), melyek a „nyugatos” piaci liberalizáló vs. „nemzeti” protekcionista fejlesztő irányok mentén polarizálódtak.

A művészeti intézményrendszerek rendszerváltás utáni átalakulásánál eddig jellemzően a nyugati mintákat átvevő, azokat a helyi társadalmi formációkra alkalmazó tendenciák kerültek a kutatások fókuszába (Esanu 2021; Nagy 2014; Praznik 2021). Ezek voltak azok a változások, melyeken közvetlenül látszódnak a nyugatos rendszerintegráció sajátosságai: a projekt-orientált pályázati rendszer átvétele, a nemzetközi trendek feszes követése és idealizálása. Azonban, ha a Magyar Művészeti Akadémia történetét vizsgáljuk, akkor látnunk kell, hogy a kulturális mezőben sem ez volt a rendszerváltás utáni világrendszer-integráció egyetlen útja. Az MMA egy állandó állami finanszírozásból működő, de az államapparátustól független köztestületi státuszt szeretett volna elérni, és nem csak univerzális művészeti értékeket akart termelni, hanem a nemzetállam fenntartásához is hozzá akart járulni. Ezért az MMA korabeli történetének felfejtése azt is megmutatja, hogy egyrészt a „nyugatos” kulturális intézmények uralma az 1990-es években sem volt teljes, másrészt a kulturális termelés mezője ebben az időszakban is egy, az anyagi és szimbolikus javakért való küzdelemben dinamikusán strukturált tér volt. Az, hogy az 1990 és 2002 közötti időszakban sosem jött létre egy stabil koalíció a nemzeti protekcionista kulturális hegemoniát építeni akaró MMA és a hasonló célokra törekvő politikai és gazdasági aktorok között, jól mutatja azt, hogy nem minden potenciális hegemon szövetség fog tényleg megvalósulni. Az MMA első évtizedének vizsgálata jó

rálátást adhat arra, hogy a művészeti mező politizálódását, amit jellemzően a liberális aktorok pályáján keresztül szoktak vizsgálni (Gagyí–Szarvas 2016), milyen tágabb strukturális tényezők alakítják.

A kutatás módszertana

Ez a tanulmány az MMA saját archív anyagain, a korszak még élő kulcsszereplőivel készített interjúkon, a korabeli sajtómegjelenések feldolgozásán és az Akadémiának saját történetét is érintő kiadványán, évkönyvén alapul. Állami elismerésre és köztestületi státuszra törekvő szervezetként az MMA ebben az időszakban intenzíven dokumentálta saját tevékenységét: ez nem csak a belső működés iratainak (jegyzőkönyveknek, emlékeztetőknek, meghívóknak, külső és belső levelezésnek) szisztematikus archiválását jelentette, hanem eseményeik hangrögzítését, és gyakran szó szerinti leírását is. Ezek a dokumentumok az MMA köztestületté válását megelőző székhelyén a Makovecz Imre utcában (anno Kecské utcában) maradtak meg. A kutatás során átnézett – levéltárilag még nem feldolgozott – mintegy 12 folyóméternyi iratanyag és az ebből általam digitalizált 1300 dokumentum komplex képet nyújt az MMA működéséről: míg a hivatalos iratok (az elnökségi ülések meghívóitól a Kossuth-díj jelölésekig) az intézmény formális működésébe adnak betekintést, addig a klubestek és közgyűlések szerkesztetlen, szó szerinti leíratai és az alkalmakon készült amatőr fotók rálátást adnak arra is, hogy milyen informális hierarchiák, normák és szabályok strukturálták az intézmény működését. Ezt egészíti ki az interjúkészítés módszertana, mellyel Akadémiának épp az 1990-es évekből története volt a legnehezebben kutatható. Az MMA – meritokratikus intézmény módjára – döntően idős alkotókat vett maga közé, aminek köszönhetően az alapítás és az első évtized kulcsszereplőitől a legtöbb – mint az intézmény elnöke, Makovecz Imre, és főtájkára, Kovács Flórián – már nem élnek. Az 1990-es évek történéseinek interjú-alapú rekonstrukcióját azonban segítette az, hogy az egykori résztvevők már különösebb tét nélkül, így nyíltan beszéltek a történekről, illetve az is, hogy a korszak nem akadémikus kulcsszereplőivel is tudtam interjút készíteni. Végül, de nem utolsó sorban a kutatás nagyban támaszkodik az online adatbázisok használatára is: az Arcanum Digitális Tudománytáron számos olyan, az MMA-val foglalkozó cikk található meg, ami az intézmény saját – igen alapos – korabeli sajtószemléjébe nem

került be, míg a Wayback Machine segítségével az Akadémiának a köztestületté válással felülírt régi honlapjáról számos, az első évtized eseményeit feldolgozó dokumentum vált elérhetővé.

Két akadémia regénye: az MMA és a SZIMA versengése és együttműködése

Én boldogan megyek bele abba a játszmába, hogy a dolgokat felosszuk baloldalra és jobboldalra, mert szembe kell néznem azzal, hogy két Művészeti Akadémia létezik, egy baloldali és egy jobboldali, és kétségkívül tévedhetetlenül oszlanak meg az emberek a két művészeti akadémia között baloldalra és jobboldalra. (Makovecz Imre, az MMA elnöke 1995-ben) (MMA 1995a:23.)

„ha ott van a pacal, oda mennek a művészek” (egy MMA tag megjegyzése a SZIMA kapcsán 1993-ban) (MMA 1993a)

„A nemes indulatú szellemi elit tehát nem sértegettségből alapít akadémiait. Épp azért, hogy jobban megközelítse az egyetemesség szellemét. Európát. A glóbuszt. Az univerzumot” – írta Páskándi Géza ([1992] 2002) az MMA programadó nyilatkozatának is tekinthető *Művészet és akadémia, vagy akadémiai eszme* című esszéjében. Hiába voltak azonban az alapításának univerzális művészeti ambíciói, a szervezet a kezdetektől a rendszerváltás utáni elitfrakciók versengése által meghatározott térben működött. Így már az Akadémia első közgyűlését az ebből a versengésből fakadó kilépések (például Bak Imréé) és elbizonytalanodások tematizálták (MMA Közgyűlés 1992). A Páskándi-esszének a művészeti univerzalizáció gondolata mellett a másik központi vonulata a művészeti autonómia volt. Azonban hiába körvonalazta papíron az Akadémia küldetését Páskándi (1992) úgy, hogy annak feladata „megteremteni a szuverén méltóságú kert, ami független a földi hatalmaktól. Csak a magyarságtól nem” – az Akadémia első éveit nem kis részben államtitkárok és parlamenti bizottsági elnökökkel való tárgyalásokkal, törvénytervezetek előkészítésével és állami pályázati pénzek elszámolásával teltek. Ráadásul ezek a döntően a köztestületiség elérését célzó tárgyalások kudarcra zártak. Ezért is fontos rákérdezni, hogy ezek a kezdeményezések miért buktak el az MMA alapítóival közeli szövetséget ápoló jobboldali kormányok alatt? Azaz, az MMA miért nem tudta a köztestületi formában megszilárdítani

az ideológiai és személyes szinteken létező gazdag összefonódásokat?

Az MMA 1992-es alapításakor modelljében az államszocializmus művészeti tömegszervezeteinek a formáját akarta meghaladni, valódi konfliktusba mégis a vele szinte azonos logikák mentén szerveződő, ám más politikai elitfrakciókba ágyazódó SZIMA-val került. Tanulmányomnak ebben a fejezetében azt vizsgálom, mennyire tekinthető az MMA első évtizede egy olyan értelmiségi frakciónak, ami hiába akart csatlakozni a nemzeti protekcionista elitblokkhoz, de ezt a koalíciót ebben az időszakban nem tudta megvalósítani.

Ahhoz, hogy megértsük egy értelmiségi frakció és egy politikai-gazdasági elitblokk szövetségében rejlő lehetőségeket, érdemes visszanyúlnunk az értelmiségsszociológia kulcsszerzőihez. Szelényi és Konrád (1989), illetve Gramsci és Crehan (2002) szerint az értelmiség egy közvetítő szerepet lát el a mindenkor uralkodó osztályokhoz kapcsolódva. Ebben az értelmiség az, amely a kulturális, tudati, ideológiai termelésen keresztül megfogalmazza, közvetíti és normává teszi az elitfrakciók érdekeit, így járulva hozzá a társadalmi hegemóniák formálódásához. Azonban az értelmiség ki is van szolgáltatva az elitfrakcióknak, mivel attól nyeri a társadalmi státuszának fenntartásához szükséges erőforrásokat és infrastruktúrákat. Egyrészt ez hozza létre az elitfrakciókhoz kötött, de annak kiszolgáltatott helyzetet, másrészt ez az anyagi kiszolgáltatottság az oka annak, hogy a szövetségek meg nem kötése vagy felbomlása esetén az értelmiségi frakciók a fennálló rend éles kritikáját tudják adni. Ezt az alárendelt szövetséges pozíciót Pierre Bourdieu (1983) a művészeti mezőt vizsgálva az *uralkodó osztály alávetett részeként* nevezi meg, a középosztály helyzetét vizsgálva Silver és Slater (1999) nyomán Gagy (2018) pedig a junior partner kifejezést használja rá.

A nemzeti protekcionista elitblokk és az MMA által összefogott művészek koalíciójának lett volna az intézményesített formája az a köztestületi státusz, melynek az eléréséért való küzdelem az MMA 1992 és 2011 közötti történetét uralta. Ettől a jogi formától egyszerre remélt az Akadémia szimbolikus elismertséget, a közpolitikákba való beleszólást, illetve a szervezet és tagjai anyagi stabilitásához szükséges forrásokat. A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) jogi formáját leképző köztestületi státuszt azonban az MMA alapításakor nem kapta meg, hiába folytatott intenzív tárgyalásokat az MDF kultúrpolitikaival (Kulin 2020).

Még az MMA-val szimpatizáló, tagjaival személyes jó viszonyt ápoló nemzeti protekcionista kormányzatok sem tették köztestületté az intézményt, sem 1992 és 1994, sem pedig 1998 és 2002 között. Ez felveti a kérdést, hogy miért nem köttettek meg ezek a szereplők számára is elképzelhetőnek, sőt természetesnek tűnő koalíciók a nemzeti protekcionista elitblokk politikai-gazdasági és kulturális szereplői között? Fontos látni, hogy a köztestületi státuszt az MMA-val versengő SZIMA sem érte el, így a köztestületi művészeti akadémia pozíciója egészen 2011-ig nem létezett. Azonban az MTA társult intézményeként működő SZIMA szimbolikus elismertsége és anyagi biztonsága is stabilabb volt, mint az MMA-é. Az alábbiakban az MMA és a SZIMA párhuzamos történetét áttekintve azt vizsgálom, hogy a kettős művészeti akadémia-alapítás hogyan lehet egyszerre okozója és okozata a két intézmény versengő elitfrakciókhoz kapcsolódásának. Emellett rákérdezek arra, hogy a művészeti akadémiák versengése hogyan akadályozta az MMA köztestületté válását még a vele potenciálisan szövetséges kormányzatok alatt is, illetve arra, hogy ez paradox módon hogyan adott teret az akadémiák ideiglenes közeledéseinek.

Miért kell művészeti akadémia(kat) alapítani?

A rendszerváltás éveiben a történeti igazságtételről szóló viták, újratemetések és kárpótlási jegyek hullámában (Verdery 1999) merült fel annak a gondolata, hogy az MTA-ból 1949-ben kizárt írók is megérdemlik az igazságtételt (Pótó 1994), és ennek jegyében alakult meg 1992-ben (három héten belül) a két versengő művészeti akadémia. Mindkét akadémia szervezése informális kapcsolatrendszereken keresztül indult el, de mind a két akadémia azt állította magáról, hogy a művészet meritokratikus hierarchiájának csúcán lévőket képviseli. A művészeti akadémiák kezdeti történetében egyaránt figyelmet érdemel az, ahogy elbukott az egységes művészeti akadémia terve, és az is, ahogyan ez létrehozta a versengő politikai-gazdasági blokkhoz kötődő versengő művészeti akadémiákat. E folyamatok megértéséhez fontos figyelembe venni a rendszerváltás politikai gazdaságtanát, azonban nem lehet kizárólag abból magyarázni őket mivel a gazdasági változások a kultúra területén jellemzően késleltetve és áttételesen jelennek meg (Poulantzas 1979).

A művészeti akadémia-alapítás gondolata először 1989-ben merült fel, amikor a rendszerváltás piac-optimizmusához kapcsolódva az államszocialista rezsim utolsó művelődési minisztere, Glatz Ferenc egy félig üzleti alapon álló akadémia-alapítást javasolt (Ferch 2017:36-37). Bár ezt a tervet a rendszerváltás elsodor- ta, 1990-ban az MTA-n belül új formában merült fel a művészeti akadémia gondolata. A Magyar Tudományos Akadémián belül Finta József építész – aki 1992-ben az MMA alapításában is részt vett – javasolta a MTA szépművészeti osztályának az újraalapítását. De miért merült fel ennyi, a meritokráciának – a társadalmi javakból és elismertségből való részesülést és a tehetséghez és teljesítményhez kapcsoló – logikájára épülő akadémia-alapítási terv a poszt szocialista átmenet során? Az akadémia alapítói számára intézményeik alapvetően a szocialista művészeti szövetségek meghaladásának és egy új társadalmi rend kulturális felépítménye megalapozásának ígéretét hordozták. Szemben az államszocializmus művészeti ágak szerint szerveződő művészeti tömegszervezeteivel, az MMA-t és a SZIMA-t is különböző művészeti területekről érkező alkotó alapították, és mindkét akadémia szűk tagsággal, a kiválóság meritokratikus elve alapján működött.

Az MMA alapítása nem pusztán a SZIMA-való versengésbe és a művészeti szövetségek (melyekben számos MMA tag volt döntéshozói pozícióban) felülírásába ágyazódott. 1992-ben Makovecz Imre és szövetségesei számos további kulturális szervezetet alapítottak, és szintén Makovecz vezetésével szerveződött meg a Kós Károly Egyesülés és annak folyóirata, az Országépítő. Ugyanekkor a kamarai törvényért is küzdött Makovecz Imre az építészeti kamara, az MMA alakuló ülésének helyet adó Zelnik József pedig a Magyar Kulturális Kamara színeiben. Egy kamarai törvény koncepciójuk szerint korporatív logika mentén egységes szakmai szervezetekbe tömörített volna egy-egy társadalmi alrendszer (például az építészeti mezőt vagy az elitkultúra termelésének mezejét) úgy, hogy annak központi intézménye állami feladatokat és erőforrásokat kapva szervezi azt a területet. Így ez a koncepció nagy mértékben hasonlított arra, ahogyan az MMA alapítói a köztestületi Akadémiát elképzelték.

Az MMA-nak és a SZIMA-nak nem csak működése és jogi elismertsége ágyazódott egy versengésbe, hanem már az is, hogy melyik akadémia alakul meg előbb. A SZIMA szervezése 1991 tavaszán-nyarán indult el (Ferch 2017:39-40), és ugyanennek az évnek a végén indult el az MMA szervezése, de a megalakulásig már az utóbbi jutott

el előbb. Bár egy pontig még a résztvevők számára sem volt egyértelmű a két művészeti akadémia és az MTA viszonya, 1992 elejére világossá vált az, hogy ez nem egy kétirányból szerveződő egységes projekt, hanem két versengő kezdeményezés. Innen kezdve a SZIMA perspektívájából az MMA alapítása nem volt más, mint egy „tudatosan megtervezett akció, amely alkalmas volt jóhiszemű emberek megtévesztésére” (Ferch 2017:46). Mindezek következtében mindkét művészeti akadémia úgy tekintett a másikra, mint a szembenálló elitblokk részére, önmagára pedig, mint az univerzális értékek őrzőjére. A SZIMA számára önmaga „Arany János akadémiaja [...] Az az akadémia [az MMA] pedig [az akkor még kulturális államtitkár] Fekete György akadémiaja” (Görgey 1994, Idézi Ferch 2017:85). Az MTA akkor elnöke szerint pedig „az MMA megalapítása a kormányzat hivatalos ellenakciója volt a Magyar Tudományos Akadémia által szervezett Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia ellen, azért mert ezt túl liberálisnak tartották” (Kosáry 1994, idézi Ferch 2017:85). Az MMA perspektívájából pedig a SZIMA tagjai voltak azok, akik ellenük „heveny ellen-szervezésbe kezdek [és] [...] kicsiny trükköket, kecses kirekesztéseket” alkalmaztak (Gyurkovics é.n.). A másik akadémia politikai beágyazottsága az MMA-nál akkor is megjelent, amikor Makovecz Imre annak a félelmének adott hangot, hogy állami támogatásukat rögtön politikai, sőt antiszemita lépésként fogják interpretálni” (MMA 1992a:47-48).

Az MMA intézményi öntörténetírásában az MMA-nak az MTA-tól való függetlensége már az államszocialista struktúrák továbbélésének kritikájaként tűnt fel, mivel „nem akarták kitenni az egyesületüket, hogy az egy olyan struktúrába tagolódjon, amelyben a jogfolytonosság elve fontosabb szempont, mint a művészi-szellemi megújulás szándéka” (Fekete 2019:45). Ezekben az érvelésekben mindkét irányból megépültek a népi-urbánus, nemzeti-nyugatos kettősségek, és folyamatosan keveredtek az anyagi erőforrásokra és az esztétikai és ideológiai beágyazottságra vonatkozó érvek. Az anyagi és szimbolikus érvek azért kapcsolódtak össze, mert a két művészeti akadémia közötti versengés egyszerre, egymástól elválaszthatatlanul zajlott mindkét szinten. Az MMA tagjai egyszerre aggódtak azon, hogy állami elismerés nélkül nem fogják tudni formálni a művészeti élet közpolitikáit, és azon, hogy ha a SZIMA-nak jobb az infrastruktúrája, akkor inkább ahhoz fognak csatlakozni az alkotók.

Bár a rendszerváltás utáni időszakot szokás akár kritikusan, akár nosztalgikusan liberális

hegemoniának címkézni, a SZIMA sosem vált ennek a kirakatintézményévé. Bár az MTA-n belüli intézményesülése szimbolikusan magas polcra helyezte, a Széchenyi Akadémia anyagi erőforrásai mindig is szűkösek maradtak: nem biztosított életjáradékot tagjainak, nem bírt komolyabb adminisztrációval és nem épített intézményrendszert maga körül. Azonban a rendszerváltás utáni Magyarországon még a SZIMA korlátozott erőforrásai is bőségesnek tűntek. Az 1990-es évek MMA-s megbeszélésein gyakran merült fel a SZIMA előnyösebb pozíciója, nemcsak a szimbolikus elismertség, hanem az anyagi lehetőségek szintjén is. Például akkor, amikor felmerült, hogy a másik akadémia tagjainak bejárása lehet az MTA kedvező árú éttermébe, az MMA tagok közt azt az aggodalmat hozta fel, hogy „ha ott van a pacal, oda mennek a művészek” (MMA 1993a). Az MMA tagok minden félelme ellenére a SZIMA sosem vált egy bőségesen dotált intézménnyé, azonban az állami intézményrendszerbe ágyazódott léte így is stabilabb lábakon állt, mint a pályázati forrásoktól függő MMA-é.

Ahogy a Széchenyi Akadémia sosem vált a poszt szocialista közéletnek, de még a „nyugatos” piaci liberalizáló frakciónak sem meghatározó intézményévé, úgy alapításakor az MMA-t sem karolta fel teljesen a nemzeti protekcionista elitfrakció, amihez döntően, de nem kizárólagosan kapcsolódott. Az MMA alapító ülésén két államtitkár is jelen volt, az első közgyűlését Antall József miniszterelnök és Göncz Árpád köztársasági elnök is levélben üdvözölte, költségvetése az első években pedig a SZIMA-éhoz volt hasonló. Hiába lehetett volna az 1990 és 1994 közötti kormányon lévő MDF-nek természetes szövetségese az MMA, a kormányzat inkább egyensúlyozni próbált a két akadémia között. Ebből a bizonytalan helyzetből fakadt a két akadémia éles konfrontációja, különösen mivel az MTA-ról szóló 1994-es törvény elfogadásáig még egyiknek sem volt kőbe vésvé a jogi státusza. Annak céljából, hogy ez a törvény az MMA-t is nevesítse, az Akadémia számos politikai háttéregyeztetést folytatott (MMA 1993a) és egy ügyvédet is megbízott a törvény előkészítésével (MMA 1993b) – azonban ez a törekvés így sem járt sikerrel. A két akadémia viszállya nem pusztán politikai és jogi téren zajlott, hanem dinamikusán beépült a kulcsszereplők habitusába is: egy 1992-es feljegyzés például már arról tanúskodik, hogy Makovecz Imre megtagadta egy, a SZIMA elnökének gratuláló levél aláírását (Kováts 1992).

Ez a két akadémia meghatározó figurái számára döntő fontosságú, habitusba íródó szembenállás

kívülről sokak számára értelmezhetetlen volt. Ahogy az építész Dévényi István – az MMA későbbi alelnöke – felidézte, ő azért nem csatlakozott már 1992-ben az Akadémiához, mert távol élve a Budapest-központú konfliktus epicentrumától nem tudta megítélni, hogy pontosan melyik akadémiaiba hívták meg (Erhardt 2018:11). Egy másik, a versengő akadémiai paradigmáján ugyancsak kívül maradó stratégiát választott Csoóri Sándor, aki részt vett a SZIMA előkészítő munkálataiban, és akit az MMA alapítók is maguk közé tartozónak gondoltak. Csoóri az 1970–1980-as években megalapozott, a nemzeti sorskérdésekben megnyilvánuló autonóm értelmiségi pozícióját építve utasította vissza, hogy bármelyik akadémiahoz is csatlakozzon.

Az, hogy a két művészeti akadémia szimbolikus elismertsége közti különbség ellenére az anyagi lehetőségeik nem tértek el egymástól, utat nyitott a két intézmény közeledésének. Az MMA alapítóihoz közel álló MDF kormány 1994-es bukása előtt elfogadott akadémiai törvényben végül egyik művészeti akadémiát sem nevesítették (Kováts 2007:30), ami a SZIMA-val kooperatívabb pályára állította az intézményt. Mivel az MMA-ban úgy értékelték, hogy az új, MSZP-SZDSZ kormánytól biztosan nem remélhetnek előrelépést a köztestületi státuszukat illetően, a köztestületiség kérdésének elhalasztásában váltak érdekeltté. Így az 1992 és 1994 közötti kormányzó jobboldali blokk bukása után az MMA kormányzati kapcsolatai megszűntek, és SZIMA-val való konfrontációt kompromisszumkeresés váltotta fel. Ugyanebben az időszakban erősödtek meg az MMA külső megnyilvánulásában azok a hangok, amik az MMA ideológiai elkötelezettsége helyett az aktuális politikai rezsimektől való függetlenségét hangsúlyozták. Ahogy az MMA alelnöke, Gyurkovics Tibor (1997) nyilatkozta: „hogy ilyen rendszer vagy olyan rendszer van, hogy szocialista kormány van vagy [...] konzervatív kormány, a kultúrának működni kell, ezért van ez az Akadémia. Minden rendszerben élnie kell, mert ez az egyetlen eszköz, amivel ezt az országot fönn lehet tartani. Ez az álláspont összhangban az Akadémia meritokratikus modelljével az MMA-t az elitkultúrán keresztül történő társadalmi újratermelés kulcsszereplőjeként fogta fel. Ez az álláspont kompatibilis volt a két akadémia közeledésével, amit az is elősegített, hogy egyik akadémia sem vált az elitfrakciónak zászlóshajójává, ami a kettős tagságoknak is utat nyitott. A kettős tagokon túl az MMA adminisztratív apparátusa – melynek megélhetése is az MMA helyzetének

stabilitásától függött – is a konfliktusok csökkentése felé húzott, és akár saját elnökét is megkerülve gyakorolt gesztusokat a SZIMA felé (Kovács 2011:12).

A két akadémia közeledését informális viszonyok is elősegítették. Bár a két akadémia versengő elitfrakciókhoz kapcsolódott, de az alkotók nemcsak a politikai, hanem a művészeti mezőben is mozogtak, ahol a személyes kapcsolatok és esztétikai értéktételek sokszor felülírták politikai pozícióikat. 1994-ben lett a SZIMA elnöke Jancsó Miklós, akinek nem csak a népi gondolattal volt hosszú előtörténete (Vitányi 1993), hanem az MMA egy meghatározó alapítójának, Hernádi Gyulának is régi barátja és munkatársa volt. Jancsó 1995-ben meghívott vendégként már részt is vett az MMA közgyűlésén, 1997-ben pedig MMA alelnöke egy interjúban még ennél is tovább ment, azt nyilatkozva, hogy „Szeretjük a másik akadémiát. [...] Jancsó Miklós elnökkel közös programokat tervezünk, hogy jobban kinyilváníthassunk – remélhetően kölcsönös – szeretetünket” (Lócsei 1997). Ennek jegyében Jancsó Miklós az MMA közgyűlésére is ellátogatott (MMA 1997a). „Teljesen lehetetlen dolog, hogy a magyar értelmiség krémje két részre szakadjon, elkezdje egymást különböző politikai és helyi embereknek a – hogy is mondjam – manipulálásával, manipulálni akarásával egymást bántani” (MMA 1997a:8) – mondta a közgyűlésen Hernádi, saját magukra hárítva az akadémiák viszályának felelősségét. Az erre adott válaszában Jancsó a két akadémia közti konfliktus okainak feltárása helyett a *magyar átokra* fogta annak okait és eredetét. Az együttműködés perspektíváját azonban egyértelműen aláásta, hogy Jancsó kijelentette, hogy ő nem a hatalmi(bb) pozícióban lévő akadémia elnökeként, hanem pusztán magánszemélyként jelent meg az MMA közgyűlésén (MMA 1997a:8), és így az ígéretesen induló közeledési kísérletből csak az a megállapodás született meg, hogy a két akadémia megpróbál közös művészeti eseményeket szervezni.

Az 1998-as kormányváltás azonban felülírta a két akadémia közeledését, amit elsősorban amúgy is a tagok informális kapcsolatai határoztak meg, és nem az intézményes együttműködések. 1998-tól 2002-ig az MMA minden erőforrását arra koncentráta, hogy köztestületté váljon, a SZIMA bevonása nélkül. Ebben az időszakban az MMA sokkal közelebb jutott a köztestületté váláshoz, mint 1992 és 1994 között, és ez felvetette annak a kérdését is, hogy a kitűzött cél elérése esetén mi lesz a SZIMA-hoz fűződő viszonyuk. A legtöbb tervezet bizonyos prominens SZIMA-tagoknak az MMA-ba való bevonásával számolt. A két akadémia közt erről nem zajlottak egyeztetések,

mivel a SZIMA-tagok bevonása kizárólag individuálisan, az MMA intézményi dominanciájának megőrzése mellett merült fel. A köztestületiség elérésének lehetősége az 1998-tól kormányzó FIDESZ-nek volt köszönhető, ami megerősítette az MMA ehhez való kapcsolódását és ennek való kiszolgáltatottságát is. A politikai-gazdasági blokk és a kulturális elitfrakció kapcsolatának megerősödése együtt járt az akadémiák elitblokkokon átívelő kapcsolatainak leépülésével, azonban ebben az időszakban az MMA és a SZIMA viszonyát már nem a konfrontáció, hanem a kapcsolatok leépülése jellemezte.

Mindezek ellenére 1998 és 2002 között sem épült meg a szövetség a nemzeti protekcionista elit-kultúra iránt elkötelezett MMA és az ezzel potenciálisan szövetséges politikai-gazdasági blokk között. Ennek egyik oka, hogy a kettős akadémia-alapítás miatt az MMA-t csak a SZIMA relatív meggyengítésével lehetett volna köztestületté emelni. Bár a SZIMA sosem vált a nyugatos piaci-liberalizáló elitblokk kirakatintézményévé, de az ahhoz való kötődése miatt az MMA egyoldalú köztestületté emelése nem pusztán művészeti, hanem tágabb, politikai konfrontációkkal is fenyegetett. Így az MMA köztestületté válása rövidtávon politikai kockázatokat ígért, miközben az nem körvonalazódott, hogy a közéleti kérdésekben ritkán megnyilvánuló, elsősorban művészeti klubként működő Akadémia hogyan járulhatna hozzá a nemzeti protekcionista elitblokk hegemoniaépítéséhez, és hogyan formálná ennek a társadalmi újratermelésének kulturális aspektusait. Ráadásul még az sem volt egyértelmű, hogy ez az elitblokk egyáltalán szükségesnek tartja-e az elit-kultúra eszközeivel történő hegemoniaépítést. Ezért annak jövőbeli megértéséhez, hogy az MMA hogyan válhatott 2011-ben köztestületté, fontos lesz feltérképezni azt, milyen közvetítő kapcsolatok jöttek létre a nemzeti protekcionista elitblokk politikai, gazdasági és kulturális szereplői között. Az MMA ezredfordulós köztestületté válási kísérletének bukását pedig e koalíciók meg nem kötöttsége is okozta.

Szellemi önállóság – Anyagi függetlenség? A Magyar Művészeti Akadémia és az állami támogatások

Az MMA 2011-es köztestületté válása után számtalan vita zajlott az azzal kritikus művészeti közéletben arról, hogy el szabad-e fogadni az MMA-tól ösztöndíjat, életjáradékot vagy kitüntetést (Nagy – Szarvas 2021; Barna et al. 2019).

Azonban az kevésbé ismert, hogy tíz évvel korábban hasonló, az anyagi és a morális pozíciókat vegyítő viták zajlottak az MMA-n belül is. Ebben az alfejezetben az MMA 1992 és 2002 közötti pénzügyeit állítom a középpontba, mivel azok feltevésem szerint megmutatják, hogyan formáltak az anyagi függések és a függetlenedési kísérletek az intézmény történetét és köztestületi ambícióját. Amíg az elemzésnek a művészeti akadémiák rivalizálására fókuszáló része a kulturális termelőknek a rendszerváltás utáni elitfrakciókba való részleges integrációjára fókuszált, addig ez a rész arra kérdez rá, hogy az Akadémiának az elitblokkokhoz való viszonya hogyan függ össze az anyagi függés és függetlenedés dinamikáival.

Az MMA 1992 és 2011 közötti történetét nemcsak a köztestületté válásért, hanem az anyagi stabilitásért folytatott állandó küzdelem is jellemezte. Az anyagi függés és függetlenség ebben az időszakban az állami forrásokhoz való viszony szinonimája volt, ezért fontos rákérdezni, hogy az MMA hogyan függött az állami támogatásoktól, és hogy az azoktól való függetlenedési kísérletek milyen új kényszerpályákra terelték az intézményt. Az Akadémia pénzügyeit átfonó morális értékek és pozíciók megértésére vezettem be a morális gazdaság fogalmát (Thompson 1971). Ez a koncepció a mentális és az anyagi folyamatok összekapcsolódását ragadja meg, rámutatva arra, hogy a gazdasági tevékenységek sosem pusztán anyagiak, hanem morális értékeket, értékítéleteket is mindig magukban hordoznak.

Az Akadémia gazdasági működésének nagy vonalakban történő vázolásán túl morális gazdaságának feltárásához az intézmény egy-egy, az MMA állami finanszírozásáról szóló külső és belső vitáját állítom elemzésem fókuszába. Ezek az 1996–1997-es és 2003-as viták olyan időpontokban zajlottak, amikor az MMA-val szövetséges elitblokk a pártpolitika színterén ellenzékben volt. Ez egyrészt megmutatja, hogy az Akadémiának az állami forrásokhoz fűződő viszonya ezekben az időszakokban vált problematikusná, másrészt viszont az MMA-nak a két esetben eltérő, szinte ellentétes reakciói megmutatják, hogy tévedés lenne az intézmény mindenkorai morális gazdaságát pusztán a pártpolitikai mező tükröződésének tekinteni.

Bár az 1992-es megalakulásakor az MMA-nak a köztestületté váláshoz nem volt elég a kormány támogatása, de ahhoz igen, hogy megalakulása után négy hónappal egymillió forint támogatást kapjon a Művelődési és Közoktatási Minisztérium államtitkáráról (Makovecz 1992a), aki az MMA

alapításánál is jelen volt (MMA 1992b). A minisztériummal való kapcsolat nem maradt meg pusztán a pénzügyi szinten: ugyanebben az évben minisztériumi kérésre az Akadémia állami alapítványokba delegált tagokat (Fekete 1992), és a művészeti főiskolák rektori pályázatának elbírálásában is részt vett (Makovecz 1992b). A szimbolikus állami elismerések betetőzéseként 1992 decemberében az MMA első ünnepélyes közgyűlésén két miniszter és számos államtitkár is részt vett, a miniszterelnök és a köztársasági elnök pedig levélben köszöntötte a résztvevőket (MMA 1992c).

Ahogy ezek a szimbolikus elismerések, úgy az MMA kezdeti állami finanszírozása sem a köztestületi formából fakadt, hanem abból, hogy 1992-ben az állami alapítású, a pénzügyminiszter által kinevezett tagok által igazgatott Szerencsejáték Alap 10 millió forint támogatást adott az MMA-nak (Makovecz 1992c). Ez a támogatás a Szerencsejáték Alap vezetőségében ülő Zelnik Józsefen keresztül valósulhatott meg, aki bár nem volt az MMA tagja, de ő adott helyet az Akadémia alakuló ülésének és sokak – köztük saját maga – szerint is ő volt az Akadémia létrejötté mögötti kulcsfigura (Zelnik 2017). Tekintható-e az MMA-nak ez a kezdeti feltőkésítése egy eredeti tőkefelhalmozásnak? Zelnik saját elmondása szerint igen. Ahogy fogalmazott: „A rendszerváltás során a különböző politikai filozófiákhoz tartozók megpróbálták a saját anyagi hátterüket megteremteni. A liberális irányzatnak adott volt a Soros Alapítvány, a [...] szociáldemokratáknak a pártállamból átmentett vagyon. Csak az úgynevezett konzervatív irányzatnak [...] nem voltak forrásai. Én ezt a hátteret segítettem megteremteni” (Bóday 1995). Ez az idézet megmutatja, hogy a pénzügyi függés és a versengő elitfrakciókba beágyazottság már az MMA alapításának idején is kölcsönösen hozta létre egymást.

Az MMA feltőkésítése csak egy részprojektje volt a Zelnik-féle, a nemzeti/protekcionista elitblokk kulturális infrastruktúrájának létrehozását célzó eredeti tőkefelhozásnak. A médiában ezt az infrastruktúra-építést a Duna TV 1992-es megalapításával kezdődött (Kodolányi 2017). Ebben Zelnik ugyanúgy központi szerepet játszott, mint az állami alapítású Művészeti és Szabadművelődési Alapítvány [MSZA] létrejöttében, melynek elnöke is lett. Az MMA-hoz hasonlóan e két intézmény alapítását is konfliktusok övezték, de ezek az MMA-nál sikerebben váltak állami intézményekké. Az MMA és az MSZA is az állami forrásoknak az állami alapítású, de ahhoz csak közvetett módon kapcsolódó

intézményekbe kiszervezése mellett érvelt. Amíg az MMA nem érte el az ezt ígérő köztestületi formát, addig az MSZA-nak az 1994-ig kormányzó nemzeti/protekcionista elitblokk megadta azt, amire az MMA is vágyott: egy, az MMA-énál ötvenszer nagyobb anyagi támogatást, illetve a szimbolikus térként és bevételi forrásként is funkcionáló Pesti Vigadó épületét (Köztársaság 1993). Az MSZA-nak ezekből az erőforrásaiból az évek során az MMA is részesült, főként kölcsönök és a Vigadó tereinek ingyenes használata formájában.

Az MMA-nak a Szerencsejáték Alaptól érkező támogatás egyszeri volt (MMA 1994), így továbbra is napirenden maradt az Akadémia állandó finanszírozásának megteremtése. 1993-ban pedig arról tájékoztatták az Akadémiát – az általuk szövetségesnek tekintett minisztériumból –, hogy a köztestületi státusz hiányában nem remélhetnek közvetlen állami támogatást, hanem csak a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) pályázataiban bízhatnak (Fekete 1993a). Ez hozzájárult ahhoz, hogy összekapcsolódjon az anyagi stabilitás és a köztestületi státusz kérdése, ami az MMA vezetőit intenzív politikai lobbizásra (Andrásfalvy 1993; Makovecz 1993; Fekete 1993c) sőt törvényelőkészítésre sarkallta.

Az intenzív lobbizás ellenére az MDF kormány alatt az MMA nem vált köztestületté, azonban pár héttel a kormányzat bukását hozó választás előtt az Akadémia mégis kapott minisztériumi támogatást (MKM 1994), és az NKA pályázatán is sikerrel járt (Kováts 1994). Ráadásul hiába köteleződött el az MMA alapításától kezdve a nemzeti/protekcionista elitblokk mellett, az 1994-es minisztériumi támogatása a rákövetkező két év MSZP-SZDSZ kormányzása alatt is változatlan maradt (MMA 1996, 1997b). Az állami források stabilitása kulcsfontosságú volt az Akadémia számára, mivel bevételük 99,9 százaléka ebből származott (MMA 1995b). Ez az adat pontosan demonstrálja, hogy hiába alkották az MMA-t a saját területükön elismert, a szimbolikus és gazdasági hierarchiák csúcán lévő alkotók, így is kiszolgáltatottak maradtak az uralkodó elitfrakciókhoz kapcsolódó államapparátusoknak.

Ezt a kiszolgáltatottságot az 1990-es években a kiadások felől igyekezett mérsékelni az Akadémia azzal, hogy feladva az addig bérelt helyiségét, saját székházat építtetett. Az építkezést egyrészt az 1990-es évek elejének bőkezű állami támogatásai, másrészt Makovecz Imre építész-praxisa tette lehetővé. Nem ez volt az első, sem az utolsó alkalom, hogy Makovecz építészeti és akadémia-szervező tevékenysége összekapcsolódott. Az MMA főtitkárát,

Kováts Flóriánt Makovecz először a Sevillai Világkiállításra tervezett pavilonjának a sajtó- és marketingfeladataira alkalmazta, majd innen került át az Akadémiához (Kováts: Kultúra napszámosa), és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Makovecz és tanítványai által tervezett piliscsabai kampuszára is számos programot szervezett az Akadémia (Maróth 2021).

A székházépítés az MMA-t egyszerre kecsgettette a pénzügyi mozgáster növekedésével és azzal, hogy ezáltal egy komolyabb intézménynek tűnhetnek. Az új székházat Makovecz tervezte, nem csak az Akadémiának, hanem saját és tanítványai építéstudiójának is, amit egyszerre motivált az erőforrások szükségessége és a közösségben való hit. A kollektív építkezést – amiben az Akadémia tagjai dísztermük mennyezetének festésével vettek részt – a Makovecz más építkezéseiben is alkalmazott kalákázás közösségteremtő erejének felismerése, idealizálása és ezen keresztül a népi építészet egy formájának megidézése is motiválta (Beke 1996). Azonban a bérleti díj-fizetés anyagi terhének felszámolása egy új, személyi függést is létrehozott: innentől elképzelhetlenné vált az MMA Makovecz nélkül. Míg korábban az Akadémia anyagilag volt kitett, az új, Makovecz tervein, önkéntes tervezőmunkáján és a hozzá kapcsolódó stúdiókkal való együttélésen alapuló székházzal az intézmény léte elnökétől vált függővé.

Az apolitikus finanszírozástól a politikus finanszírozatlanságig: két vita összevetése

Az 1990–2000-es évek fordulóján az MSZP-SZDSZ kormányok alatt az MMA-t két, az állami finanszírozás körül forgó vita is érintette, melyek segítségével feltárhatjuk az intézmény változó morális gazdaságát. Az első vita 1996–1997-ben zajlott, amikor az államapparátus a poszt szocialista kultúrafinanszírozás főirányának megfelelően az MMA támogatását is megpróbálta pályázati alapra helyezni, míg a második, 2003-as vitában az MMA utasította vissza az állami forrásokat. Azaz a két vita tétje épp az ellenkező pont, de közös bennük, hogy egyik sem pusztán az Akadémia belső viszonyaiból, hanem a versengő elitfrakciókhoz való kötöttségéből fakadt.

Az első vita 1996 novemberében robbant ki, amikor az MMA realizálta, hogy az előző évekkel ellentétben a következő évi központi költségvetésben nincs nevesítve az intézmény támogatása. Az addigi támogatási forma visszaállítását kérő

levelükre (Makovecz 1996a) másnap érkezett válasz az akkori művelődési és közoktatási minisztertől, Magyar Bálinttól, aki kifejtette, hogy 1997-től a minisztérium nem nevesítve, hanem egy, a „szellemi élet képviselőiből” álló grémiumon keresztül támogat kulturális szervezeteket (Magyar 1996). Bár ez a modell hasonlított az MMA által is hirdetett kultúrafinanszírozáshoz, azonban az Akadémia a támogatásosztásnak alanya, és nem pedig tárgya kívánt lenni. Magyar Bálint levelének utolsó bekezdései azonban rögtön felülírják a szakmai testület autonómiájáról szóló korábbi állításait, mivel – nem egy szakmai grémiumra, hanem saját esztétikai-politikai döntésére hagyatkozva – azt írta Makovecznek, hogy az „Akadémia szellemi tekintélye a biztosíték arra, hogy a Magyar Művészeti Akadémia 1997-ben legalább olyan támogatásban részesül, mint az idén” (Magyar 1996). Az 1997-es finanszírozás stabilizálása ellenére Makovecz viszontválaszában a finanszírozás kérdését visszakötötte a versengő akadémiákhoz, azt írva, hogy az államapparátus lépését a „művészeti akadémiák körül kialakult politikai ellentétek csöndes, de következetes elmélyítésének tartom” (Makovecz 1996b).

Az állami források visszautasítását hozó 2003-as vita ennél még közvetlenebbül a versengő elitfrakciók küzdelmébe kapcsolódik, mivel itt a kiindulás nem is egy állami közpolitika változása, hanem a 2002-es választások eredménye volt, melyet elvesztett az MMA-val szoros, de nem felhőtlen kapcsolatban lévő FIDESZ-kormány. A választások után Makovecz Imre úgy ítélte meg, hogy az új kormánytól morálisan elfogadhatatlan állami támogatást igénybe venni. Míg az első vita az Akadémia közvetlen anyagi biztonságának veszélybe kerüléséből fakadt, a második esetében a tágabb politikai környezettel való elégedetlenség vezetett az intézmény anyagi biztonságának kockáztatásához. Mindkét vitában a morális értékrendszerek kapcsolódtak össze a finanszírozási kérdésekkel, azonban az első esetben az Akadémia morális pozíciója az állandó állami finanszírozásra való jogosultságát, a második esetben ennek a visszautasítását támasztotta alá.

A két vita eltérő terepeken is zajlott. Az állandó állami támogatás biztosításának 1996-os kudarca után (Makovecz 1996c) az MMA a nyilvánosság elé terelte a vitát és nyílt levelet adott ki, amiben tiltakozott az ellen, hogy a kiválóságokat tömörítő szervezetet a versengő projekt-logikába kényszerítik (Magyar Nemzet 1997). Ez az érvelés nem a posztzocialista kultúrafinanszírozás általános kritikája, hanem az Akadémia kiválóságának

demonstrálása felé mutatott, összekötve esztétikai értékítéleteket és a finanszírozási rendszereket. A nyílt levél szembe helyezte az MMA-t, ami „köz-tiszteletben álló, alkotó emberek társasága, akiknek jelenléte és tevékenysége fontos a magyar társadalom számára”, a „Kőbányai Sörgyár fúvószenekarával” (MMA 1997c), azaz szembe állította az egy pályázati rendszerbe kerülő elit- és populáris kultúra-szereplőket. Emellett a nyílt levél az MMA finanszírozásának változását azonnal visszacsatolta a két akadémia versengésére, amikor azt írta, hogy ezzel a „politika a magyar művészet alkotóinak és alkotásainak rangsorolására vállalkozott, ami nem egyéb, mint erőfitogtatás és politikai diszkrimináció” (MMA 1997c).

Az Akadémia és az államapparátus közt zajló 1996-os vitával szemben a 2003-as konfliktus az MMA-n belül zajlott. Azt, hogy az MMA-nak vissza kellene utasítania az állami forrásokat, az Akadémia elnökségi ülésén vetette fel Makovecz, aki „indoklasként az országot jelenleg kormányzó vezetők, köztük a kulturális miniszter politikai szerepvállalásának, erkölcsi magatartásának elítélendő voltát hozta fel” (MMA 2003). Azonban Makovecz álláspontját az ülés résztvevői közül senki sem támogatta; mivel úgy érveltek, hogy: (1) az MMA nemzeti küldetést tölt be, ezért az azt újraelosztó kormányzattól függetlenül az MMA jogosult az adófizetők pénzére; (2) az 1998–2002 közti kormányzat alatt is érték sérelmek az MMA-t, mégsem utasították vissza a támogatását; (3) az állami támogatások visszautasításával az Akadémia elveszítheti a „politika felett állását”; (4) a lépésnek nincs demonstratív ereje, mivel minisztériumi támogatásról nem politikusok, hanem az államigazgatás dönt. Az elnök és az elnökség közti egyet nem értés miatt a döntést elhalasztották, és a következő hetekben számos alternatív terv is született (például az, hogy az igazi politikai konfrontáció az állami források ambiciózusabb igénylése lenne) (MMA 2003). Azonban Makovecz az MMA történetét addig uraló anyagi kényszereket is tagadva ragaszkodott az álláspontjához és azt írta, hogy „A létező nem pénz, hanem kurázi kell” (Makovecz 2003a). Ez a ragaszkodás döntéshelyzetbe hozta az elnökség tagjait, hogy az állam vagy a Makovecz által biztosított infrastruktúrát választják, mert a kettő már nem tűnt többé összeegyeztethetőnek. A Makovecz-vezette színházépítésbe kódolt személyi függés aktiválódott, mivel Makovecz anyagi érveket is felvetett: nem csak azt, hogy lemond az elnökségről (ami kiterjedt kapcsolatrendszerének elvesztésével is járt volna),

hanem azt is, hogy az MMA székháza is veszélybe kerül. „Mi lesz a kerttel, a Makona Egyesülés és az Ak[adémia] viszonyával, az átjárással, egy barátság-talan és széteső viszonyal. Meggondolatlan voltam, amikor építettem az Ak[adémiá]nak is” – írta ekkor (Makovecz 2003b).

Makovecz érvelése senkit, ám fenyegetése mindenkit meggyőzött és az elnökség jóváhagyta az állami források visszautasítását. Az Akadémia tagsága már csak a pályázati határidő lejárta után tudta meg ezt az intézmény működését teljesen átalakító hírt, amit Makovecz úgy kommentált, hogy „a teljes szellemi önállósághoz [...] hozzátartozik egy olyan típusú szemléletváltozás, amelyet pénzügyben úgy tudnék megfogalmazni, hogy az önkéntes adományokból és a saját magunk erejéből ha fenntartjuk magunkat”. Majd így folytatta: „Ha ma egy szellemileg orientált csoport, mint amilyen a Magyar Művészeti Akadémia, valóban szembe akar nézni azzal a világgal, [...] akkor ettől a bizonyos pénztől átmenetileg függetleníteni kell magunkat, mert amennyiben ez nem sikerül, akkor a kollektív tudattalanban egy elkötelezettséget hordoz a magatartásunk” (MMA 2003). Az elnökséghez hasonlóan a tagság körében is ellenkezést kiváltó döntés mellett érvelve Makovecz összekapcsolta a szellemi függetlenséget a művészetivel, és eredeti indoklását átalakítva már arról beszélt, hogy az állami forrásoknak ez a visszautasítása nem pusztán a nyugatos/piacliberalizáló elitblokk kritikája, hanem a nemzeti protekcionista is, amely köztestületi státuszt ígérve, de azt meg nem adva becsapta az Akadémiát (MMA 2003).

A két finanszírozásról szóló vita nemcsak az Akadémia tagjai közt csapódott le eltérő módon, hanem különbözőképpen formálta az intézmény jövőjét is. Az 1996–1997-ben a minisztériummal folytatott vita nem változtatta meg az MMA pénzügyi helyzetét, de megerősítette az intézmény vezetőit abban, hogy a működésük a köztestületi státusz nélkül kitett az állami politikáknak. Ez megszilárdította azt a gondolatot, hogy a köztestületiség nem pusztán az intézmény elismertsége és közpolitikákra való hatása, hanem az anyagi létük és fennmaradásuk miatt fontos. Így az 1996–1997-es vita közvetett módon, de hozzájárult ahhoz, hogy a nemzeti/proteccionista elitfrakció 1998-as kormányra kerülése után az Akadémia újult erővel lobbizzon a köztestületi státuszért. Ezzel szemben a 2003-as vitának közvetlen anyagi vonzatai lettek, mivel az Akadémiának már abban az évben egy 9 milliós forintos lyukat kellett betömnie költségvetésében.

Ez a helyzet egyszerre hozta el az intézmény anyagi sérülékenységét és eladósodását, illetve hozta közelebb ahhoz a nemzeti proteccionista elitfrakcióhoz, melynek gazdasági részétől az elmaradó állami bevételek pótlását, politikai részétől pedig a fenntarthatatlan finanszírozási helyzetnek a köztestületi státusz létrehozásán keresztüli megoldását remélte.

Az MMA kezdeti finanszírozását és az állami támogatások körül kibontakozó két vitáját áttekintve megfogalmazható, hogy (1) az MMA finanszírozása a kezdetektől összekapcsolódott a köztestületi státuszért folytatott küzdelemmel, és a finanszírozási bizonytalanságok mind ennek fontosságáról győzték meg az akadémikusokat; (2) az MMA morális gazdasága dinamikus, a társadalmi-gazdasági körülmények függvényében, de azokat nem pusztán tükrözve változott: így lehetett az Akadémián belül állami finanszírozásnak az MSZP-SZDSZ kormányok alatt pár év különbséggel is ellentétes a megítélése; (3) az MMA-nak az állami forrásoktól való függetlenedési kísérlete egy új függést hozott létre a nemzeti proteccionista elitblokktól. Mivel állami forrásoktól való függetlenedése nem volt fenntartható, így az Akadémia jövője attól vált függővé, hogy ez az elitblokk hatalomra jut-e és köztestületté teszi-e az intézményt. Így paradox módon az állami források visszautasítása egy, az állami forrásoktól való új függést készített elő.

Konklúziók

A Magyar Művészeti Akadémia története nem érthető meg a tágabb politikai-gazdasági környezet nélkül. Az MMA első évtizedét áttekintve ez a tanulmány megmutatta, hogy bár az intézmény univerzális művészeti célokat tűzött ki maga elé, működése a kezdetektől fogva a rendszerváltás utáni elitfrakciók küzdelmébe ágyazódott. Így az intézmény története egyben a rendszerváltással járó világgazdasági visszakapcsolódás elitkulturális aspektusának története is.

Az MMA és a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia versengésének elemzése megmutatta, hogy az Akadémia alapításától kezdve a nemzeti proteccionista elitblokk szövetségét kereste. A kudarcos köztestületté válási kísérletek azonban arra is rávilágítottak, hogy a vizsgált időszakban nem jött létre annak a megértése, hogy az Akadémia hogyan járulhatna hozzá az elitblokk hegemoniájának kultúrán keresztüli fenntartásához és újratermeléséhez. Mivel az intézmény működéséhez szükséges

erőforrások a versengő elitfrakciók által működtetett államtól függttek, az MMA nem egyenlő félként, hanem alárendelt módon kapcsolódott a nemzeti protekcionista elitfrakcióhoz. Az MMA állami támogatásokért folytatott küzdelmén és az erről szóló vitáin keresztül láthatóvá vált, hogy a köztestületi státusz szimbolikus ereje és a finanszírozás anyagi kényszerei összefonódtak és alapvetően formálták a versengő elitblokkokba ágyazódott művészeti akadémiák szembenállását. A kettős, versengő elitblokkokba ágyazott akadémia-alapításból is következett, hogy a politikai kockázatok miatt az MMA nem vált köztestületté. Ez egyrészt azzal járt, hogy az Akadémia finanszírozása két évtizeden át bizonytalan, az elitblokkokhoz kötődő államapparátusoktól függő maradt. Másrészt, a bizonytalan finanszírozás az MMA minden csalódása ellenére is megszilárdította az intézmény elköteleződését a nemzeti protekcionista elitblokk iránt, mivel csak ettől remélhette a stabilitást jelentő köztestületi státuszt. Azaz, az anyagi függés és a versengő elitfrakciókba való beágyazottság az MMA története során kölcsönösen hozták létre egymást.

Az MMA nemcsak az állami támogatásokat, hanem a Széchenyi Akadémiával való kapcsolatát is eltérően kezelte a különböző időszakokban. Az MMA történetének ilyen, az intézmény társadalmi beágyazottságát, politikai és gazdasági szövetségeit, morális gazdaságát és dinamikusán változó önképét figyelembe vevő elemzés nemcsak az intézmény posztoszocialista átmenetbe ágyazott első évtizedének megértéséhez szükséges, hanem elengedhetetlen ahhoz is, hogy az Akadémia 2011-es köztestületté válását ne pusztán az Orbán-rendszer belső hatalmi logikájából vezessük le, hanem az azt megelőző „meghatározott és esetleges történelmi folyamatait” (Roseberry 1989:168) felől értsük meg.

Felhasznált szakirodalom

- Andrásfalvy Bertalan 1993 *Levél Makovecz Imrének, 1993 január*. Nemzeti Művészeti és Kulturális Kapcsolatok Alapítványa [NMKKA].
- Barna Emília – Madár Mária – Nagy Kristóf – Szarvas Márton 2019 Dinamikus hatalom. Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. *Fordulat*, 26:225-251.
- Beke Márton 2016 Makovecz Imre – A közösség drámája. *Magyar Művészet*, 4. 1:81-89.
- Bourdieu, Pierre 1983 The Field of Cultural Production, or: The Economic World Reversed. *Poetics* 12. 4–5:311–356.
- Bóday Pál Péter 1995 Rózsák háborúja? Beszélgetés Zelnik Józseffel, a Magyar Kulturális Szövetség elnökével. *Magyar Hírlap*, 12. (1995.12.02.)
- Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla 2012 *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca/London, Cornell University Press.
- Crehan, Kate 2002 *Gramsci, Culture, and Anthropology*. University of California Press, Berkeley.
- Éber Márk – Gagyí Ágnes – Geröcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András 2014 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat*, 21:10-63.
- Erhardt Gábor 2018 Interjú Dévényi Sándorral. *Országépítő*, (29.) 4:7-17.
- Esanu, Octavian 2021 *The Postsocialist Contemporary*. Manchester, Manchester University Press.
- Fekete György 1992 *Levél Makovecz Imrének, 1992. június 15*. NMKKA.
- Fekete György 1993 *Levél Makovecz Imrének, 1993. július 21*. NMKKA.
- Fekete György 1993 *Levél Makovecz Imrének, 1993. július 21*. NMKKA.
- Fekete György 2019 *Haza felé. Számadás a vándorútról*. MMA Kiadó, Budapest.
- Ferch Magda 2017 „Tisztelet, hála és szégyenkező önvád” A Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia huszonöt éve. In Ferch Magda szerk. *Huszonöt év. A Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia története*. Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Budapest.
- Gagyí Ágnes – Szarvas Márton 2016 Válság, művészet és politikai aktivizmus – ma. A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete. *Eszmélet*, (28.) 112:111-133.
- Gagyí Ágnes 2014 Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme. *Fordulat*, 21:298-316.
- Gagyí Ágnes 2018 *A válság politikái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Gagyí, Ágnes – Slačálek, Ondřej eds. 2022 *The Political Economy of Eastern Europe 30 years into the 'Transition'*. Palgrave Macmillan, 115-131.
- Geröcs Tamás 2021 *Magyarország függő fejlődése globális történelmi perspektívában*. Napvilág Kiadó, Budapest.

- Geröcs, Tamás – Gagy, Ágnes 2022 Reconfiguring Regimes of Capitalist Integration: Hungary Since the 1970s. In Gagy, Ágnes – Slačálek, Ondřej eds. *The Political Economy of Eastern Europe 30 years into the 'Transition'*. Palgrave Macmillan, 115-131.
- Gyurkovics Tibor (év nélkül, cím nélkül) [Kézirat a Magyar Művészeti Akadémiáról]. NMKKA.
- Gyurkovics Tibor 1997 *Beszéd az MMA alapításának 5-dik évfordulóján*. NMKKA.
- Kodolányi Gyula 2017 *Keddi kaleidoszkóp – Kodolányi Gyula író, költővel Kulin Ferenc beszélget*. <https://www.youtube.com/watch?v=KRZfPdpf2Ns>
- Kováts Flórián 1992 *Levél Gyurkovics Tibornak, 1992. november 7.* NMKKA.
- Kováts Flórián 1994 *Levél a Nemzeti Kulturális Alap igazgatóságának, 1994. december 31.* NMKKA.
- Kováts Flórián 2007 *A mi rendszerünk*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Kováts Flórián 2011 *Mértékadó közösség*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Köztársaság 1993 Lapító alapítók. *Köztársaság*, 16:15-16 (1993.04.23.)
- Kulin Ferenc 2020 *A szerző interjúja Kulin Ferencel*. 2020. június 9.
- Lőcsei Gabriella 1997 Hetvenketten, harmincöt Kossuth-díjjal. Öt éves a Magyar Művészeti Akadémia. *Magyar Nemzet*, 9. (1997.01.20.)
- Magyar Bálint 1996 *Levél Makovecz Imrének, 1996. november 15.* NMKKA.
- Magyar Nemzet 1997 A Magyar Művészeti Akadémia nyílt levele. „Politikamentes finanszírozást”. *Magyar Nemzet*, 3. (1997.01.08.)
- Makovecz Imre 1992a *Levél Gábor József államtitkárnak, 1992. május 15.* NMKKA.
- Makovecz Imre 1992b *Levél Bakos István főosztályvezetőnek, 1992. június 18.* NMKKA.
- Makovecz Imre 1992c *Levél a Szerencsejáték Alaphoz, 1992. július 9.* NMKKA.
- Makovecz Imre 1993 *Levél Mádl Ferencnek, 1993. június 24.* NMKKA.
- Makovecz Imre 1996a *Levél Medgyessy Péternek, 1996. november 14.* NMKKA.
- Makovecz Imre 1996b *Levél Magyar Bálintnak, 1996. november 26.* NMKKA.
- Makovecz Imre 1996c *Levél Medgyessy Péternek, 1996. december 2.* NMKKA.
- Makovecz Imre 2003a *Levél Mezei Gábornak, 2003 február.* NMKKA.
- Makovecz Imre 2003b *Levél Mezei Gábornak, 2003 február.* NMKKA.
- Maróth Miklós 2021 *A szerző interjúja Maróth Miklóssal*. 2021. szeptember 7.
- MKM 1994 *Megállapodás a Művelődési és Oktatási Minisztérium és a Magyar Művészeti Akadémia között, 1994. március 31.*
- MMA 1992a *Közgyűlési jegyzőkönyv, 1992. április 29.* NMKKA.
- MMA 1992b *Alakuló közgyűlési jegyzőkönyv, 1992. január 31.* NMKKA.
- MMA 1992c *Közgyűlési jegyzőkönyv, 1992. december 16.* NMKKA.
- MMA 1993a *Vita az akadémiai törvényről, 1993. május 20.* [hangfelvétel] NMKKA.
- MMA 1993b *Törvényelőkészítő szerződés, 1993. május 6.* NMKKA.
- MMA 1992a *Részletes közgyűlési jegyzőkönyv, 1992. április 29.* NMKKA.
- MMA 1994 *Az 1994. évi közgyűlés dokumentumai.* NMKKA.
- MMA 1995a *Molnár Tamás előadása: Baloldal - jobboldal a művészetben, 1995. november 30.* NMKKA.
- MMA 1995b *Dokumentumok az 1995. február 25-i közgyűlésére.* NMKKA.
- MMA 1996 *A Magyar Művészeti Akadémia 1995. évi gazdálkodása.* 1996. február 29.
- MMA 1997a *Részletes közgyűlési jegyzőkönyv, 1997. február 22.* NMKKA.
- MMA 1997b *A Magyar Művészeti Akadémia 1996. évi gazdálkodása.* 1997. február 20.
- MMA 1997c *Nyílt levél a nyilvánossághoz, 1997. január 7.* NMKKA.
- MMA 2003 *Emlékeztető a 2003. február 5-i elnökségi üléséről.* NMKKA.
- MMA 2003 *Részletes közgyűlési jegyzőkönyv, 2003. március 1.* NMKKA.
- Nagy Kristóf – Szarvas Márton 2021 *Morals of Precarity: Artistic Trajectories under the Orbán Regime of Hungary.* *Comparativ*, (31.) 2:217-230.
- Nagy Kristóf 2014 *A Soros Alapítvány képzőművészeti támogatásai Magyarországon: A nyolcvanas évek második felének tendenciái.* *Fordulat*, 21:192-215.
- Páskándi Géza [1992] 2002 *Művészet és akadémia, vagy akadémiai eszme.* In Kováts Flórián – Nagy Franciska szerk. *Az első tíz év. A Magyar Művészeti Akadémia Emlékkönyve 1992–2002.* Magyar Művészeti Akadémia, Budapest, 6-7.

- Pótó János 1994 Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. *Történelmi Szemle*, 36:79-110.
- Poulantzas, Nicos 1979 *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*. Verso, London.
- Praznik, Katja 2021 *Art Work: Invisible Labour and the Legacy of Yugoslav Socialism*. Toronto, University of Toronto Press.
- Roseberry, William 1989 *Anthropologies and Histories: Essays in Culture, History, and Political Economy*. Rutgers University Press, New Brunswick.
- Sebők Miklós 2019 *Paradigmák fogságában. Eliték és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván – Konrád György 1989 *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Silver, Beverly – Slater, Eric 1999 The social origins of world hegemonies. In Arrighi, Giovanni ed. *Chaos and governance in the modern world system*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 151-216.
- Thompson, E. P. 1971 The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century. *Past & Present*, 50:76-136.
- Verdery, Katherine 1999 *The Political Lives of Dead Bodies*. Columbia University Press, New York.
- Vitányi Iván 1993 *Öt meg öt az tizenhárom*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Zelnik József 2017 *Prométheusz udvartartása*. Ökotáj Kiadó, Budapest.

Huszi Éva

KAPCSOLATI MOZAIKOK
Kapcsolathálózati mintázat mozaikcsaládokban

DOI 10.35402/kek.2022.1.8

Absztrakt

A tanulmány a mozaikcsaládban élő nők bizalmas kapcsolatrendszerét, társasságot és instrumentális támogatást nyújtó kapcsolatait vizsgálja a témában készült interjúk alapján. A vizsgált, mozaikcsaládban élő, jellemzően középkorú, legalább középiskolai végzettséggel rendelkező nőknek a bizalmas, illetve a társasságot nyújtó (szabadidő), valamint az instrumentális támogatást biztosító kapcsolataik főleg a családtagokra és rajtuk kívül elsősorban a baráti kapcsolatokra épülnek. A vizsgált esetek többségében az azonos nemű barát (=barátnő), mint bizalmas, nem a párkapcsolat (férj, élettárs) helyett került említésre, hanem mellettük. Így esetükben modernizálódott bizalmas kapcsolatrendszert írhatunk le. A válaszadók családja (az anya szülei, testvérei) áll szorosabb kapcsolatban a mozaikcsaládokkal, mintegy kísérve azt a konvojt, ami a válás és új párkapcsolat kialakítása során jelentősen átalakul, egyfajta stabilitást biztosítva annak.

Abstract

Personal social network in multinuclear families

This paper focuses on the confidante social network and some aspects of the social support system of women living in multinuclear families based on interviews. The examined dimensions of the personal social network of the studied population, who were in their middle ages, the secondary school educated women, were built mainly the close family relationships (partner, parents, children, siblings) and other kin ties and close friends. The same gender friend as a confidante was mentioned besides the partner of the respondents not instead of them, which refers to a modern network of the confidante relationships. The close family ties

(mainly the respondents' mothers, siblings) have strong contact with the multinuclear families and follow the convoy, which was significantly changed during the form of the new partnership, to give one sort of stability to them.

„...nem sok ember van, de akik vannak, azok maximálisan...”

Bevezetés

A család, mint a társadalom alappillére, mint az elsődleges szocializációs közeg, mint a bensőséges és bizalmas kapcsolatok terepe – köszönhetően a makrotársadalmi struktúrák gyors és meghatározó változásainak, a globális és lokális közösségekben történő átalakulásoknak –, az utóbbi évtizedekben ugyancsak fontos változásokon ment keresztül. A változás kezdetét sokan az 1970-es évekre teszik, mikor megjelentek, majd egyre gyakoribbá váltak az olyan posztmodern életformák, mint a szingliség, az élettársi kapcsolat, a válás utáni új partnerkapcsolat (házasság vagy élettárs), a látogató partnerkapcsolat (amikor a felek külön háztartásban élnek, de párkapcsolatban – living apart together, LAT) vagy éppen az itt tárgyalásra kerülő mozaikcsalád, mint életforma. A változások hátterében olyan globális jelenségek állnak, mint az iskolában töltött idő meghosszabbodása, ezzel együtt a család-alapítás és gyermekvállalás kitolódása, a nők munkába állása, ezzel párhuzamosan a kétkeresős családmódel elterjedése és általánossá válása. S bár a „posztindusztriális társadalmakban megfigyelhető a családi élet és általában az életformák pluralizációja” (Somlai 2013:15, 1999; Hettlage 2000) minden jel arra utal, hogy mégis a család maradt az alappillér, melyben a tagok számíthatnak egymásra a különböző események, problémák, kérdések idején.

Jelen tanulmány fókuszában a család kapcsolatrendszerének, pontosabban a mozaikcsaládnak vagy

multinukleárisnak nevezett családforma társas támogatóhálózatának vizsgálata áll. Az interakcionális iskola családdefiníciója szerint a család legfontosabb jellemzője a családtagok közötti állandó kapcsolat, kölcsönhatás. Az egyének közötti interakció azonban nemcsak a családon belül, hanem azon kívül is létrejön: a családokat alkotó egyének kapcsolathálózata szerteágazó. A társas kapcsolatokon keresztül pedig különböző, mind az egyénre, mind a család egészére ható információk, erőforrások áramlanak. Ezek alapvetően befolyásolhatják a család szerkezetét, működését, mikro- és makrotársadalmi integrációját is. Ugyanakkor a családban, annak összetételében végbemenő változások, pl. egy válás kapcsán, hatással lehetnek a családi kapcsolatok kiterjedésére és összetételére is.

A tanulmány a hazai családpszichológiai kutatások azon „fehér foltjához” igyekszik némi új adalékkal szolgálni, mely a mozaikcsaládokkal kapcsolatos ismereteinkkel kapcsolatban fogalmazódott meg Harcsa István és Monostori Judit legfrissebb, vonatkozó tanulmányában. A nemzetközi kutatások eredményei egyébként nem támasztják alá egyértelműen sem azt, hogy a mozaikcsaládban élők kapcsolathálózata kiterjedtebb, sem azt, hogy szűkebbek, mint más családtípusok esetén (Aeby et al. 2014; Harcsa–Monostori 2020). Ezt a kérdést jelen írás sem tudja eldönteni. A szerzőpáros felvetette azt a kérdést is, hogy „egy család felbomlása és újabb család alakulása vajon bővíti vagy szűkíti a tényleges személyes kapcsolati hálót” (Harcsa–Monostori 2020:4-5). E tanulmány ennek a korántsem egyszerű kérdésnek a megválaszolásához igyekszik némi adalékkal szolgálni. Az elméleti rész a család-szerkezetben bekövetkezett változásokat vázolja fel elsőként, majd a társas kapcsolatok alapvető jellemzőit járja körül. Ennek során kitér a társas kapcsolatok erősségének, funkcióinak, minőségének rövid bemutatására és a téma szempontjából releváns bizalmas, illetve baráti kapcsolatok szerepével és főbb hazai jellemzőinek rövid ismertetésével foglalkozik. A vizsgálati minta és módszer bemutatása után a mozaikcsaládban élő nők bizalmas kapcsolatait, azok funkcióit, a családi kapcsolatokkal való elégedettséget és az egyént körülvevő baráti kör feltárt jellegzetességeit rendszerezi.

Elméleti háttér

Változások a családszerkezetben

Az úgynevezett normál életúttól való eltérések már korábban is léteztek, de a múlt század 70-es éveitől kezdődően gyakoribbá váltak, így elterjedt például a szingli életmód, az élettársi kapcsolat, továbbá a mozaikcsaládokat eredményező válás utáni újraraházasodás vagy új élettársi kapcsolat kialakításának a gyakorlata. Ennek hátterében nemcsak a gazdasági és társadalmi átalakulások, hanem az értékekben bekövetkező változások is fellelhetők. A nők tömeges beáramlása a munkaerőpiacra nem csupán a kétkeresős családmodell általánossá válását tette lehetővé, hanem megalapozta az anyagiilag független, önálló életvitel kialakulásának lehetőségét is. Mindez az értékek megváltozását is magával hozta. A közösséggel szemben fontos lett az egyén, a közösségi értékek mellett, nemegyszer azokkal szemben, fontosak lettek az egyéni értékek. Az individualizálódás a tradicionális értékek, így a hagyományos párkapcsolat és családmodell változását is eredményezte. E változások közül itt a házasságok érzelmi alapokra helyezését (a gazdasági érdek helyett), illetve az ennek eredményeképp megnövekvő válási arányokat érdemes hangsúlyozni.

A családszerkezetben bekövetkező változásokat hazai viszonylatban leginkább a népszámlálási adatok vizsgálatával lehet kimutatni. Ezek alapján kijelenthető, hogy bár a hagyományos családszerkezet nálunk is átalakul, a társadalmi együttélés legkisebb egysége továbbra is a család. Fontos hangsúlyozni, hogy „Statisztikai értelemben családnak a nőtlen, hajadon gyermekkel vagy gyermek nélkül együttélő házastársak és élettársak, továbbá a nőtlen, hajadon gyermeküket egyedül nevelő szülők számítanak”. A legutóbbi, 2011-ben végzett népszámlálás adatai szerint a családban élők száma 7%-kal volt alacsonyabb, mint egy évtizeddel azelőtt. Ezzel párhuzamosan az egyedülélők, szingli életmódot folytatók aránya növekedett. A házasságkötések időben eltolódva realizálódnak, és gyakoriak a válások.

Jelentős változás mutatható ki a különböző családtípusok előfordulási arányaiban: 1) csökkent a házaspáros családok száma; 2) nőtt az élettársi kapcsolatban élők száma; 3) csökkent a család átlagos mérete, melynek hátterében a gyermekszám csökkenése áll; 4) csökkent a kétgyermekes családok aránya, míg jelentősen nőtt az egy gyermeket

vállalóké és csupán enyhén nőtt a három vagy több gyermekes családoké (Vörös–Kovács 2013).

A házastársi kapcsolatok mellett figyelmet kell fordítani az élettársi kapcsolatokra is, hiszen arányuk és számuk is évről évre növekszik. További fontos ismérv, hogy növekszik az élettársi kapcsolatban született gyermekek száma és aránya is. Sőt, a trend megfordulni látszik: a házastársi kapcsolatokban egyre kevesebb, míg az élettársi kapcsolatokban élők esetén egyre több gyermek születik. Ez a trend még hangsúlyosabb, ha a 15 év alatti gyermekeket vesszük alapul: 2011-ben 100 házastársi kapcsolatra 50, ugyanennyi élettársi kapcsolatra pedig 67 gyermek jutott (Vörös–Kovács 2013).

A családtypusok pluralizálódásának egyik fontos része a mozaikcsaládok vagy más néven multinukleáris családok stabil jelenléte a család-szerkezeti típusok között. Ezek a családok, hasonlóan a nukleáris családokhoz, két felnőttből, akik házasság- vagy élettársak, és a gyerek(ek)ből állnak. Eltérően azonban a tradicionális családmodelltől, a mozaikcsaládban a párkapcsolatba az egyik fél (a férfi vagy a nő) már egy előzőleg is létező, tőle függetlenül létrejövő szülő-gyermek kapcsolathoz csatlakozik. A másik fontos különbség, hogy a mozaikcsaládban van legalább egy olyan gyermek, akinek mindennapos nevelésében nem vesz részt mindkét vérszerinti szülő. Attól függően, hogy a családban melyik szülő van pótszerepben, megkülönböztetjük a póttanyás, a póttapas és az összetett mozaikcsaládot. A póttanyás mozaikcsalád esetében csak az apa vérszerinti gyermekét nevelik, a póttapasban pedig csak az anyáét. Összetett a mozaikcsalád akkor, ha mind az anya, mind az apa hozott gyermeket a közös családba és őket együtt nevelik. Ez a háromosztatú tipizálás bővül abban az esetben, ha az előző kapcsolatból hozott gyermek(ek) mellett saját, közös gyermek is születik. Ezt közös gyermekes mozaikcsaládnak nevezzük és ezen belül is három altípust lehet megkülönböztetni aszerint, hogy csak az anya, csak az apa, vagy mindkettőjük korábbi kapcsolatából származó gyermeke(ke)t nevelnek a közös gyermek(ek) mellett. Hazánkban a póttapas típus a leggyakoribb, köszönhetően annak, hogy válás után a gyermeket legtöbbször az édesanyjánál helyezik el. Viszonylag ritka a közös gyermekes mozaikcsalád, ahol tehát mindkét fél hoz magával gyermeke(ke)t és van közös gyermek is. A 2011-es népszámlálási adatai alapján a házastársi kapcsolatok esetén a póttapas mozaikcsalád volt a leggyakoribb (93% tartozott ide), míg élettársi

viszony esetén a póttapas mozaikcsalád mellett (66%) gyakori volt a póttanyás (20%), és a közös gyermekes (11%) típus is. Ami az együttélés időtartamát illeti, a népszámlálási adatok szerint a mozaikcsaládban élő házastársak harmada, élet-társak fele legfeljebb öt éve él együtt. Általában elmondható, hogy a házasságban élők iskolai végzettsége magasabb, mint az élettársi kapcsolatban élőké (Vörös–Kovács 2013).

Mindezen tényezők mellett fontos leszögezni, hogy a vonatkozó hazai adatok nem utalnak arra, hogy a mozaikcsaládok elterjedése növekvő tendenciát mutatna (Monostori–Murinkó 2018; Harcsa–Monostori 2017).

A társas kapcsolatok erőssége, funkciója, minősége

A társas kapcsolatok szerepe a mindennapi életben szinte evidensnek mondható: ahhoz, hogy az egyén, akár mikro-, akár makroszinten, kapcsolódjon a társadalomhoz, társak kellenek. Ezek a társak alkotják az egyén társas kapcsolathálózatát, melynek fontos mind a kiterjedtsége (hányan vannak ebben a kapcsolathálózatban), mind az összetétele (kik vannak ebben a kapcsolathálózatban). Lényeges a társas kapcsolatok segítségével áramló vagy éppen nem áramló erőforrások kérdése is: ki mit kap, ki milyen erőforráshoz jut a társas kapcsolatain keresztül. Az egyén társas „közvetítésével” ér el emocionális, instrumentális vagy éppen anyagi javakat, melyek segítik mindennapjait és segítik élete alakulását. Azzal például, hogy elősegítik a társadalmi beágyazódottságát, vagy éppen a vertikális, felfelé irányuló társadalmi mobilitását. Az egyéni kapcsolathálózat összetétele hatással van az egyén szubjektív életminőségére is: azt, hogy hogyan érzi magát valaki, nagy mértékben befolyásolják az őt körülvevő társak és a hozzájuk fűződő kapcsolat is.

A kapcsolathálózati elemzésekben gyakran használt fogalom a kötés erőssége, amely azt mutatja meg, mennyire áll egy adott személyhez közel egy másik személy. A kötés erősségét az együtt töltött idő mennyisége, az érzelmi intenzitás, az intimitás, a bizalom, valamint a kölcsönös segítségnyújtás egyaránt meghatározzák (Granovetter 1973).

Az erős kötések azok a kapcsolatok, amelyek biztosítják az egyének számára az intimitást, stabilitást, és bizalom érzését, segítik a megküzdésben, és támogatják a nehéz élethelyzetekben, emellett pedig biztosítják a fizikai és pszichés jól-léthez szükséges javakat (Angelusz–Tardos 1991; Granovetter

1991; Kawachi 2006 in Dávid–Husztí–Lukács 2016). Az erős kapcsolatok a mindennapi, többnyire intenzív, intim kapcsolatok, amelyek közé elsősorban a szűk család (szülők, gyerekek, házastársak, testvérek) sorolható, továbbá itt szokás említeni a közeli rokonságot, illetve a közeli, bizalmas barátokat is, akivel az egyénnek intim és gyakori kapcsolata van (Husztí 2015a, b). A gyenge kapcsolatok laza szálak, ismeretsegek, melyek jelentősége abban áll, hogy hidat képeznek az erős kapcsolatokon keresztül nem elérhető társadalmi helyzetben lévő csoportokhoz. Gyenge kapcsolatokhoz soroljuk általában a jelenlegi és volt szomszédokat, tanárokat, munkatársakat, üzleti partnereket, katonatársakat, kollégiumi társakat, felületes személyes ismerősöket, barátok, rokonok által bemutatott egyéb ismerősöket (Granovetter 1973; Kawachi 2006; Dávid–Husztí–Lukács 2016).

Jelen tanulmány a multinukleáris családokra fókuszálva elsősorban az erős kötésekkkel, azon belül is a családi és a baráti kapcsolatokkal foglalkozik.

A kapcsolatoknak nem csupán az erősségéről, de funkciójáról is kell szólnunk, hiszen az egyén társas kapcsolatrendszerét alkotó személyek különbözőképpen kapcsolódnak az egyénhez. Lehetnek 1) közeli családtagok – szülők, gyermekek, házastársak, élettársak; 2) távolabbi rokonok; 3) közeli, bizalmas barátok; 4) nem családtagok: szomszédok, munkatársak, osztálytársak, stb. Ezek a különböző kapcsolattípusok eltérő funkciókat tudnak betölteni. A társas támogatások mérése során Mitchell és Trickett (1980) négy általános kapcsolati funkciót különböztetett meg: 1. érzelmi támogatás; 2. feladatorientált segítségnyújtás – elvárások közlése; 3. értékelések – közös világnézet; 4. szerteágazó információ – társas kapcsolatokhoz való hozzáférés. Barrera és Ain (1980), a fenti kategóriák továbbgondolásával hat különböző típusú támogatást különböztetett meg: 1. anyagi támogatás, 2. fizikai segítség, 3. intim interakció, 4. tanács, 5. visszaigazolás, 6. társas kapcsolatok (Albert–Dávid 2001).

Az egyén különböző kapcsolatait eltérő funkciókkal „használja”: nehéz élethelyzetben, betegség, lelki vagy fizikai problémák esetén általában a közeli családtagoktól kap és vár támogatást az ember, míg például barátaival szabadidős tevékenységeket végez inkább. Azonban a barátok szerepe sem egyforma, hiszen mást jelent fiatal korban van idősen és más lehet a funkciója egy közeli barátnak, mint egy „havernak” (Albert–Dávid 2001, 2007).

A társas kapcsolatok lehetnek erősek vagy gyengék és különböző funkciókat láthatnak el. Ezen

kívül a kapcsolatok minősége is fontos, főként az erős kötések esetén. Ezek tulajdonképpen a közeli családi kapcsolatok. Amíg az emberek többsége általában az erős kapcsolataitól kap szeretetet, örömet, és ezt jó esetben képes elégedettséggé és boldogságéretté alakítani, addig a bánatot okozó erős kapcsolatok rontják az életminőséget, diszharmonikussá teszik az életet (Utasi 2008:61). A diszfunkcionális, komoly és megoldatlan konfliktusokkal terhelt kapcsolatok, illetve az izoláció, kevés esetben marad negatív következmények nélkül az egyén életére nézve. Itt kell megemlíteni, hogy az utóbbi években egyre inkább hangsúlyossá válik az, hogy a kapcsolathálózat és a támogató hálózat egymástól eltérő fogalmak: egyrészt nem minden kapcsolat támogató jellegű, másrészt különböző típusú kapcsolatoktól, különböző támogatásokat kaphat az egyén (Albert–Dávid 2001:16). Utasi (2008) megkülönbözteti egymástól a bizalmas, támogató, és a semleges, örömet nem okozó, negatív előjelű, bánatot okozó kapcsolatokat.

A 80-as években született az úgynevezett karaván modell (convoy model, Kahn–Antonucci 1980), mely azt mutatja be, hogy az egyént élete során különböző kapcsolatok kísérik végig. Ez a „karaván” egyszerre állandó, hiszen bizonyos típusú kapcsolatok születéstől fogva végigkísérik az egyént (szülők, testvérek), és ugyanakkor változó is, ha például az egyes életszakaszokat jellemző barátokra, iskolatársakra, munkatársakra gondolunk, akik ideig-óráig elkísérik az egyént élete során. Az „egyéni konvojba” tartozó kapcsolatok jellemezhetőek az alapján, milyen támogatást nyújtanak az egyénnek (érzelmi, anyagi, instrumentális), mennyire fontosak az egyén számára, milyen gyakran találkoznak, mennyire bizalmas és pozitív vagy negatív a kapcsolat.

Bizalmas kapcsolatok

A társas kapcsolatok egyik fontos mutatója, hogy mennyire bizalmas az egyén és a másik személy viszonya. Mennyire jellemző az, hogy megbeszélnek egymással fontos, intim dolgukat? A bizalmas kapcsolatok elsősorban az egyén közeli családtagjai közül rekrutálódnak, ők jelentik azt a kapcsolattípust, melytől az egyén intimitást, megértést, elfogadást vár. A bizalmasok kikerülhetnek azonban a közeli barátok közül is. A családok belüli és kívüli bizalmas kapcsolatok hozzájárulhatnak az egyén boldogulásához (Utasi 2002). A bizalmas kapcsolatokat

több hazai kutatásban is behatóbban vizsgálták (pl. 1999, 2004, 2011), melyek egyik főbb megállapítása, hogy az embereknek van általában egy bizalmas kapcsolata. 1999 és 2004 között nőtt a bizalmasok átlagos száma, mely bizalmasok általában a nem rokoni kapcsolatok közül kerültek ki. Ezt a jelenséget Albert–Dávid (2012) a bizalmas kapcsolatok modernizációjának nevezi, mely alátámasztható a kérdésben megfigyelhető nemek közötti különbségek eltűnésével is: kiegyenlítődött a nők és a férfiak bizalmasainak átlaga, melyhez a férfiak körében valószínűleg elsősorban a barátok bizalmassá válása járult. Ezzel együtt jár a bizalmas kapcsolatok hasonlóbbá válása, legalábbis nemi szempontból: a férfiak bizalmasa egyre gyakrabban férfi, míg a nőké inkább nő. A modernizálódás további, az előzőekhez szorosan köthető jele, hogy csökkent a házastársak, élettársak említése a bizalmas kapcsolatok között. A rokoni kapcsolatok irányából a választott kapcsolatok (lehet rokoni vagy nem rokoni) irányába tartó eltolódásról írnak mások is (pl. Pahl–Spencer 2004 – említi Albert–Dávid 2012).

Baráti kapcsolatok

Ahogy azt fentebb már láthattuk, a barátok, elsősorban a közeli, bizalmas barátok, erős kötéseknek számítanak, hiszen támogatják az egyént a nehéz élethelyzetekben, pszichés támaszt nyújtanak nekik. A legfrissebb hazai kutatások a baráti kapcsolatok számának pozitív változásairól számolnak be: felértékelődnek a baráti kapcsolatok (Albert–Dávid 2012; Kopasz et al. 2008). Egyre elfogadottabbá válik, hogy a családtagok mellett/helyett egyéb, nem rokoni kapcsolatok is fontos, bizalmas szerepet töltenek be. Ha a jól működő családi kapcsolatok mellé, azt kiegészítve épülnek be újabb, nem rokoni kapcsolatok a bizalmas hálóba, az mindenképpen egy táguló, bővülő kapcsolatrendszerbeli változást mutat. Viszont az is megfigyelhető, hogy a nem rokoni, bizalmas kapcsolatok nem a családi kapcsolatok mellé, hanem azok helyett lépnek be, mintegy pótolva az ott meg nem kapott bensőséges viszonyt. Míg a TÁRKI felmérés 1999-es adatai szerint a felnőtt kérdeztettek 14%-ának bizalmas beszélgetési hálójában nincs rokon, addig 2011-ben ez a szám már 24%. A nem rokoni kapcsolatok közül a barátok szerepe és aránya növekedett meg: 1999-ben a bizalmas beszélgetési hálózatokban a barátok aránya alig 15%, míg 2011-ben már 39% volt (Albert–Dávid 2015). Ennek legfőbb

magyarázatát a család szerkezeti változásaiban látják a kutatók és a házasságban élők csökkenő számával, az alacsony gyermekszámmal, a magas válási arányokkal és az alternatív együttélési módok terjedésével indokolják a fentebb vázolt változást (Tóth 2012). A családi kapcsolatok közül a legjelentősebb változás a házastárs/élettárs viszonylatban mutatható ki: ez a kapcsolattípus egyre kevésbé fontos, mint bizalmas kapcsolat (Albert–Dávid 2015). A férfiak és nők kapcsolatainak összetételét vizsgálva az állapítható meg, hogy míg 2015-ben a nők több rokoni és kevesebb nem rokoni kapcsolatot soroltak fel bizalmasaik között, mint a férfiak, 2018-ra ez a különbség már eltűnt (Dávid–Albert–Huszi 2020). Azt is fontos megemlíteni, hogy a társsal élő férfiak társukat magasabb arányban említették bizalmasként, mint a társsal élő nők (42% és 35%) (Albert–Dávid 2012).

A kapcsolatok szerepe válás, újraházasodás idején

A társas kapcsolatoknak fontos szerepe van az olyan meghatározó életesemények, mint a válás vagy akár az új pár megtalálása, külön- és összeköltözés, újraházasodás esetén. Az addig stabilnak hitt, bensőséges, bizalmas, szűk családi kapcsolatok, tehát az egyént körülvevő kapcsolatrendszer magja változik meg. Ezzel egyidőben a történések hatással vannak a tágabb rokoni kapcsolatokra is: a nagyszülőkkel, keresztszülőkkel, testvérekkel, unokatestvérekkel, illetve az ő családjaikkal ápolt viszonyra. Az ilyen típusú családi esemény érintheti a bizalmasok egy másik körét, a barátokat is. Ha a családi változások költözést, munkahelyváltást is magukkal hoznak, a folyamat érintheti az addigi szomszédsági és munkahelyi kapcsolatokat is. Az egyén társas támogatórendszerének több rétegét is érintheti a megváltozó családi helyzet. Mindez épp egy olyan „embert próbáló” helyzetben, ahol az egyénnek fokozottabb természetes igénye van a támogató társas kapcsolatokra.

A válás után egyedül maradó szülő a rokoni hálózatból elsősorban a nagyszülőkre számíthat akár lelki támogatás, akár a gyerekgondozásba vagy a házimunkába való besegítés révén. A rokoni hálózatból a testvérek támogató szerepe is megnövekszik ezekben az időszakokban, elsősorban akkor, ha a szülők fizikailag távol vannak és nem tudnak napi szintű segítséget nyújtani. A testvérek és családjaik hasonló élethelyzetük (hasonló

korú gyermek, stb.) miatt is fontos támaszt jelenthetnek. A szomszédi kapcsolatok elsősorban nem érzelmi, hanem instrumentális segítséget tudnak nyújtani ilyen helyzetekben (Földházi 2019).

A mozaikcsaládok esetén a társas támogatórendszer ettől eltérően is alakulhat. Aeby és szerzőtársai (2014) egy kutatás eredményein például éppen arra mutattak rá, hogy a válás és újraházasodás során kialakuló „kapcsolati lyukak” pótlása a mozaikcsaládok esetén szélesebb kapcsolati körből történik és az úgynevezett bonding típusú, összetartó kapcsolatok helyett a bridging, összekötő típusúak kerülnek előtérbe¹ (Lin 2008; Aeby 2014).

A minta és a módszer

A mozaikcsaládokat több szempontból is vizsgáló kutatás keretében megszervezett kvalitatív adatfelvételre² 2020 nyarán került sor. A kutatási mintába való bekerülésnek több feltétele is volt: 1) legyen legalább egy gyermek az újonnan kialakított családban; 2) legalább két éves kapcsolat; 3) az első kapcsolat (házasság esetén) jogi válással zárult. A kutatásban megkérdezett interjúalanyok a kérdezés idején tehát multinukleáris vagy más néven mozaikcsaládokban éltek: 28 mozaikcsaládban élő nő, 1 férfi, 4 mozaikcsaládban élő gyermek (2 fiú, 2 lány), továbbá 7 nevelőszülő mozaikcsaládban élő nő (N=40).

Jelen tanulmányban csak azok az interjúk kerülnek feldolgozásra, melyek nem nevelőszülő családokban készültek, illetve az elemzés nem tartalmazza azokat az interjúkat sem, amelyek mozaikcsaládban élő gyermekekkel készültek. Kizártuk az elemzésre kerülő esetek közül azokat is, akiknek nem lettek feltéve a kapcsolathálózatra irányuló kérdések, vagy valamilyen oknál fogva válaszaik nem voltak relevánsak és értelmezhetőek a téma szempontjából.

1 „Bonding”, összetartó kötések – az ide tartozók közösen birtokolják az erőforrásokat és az információkat, viszonylag zárt és ugyancsak homogén csoport, de az úgynevezett gyenge kötések is megjelenhetnek. „Bridging”, összekötő kapcsolatok – ide a gyenge, különböző társadalmi csoportokon átívelő híd-szerű kapcsolatok sorolhatók (Lin 2008).

2 A kutatás az MTA Mobilitási Kutatási Centrum Kiválósági Együttműködési Program keretében zajló „Mobilitás és immobilitás a vidéki terekben” című kutatási program során valósult meg.

Az így kialakított, a továbbiakban elemzésre kerülő minta (n=23) tehát csak nőket tartalmaz, átlagos életkoruk 43,26 év, iskolai végzettségük alapján két fő csoportba sorolhatók: 1) középfokú (9 fő); 2) felsőfokú végzettség (14 fő). A mozaikcsalád típusát tekintve a vizsgált minta a következő gyakoriságot mutatja:³

1. pótapás mozaikcsalád (az anya vérszerinti gyermekét nevelik közösen): 11 eset (48%)
2. pótanys mozaikcsalád (az apa vérszerinti gyermekét nevelik közösen): 1 eset
3. összetett mozaikcsalád (mind az anya, mind az apa hozott gyermeket a közös családba és őket együtt nevelik): 10 eset (43%).

A továbbiakban a mozaikcsaládban élő vizsgált válaszadók társas kapcsolatai olyan kérdések mentén kerülnek bemutatásra, mint az általában kérdőívekben használt, úgynevezett névgenerátor típusú kérdések:

1. *„Ha az elmúlt fél évre gondol, kik azok az emberek, akikkel ön a fontosabb dolgait, problémáit megbeszélte? (a családon kívül és a családon belüli kapcsolatokra egyaránt kíváncsiak vagyunk)”*
2. *„Kik azok a személyek, akikkel közös programot csinálhat, eljárhat szórakozni, összejöhet kikapcsolódni, esetleg vendégeskedni, ha van egy kis szabad ideje?”*
3. *„Kikre számíthat, kiktől kaphat segítséget az otthona, a háztartása körüli teendők ellátásában, a mindennapokban előforduló kisebb-nagyobb feladatok (pl. költözés, festés, kisebb-nagyobb javítási munkák, stb.) megoldásában?”*

A fenti kérdések közül az első a bizalmas kapcsolatok feltérképezésére használatos, míg a második a szabadidő eltöltésével foglalkozik, a harmadik kérdés pedig a kisebb instrumentális feladatok ellátására mozgósítható kapcsolatokat méri fel.

Az interjúban alkalmazott kérdések mentén a bizalmas kapcsolatokkal való elégedettséget is tudjuk vizsgálni:

3 Egy esetet nem tudtunk ily módon kategóriába rendezni, mert az ő esetében az anya vérszerinti gyermeke már felnőtt, elhagyta a családi házat, az apa gyermekei pedig nem velük élnek.

„Hogyan jellemezné a szűk családban meglévő kapcsolatokat? Mennyire elégedett a családon belüli kapcsolatokkal? (Kiegyensúlyozottnak érzi a családon belüli kapcsolatait vagy nehézségekkel terheltnek?)”

A baráti kapcsolatra vonatkozóan pedig a következő további kérdésekre adott válaszok alapján tudunk meg egy kicsit többet:

„Kik alkotják a baráti társaságukat? (munkatársak/szomszédok, stb.)”

„Átalakult-e az új kapcsolatának következtében a baráti társasága? (vannak-e olyan barátok, akiktől eltávolodtak, vannak-e új barátok stb.)”

Eredmények

A bizalmasok köre

A bizalmasok azok a kapcsolatok, akikkel az egyén fontosabb dolgait, problémáit meg tudja beszélni. A válaszadók nem meglepő módon, leggyakrabban a jelenlegi házastársaikat, élettársaikat sorolták fel ennél a kérdésnél, de hasonló gyakorisággal kerültek említésre a barátok is, mint bizalmas kapcsolatok.

„*Igazából mindent a párommal meg tudok beszélni és meg is szoktunk beszélni. Hála istennek, nagyon jól működik a kommunikáció.*” (44 éves egyetemi végzettségű, összetett mozaikcsalád)

„*Hát velem, a párommal. Illetve van két barátnőm, akikkel napi szinten tartjuk a kapcsolatot.*” (40 éves, egyetemi végzettségű, pótapás mozaikcsalád)

„*A barátnőm leginkább, de velem sem sűrűn találkozzunk, de a lelki támaszom inkább az T. Szóval, hogy mindenki, hogy tényleg mindent megbeszélünk és egy tök jó.*” (33 éves középfokú végzettségű, összetett mozaikcsalád)

Viszonylag magas a szülők említési aránya, ezen belül is elsősorban az anyáké (12 említésből 8 alkalommal). Ezt magyarázhatja az anya-lány kapcsolatnak a jellege, ami bizalmas kapcsolatként maradhat fenn a lány gyermek felnőtt korára is.

„*Első körben mindenképpen a férjem az, akivel megbeszélem a problémáimat, ezt követően a családom, ott leginkább az édesanyám, illetve barátok.*” (32 éves, főiskolai végzettségű, pótanás mozaikcsalád)

Az egyéb kapcsolatok között megjelennek a munkahelyi kapcsolatok, illetve egy esetben a volt partnerkapcsolat is.

„*Hát, azért van két kolléganőm, akikkel nagyon közeli kapcsolatban vagyunk... És övelem nem csak szakmai kérdéseket, hanem minden más egyebet is. Annyira jó tanácsokat tudott adni! Olyan jól látta a dolgokat.*” (51 éves, főiskolai végzettségű, pótapás mozaikcsalád)

„*Volt párom. Mindenből, tehát maximálisan... főleg a gyerekeket érintő dolgokban.*” (46 éves felsőfokú végzettségű válaszadó)

A válaszadók a bizalmasaik között több kapcsolatot is megjelölhettek, nem limitáltuk a megnevezhető személyek számát. Az interjúk kérdezői technika miatt viszont több olyan eset is volt, ahol a válaszokból nem tudunk pontos számot mondani arról, hogy hányan is tartoznak a bizalmasok közé, hiszen több esetben eleve többes számban említettek kapcsolatokat (pl. barátok, rokonok).

„*Hát, ők. A szűk családom. Tehát a párom és a három gyereke. A következő az anyukám, apukám, a testvérem és a családja. Illetve a baráti kör, a barátaim. Szűken vannak. Tehát mondhatnám azt, hogy három-négy olyan barátom van, barátnőm, akivel megosztom a dolgokat.*” (45 éves, egyetemi végzettségű, összetett mozaikcsalád)

A vizsgált mintában egy olyan válaszadó volt, aki azt mondta, hogy a költözése miatt (a kérdezés előtt két évvel költözött másik városba) a korábbi bizalmas kapcsolatai meggyengültek, újak pedig még nem alakultak ki.

„*Nekem még nem alakult itt ki két év alatt olyan kapcsolat, hogy meg tudtam volna valakivel beszélni. Inkább a d-i barátaim, de ott meg már kezd úgy eltávolodni az a kapcsolat, az a szoros kötelék kezd egy kicsit meglazulni, hogy arrafelé meg már nem tudom elmondani.*” (39 éves, egyetemi végzettségű, összetett mozaikcsalád)

Volt olyan interjúalany is, aki csupán a párját jelölte meg bizalmas kapcsolatként, illetve egy másik válaszadó csak az édesanyját sorolta ide.

„*Nekem a párom van. Anyu az egy érdekes kapcsolat. Nem volt igazából úgy...*” (36 éves egyetemi végzettségű, összetett mozaikcsalád)

„*Hát, csak anyukám. Csak anyukám.*” (64 éves, főiskolai végzettségű, összetett mozaikcsalád)

Érdekes megfigyelni azt is, hogy voltak olyan interjúalanyok, akik a párkapcsolatukat nem sorolták fel a bizalmasaik között.

„Nekem így a szüleim, ők így aktívak, meg viszonylag fiatalok. A testvéremmel is meg szoktam beszélni vagy így az öcsémel főleg. Illetve hát vannak barátaim, barátnőim, főleg, akikkel ilyen komolyabb beszélgetéseket szoktam, velük szoktam megosztani.” (44 éves egyetemi végzettségű, pótapás mozaikcsalád)

„A barátnő, illetve a kisebbik testvérem. Négyen vagyunk testvérek és a kicsivel, a kicsivel inkább.” (42 éves középfokú végzettségű, pótapás mozaikcsalád)

„Miután A-sal vannak problémáink mostanában... Igazából a lányaimmal és az idősebb lányom keresztanyjával.” (53 éves középfokú végzettségű, összetett mozaikcsalád)

Ha a bizalmas kapcsolatok összetételét vizsgáljuk, megállapítható, hogy a válaszadók nagy része mind rokoni, mind nem rokoni kapcsolatokat is felsorolt a bizalmasai között, bizalmas networkje tehát vegyesnek mondható.

„A férjem, az öcsém, a barátnőim, a gyerekeim. Igen, így. Anyukám.” (46 éves egyetemi végzettségű, összetett mozaikcsalád)

Hasonlóan vegyes összetétel, de más említési sorrend figyelhető meg a következő interjú részletben:

„Hát ez nekem a bátyám, sógornőm. Meg van egy nagyon jó barátnőm, meg a párom.” (38 éves egyetemi végzettségű, pótapás mozaikcsalád)

Szabadidős kapcsolatok

A társas kapcsolathálózat mérése során figyelembe szottuk venni és rákérdeztünk azokra a személyekre is, akikkel az egyén a szabadidejét tölti. Ezek a kapcsolatok, funkciójukat tekintve a társaság nyújtását biztosítják az egyénnek. A kutatásban vizsgált mozaikcsaládban élő nőkre leginkább az jellemző, hogy szabadidejüket elsősorban a családdal töltik.

„Hát, nekem nem sok szabadidőm van, úgyhogy ha megyünk, akkor családdal megyünk.” (39 éves, egyetemi végzettségű, összetett mozaikcsalád)

„Elsősorban a párommal és nagyon sok programot kettesben is szervezünk magunknak.” (44 éves egyetemi végzettségű, összetett mozaikcsalád)

A családi kapcsolatok között, a szűk család mellett megjelenik a tágabb rokonság is (testvérek, sógorok, sógornők, unokatestvérek, keresztgyerekek).

„...a keresztlányom családjával, aki az unokaöcsémnek a lánya, ő velük közös programokat... viszont, mivel azért nem olyan közeli rokon, azért úgy mindent nem beszélek meg... De ő velük lehet közös programot.” (51 éves, főiskolai végzettségű, pótapás mozaikcsalád)

Voltak olyan interjúalanyok, akik csak barátot említettek a szabadidő eltöltésére vonatkozó kérdésnél, míg másoknál a család és a baráti társaság egyidejű említése történt.

„Most például nyaralni a barátnőmekkel voltunk... nekem van egy ilyen csajos társaságom... meg a gyerekeimmel én nagyon szeretek lenni. Szórakozni L-val szoktunk kettesben. Azt csináljuk, hogy kinézünk valami olyan helyet vagy egy zenét, vagy olyan programot és elmegyünk, meg amúgy táncolni is járunk, táncolni tanulunk.” (38 éves, középfokú végzettségű, összetett mozaikcsalád)

Ritkán, de előfordult olyan is, amikor a szabadidős kapcsolatok között a családon és a barátokon kívül megjelentek úgynevezett gyengébb kötések is: kollégák, a gyerek szabadidős tevékenységéhez kapcsolódó egyéb ismerősök.

„Hát, járunk egy sport klubba, egy cross fit terembe, ott van több barátunk. Velük, illetve az ő baráti köréből is került, meg az enyémből is, akivel családdal is ugye elég szoros a kapcsolat.” (40 éves, egyetemi végzettségű, pótapás mozaikcsalád)

Instrumentális támogatás

A segítségkérésnél már kevesebb embert jelöltek meg a válaszadók és a válaszok legtöbbször csak a legszűkebb családi körben mozogtak. Ennél a kérdésnél a család sokkal inkább dominált, mint a barátok: a legtöbb esetben csak családtagot említettek a válaszadók, akiktől kaphatnak segítséget az otthon, illetve a háztartás körüli teendők ellátásában, a mindennapokban előforduló kisebb-nagyobb feladatok (pl. költözés, festés, javítási munkák stb.) megoldásában.

„Hát, a párom, ő nagyon-nagy barkács, meg apukám is egyébként olyan típus, hogy őhozzájuk.” (37 éves egyetemi végzettségű, összetett mozaikcsalád)

„Főképpen egymásra, meg a gyerekekre. A szűk családra. Illetve most a lakásfelújításnál apukám szokott jönni.” (42 éves középfokú végzettségű, pótapás mozaikcsalád)

Több olyan interjúalany is volt, akik a családon kívül barátokra is számíthatnak ilyen esetekben, illetve további egy-egy olyan említés volt még, ahol a családon kívül vagy a szomszéd, vagy ismerősök segítségét kérhetik.

„Mindenképpen a férjemet tudnám itt is megemlíteni, hiszen azt gondolom, hogy csapatként tudunk együttműködni..., egyébként pedig abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy több olyan barátunk is van, aki mondjuk egy költözéskor a segítségünkre tudna lenni...” (32 éves, főiskolai végzettségű, pótanás mozaikcsalád)

„...annak idején az öcsém volt nagy segítségemre. Meg például, ha már a festést említettük, a keresztanyám férje festő... Meg elmondanám, hogy nagyon jó kis utcában lakom és van néhány szomszéd család, akivel így összetartunk.” (42 éves, főiskolai végzettségű, pótapás mozaikcsalád)

Persze olyanok is akadtak, akik nem szoktak ilyen esetekben segítséget kérni, igyekeznek mindent saját maguk megoldani.

„Ez teljes önerős dolog.” (45 éves egyetemi végzettségű, pótapás mozaikcsalád)

„Gyermekeim, meg hát a férjemtől is, amit ő meg tud tenni, azt meg is teszi. ... Egy kis lakást festünk a lányommal és ott kell a villanyszerelést megcsinálni és azt a férjem fogja megcsinálni. A festést meg én is, meg főleg a középső lányom csinálja.” (39 éves egyetemi végzettségű, összetett mozaikcsalád)

A családi kapcsolatoknál érdemes kiemelni, hogy az instrumentális segítségnyújtásban a szűk család tagjain kívül a válaszadók szülei (több esetben konkrétan az apa), anyósa, keresztgyerekek és sógornő is megjelölésre kerülnek. A partner szülei közül csak az anyós, és csak két esetben jelenik meg és csak az instrumentális segítségnyújtás esetén. Ők egyébként sem a bizalmasok, sem a szabadidő eltöltése kapcsán nem kerülnek említésre.

„Hát a gyerekekre inkább Papi szokott, meg Anyósom, ha úgy ráér, meg T-nak a húga.” (33 éves középfokú végzettségű, összetett mozaikcsalád)

„Tehát az én szüleim mondjuk sokat segítenek, ők el is jönnek, meg vigyáznak a gyerekekre. ... Anyósom is, ő szívesen vigyáz a gyerekekre...” (44 éves egyetemi végzettségű, pótapás mozaikcsalád)

A bizalmas kapcsolatok tehát leginkább vegyes összetételűek, míg a szabadidő eltöltése vagy csak családtagokkal vagy családtagokkal és a barátokkal történik leggyakrabban, és az instrumentális támogatást leggyakrabban csak a családtagoktól várják a válaszadók.

A válaszokból az is kiderül, hogy azok, akik bizalmasaik csak családi körből nevezték meg, a szabadidő eltöltése és a kisebb instrumentális segítségkérés kapcsán már baráti és szomszédi kapcsolatokat is megneveztek, társas támogatórendszerük tehát összetett és különböző funkciókra a családon kívül más típusú kapcsolatokat is tudnak mozgósítani.

Elégedettség a családi kapcsolatokkal

Az interjúk kitértek arra is, hogy a válaszadók szűk családi kapcsolatokkal való elégedettségét vizsgálják. A kérdésre azonban azért nehéz pontos választ adni, mert mindenki máshogyan érti a szűk család fogalmát. Voltak, akik csak magukra – mint szülőkre – és a gyerekekre gondoltak, míg mások a tágabb családot is bevonták a válaszaikba. Ezekkel a kapcsolatokkal vannak, akik teljesen elégedettek és vannak, akik az egyes családon belüli széthúzások, meg nem értékek és elfogadások miatt vegyesnek ítélik meg helyzetüket. Voltak olyan interjúalanyok is, akik negatívan értékelték családi kapcsolataikat, illetve egy esetben nem is tudta családtként értelmezni magukat a válaszoló. Néhány interjúrészletet kiemelve érzékeltetőbbé válik a családi kapcsolatok megítélése.

A családi kapcsolatokkal elégedett:

„Én azt gondolom, hogy mi egy ilyen nagyon érzelmes, és nem tudom, melegsívű család vagyunk, akik így törődnek egymással, tehát hogy nekünk ez így fontos. Tényleg így heti egyszer mindenkivel beszélek, meg tényleg összejárunk, szeretünk együtt lenni.” (44 éves egyetemi végzettségű nő, pótapás mozaikcsalád)

„Ő megint csak rokon, ők megint olyanok, hogy bármi van, azonnal... De ugyanúgy fordítva is, szóval... őket imádom. Hu, nem sok ember van, de akik vannak, azok maximálisan...” (39 éves középfokú végzettségű nő, pótapás mozaikcsalád)

„Amúgy a családdal így jól kijövünk, meg mindenki velünk így tartjuk a kapcsolatot, a keresztelő is egy szűk negyven fős lesz, de ha mindenkit meghívnánk, akkor százötven fő – kétszáz lenne, szóval így azt azért nem. Szóval így jó a viszonyunk.” (33 éves egyetemi végzettségű nő, összetett mozaikcsalád)

„... szerintem egy családban az apukának és az anyukának kell nagyon jóban lennie és egy erős egységet alkotnia ahhoz, hogy a gyerekek is jó legyenek. ... És magunknak kell lenni az első számúnak minden esetben és nem a gyerekeknek, tehát a mi kapcsolatunk kell, hogy egy olyan erős kapcsolat legyen, amire alapozzuk az egész családot.” (44 éves egyetemi végzettségű nő, pótapás mozaikcsalád)

Vegyes érzések, családon belüli széthúzások:

„Ha csak a mi kis családunkat, a 8 személyes családot nézzük, akkor azt mondanám, hogy lehetne sokkal jobb. Tehát, hogy a gyerekek jól elvannak, de sosem lesznek szoros barátságban. Ők így a kényszerhelyzetben találják meg a megoldást” (46 éves egyetemi végzettségű nő, összetett mozaikcsalád)

„Hát vegyes, mert a tesómékkal nagyon jó, ugyanakkor a másik testvéreméssel nagyon rossz, nem is beszélünk egymással és nem tudom miért alakult ez így, hát anyukámékkal is vegyes, olyan... szóval hol jó, hol rosszabb, szóval azért lehetne jobb.” (38 éves egyetemi végzettségű nő, pótapás mozaikcsalád)

Negatív álláspont:

„Hát, az én részemről a család az úgy, hogy anya meghalt, egy kicsit széthullott, az új párom családjával, illetve két éve volt egy nagyobb vita és ott nem is tartjuk a kapcsolatot. Teljesen eltávolodott a párom is a szüleitől, meg őszintén én nem kívánatos személy lettem.” (42 éves középfokú végzettségű nő, pótapás mozaikcsalád)

„Nem vagyunk úgy egy család, úgy érzem és szerintem ez nem is lesz már meg. De ez sok mindentől adódik. Nem is gondolom, hogy ezen így nagyon változtatni kéne vagy szóval úgy erőltetni kell, mert nem gondolom... de kijönnek egymással, tehát nem fújolnak egymásra, szóval semmi olyasmi nincs, ami nagy ellentét lenne.” (38 éves középfokú végzettségű nő, összetett mozaikcsalád)

Baráti kapcsolatok

A családi kapcsolatok mellett érdemes foglalkozni a baráti kapcsolatokkal is. Az interjú szövegből arra tudunk következtetni, hogy kik alkotják a mozaikcsaládban élő nők baráti társaságát, illetve azt lehet megvizsgálni, hogy vajon változott-e a baráti kör a válással, a régebbi partnerkapcsolat megszűnésével és az új család kialakulásával.

A baráti társaságot egyrészt régebbi, másrészt új barátok, barátnők alkotják, akik a munkahelyről, volt iskolákból, a rokonságból (jellemzően a gyermekek keresztszülei), a gyermek iskolai és szabadidős elfoglaltságához kapcsolódóan (osztálytársak szülei, táncórára együtt járók szülei), a szomszédságból rekrutálódnak. Egy olyan válaszadó volt, aki nem tudott barátokat megnevezni, illetve egy interjúalany baráti társaságát mind az ő, mind a párja baráti társasága közösen alkotja. Érdemes megemlíteni, hogy viszonylag gyakori volt az interjúalanyok részéről a jelenlegi párjuk baráti társaságának említése. A megkérdezettek a baráti társaság átalakulásáról is beszámoltak, mely átalakulás azonban több formában ment végbe: voltak, akik azt mondták, hogy új baráti társaság van kialakulóban körülöttük és voltak olyanok is, akik az új partnerüket vonták be saját korábbi baráti társaságukba, lévén, hogy a férjnek, élettársnak nem volt szoros baráti kapcsolata előtte.

„És gyakorlatilag miután én elváltam, illetve az új párom kezdett beépülni az életünkbe, úgy alakítottunk ki kapcsolódásokat. Vagy neki volt egy-kettő hozott barátja, nekem ugyanígy barátnők, és velük. Egyre szorosabb.” (45 éves egyetemi végzettségű pótapás család)

Néhányan arról számoltak be, hogy nem alakult át a baráti társaságuk, megmaradtak a régi kapcsolatok, nem morzsolódtak le a családi változások miatt.

„Nekem határozottan azok az erős kapcsolatok, azok a mai napig erős mag. Meg az a szuper, hogy a férjemnek is ők... Szóval, hogy mondjam... hogy igazából én hoztam az összes embert, aki jelenleg, meg a múltban is volt és ők most is. Szóval inkább azt mondanám, hogy... a férjem részéről nem jöttek sokan akkor bele a baráti kapcsolatba inkább.” (29 éves egyetemet végzett, összetett mozaikcsalád)

Egy válaszadó fogalmazta meg azt, hogy a kapcsolatuk elején elhanyagolták barátaikat, illetve egyikük mondta azt, hogy korábban sem volt baráti társasága és most sincs.

„Hát, nekem nem volt baráti köröm. Nekem általános iskolában volt egy barátnőm, végig általános iskolás korunkban. Aztán ő is elkerült, én is elkerültem.” (64 éves, főiskolai végzettségű, összetett mozaikcsalád)

Az iskolai végzettség és a mozaikcsalád típusa, mint a személyes kapcsolathálózat összetételét befolyásoló tényezők

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy van-e különbség a válaszadó iskolai végzettsége szerint az interjúk alapján felállított személyes kapcsolathálózat mintázatában, illetve a mozaikcsalád típusa szerint vannak-e különbségek.

A válaszadókat iskolai végzettség szerint két nagy csoportba sorolhatjuk: középfokú iskolai végzettséggel (9 fő), illetve főiskolai vagy egyetemi végzettséggel rendelkezők (14 fő).

Ha végzettség alapján kategorizáljuk a válaszadókat, akkor megfigyelhető, hogy a középfokú végzettséggel rendelkező válaszadók jellemzően két-három bizalmassal rendelkeznek, családi kapcsolataikkal nagyon kevés esetben elégedettek és esetükben jellemző leginkább a negatív álláspont kifejeződése. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében több bizalmast figyelhetünk meg és az ide sorolható válaszadóknak több mint fele elégedett volt a szűk családi kapcsolataival. A középfokú végzettséggel rendelkezők harmada sorolta a bizalmasok közé párját, míg a felsőfokú végzettséggel rendelkezők háromnegyede említette partnerét bizalmasai között.

A mozaikcsalád típusa szerint megvizsgálva az eseteket elmondható, hogy a pótapás családmoddelleknél a nők átlagosan több bizalmast soroltak fel, azonban tíz válaszadóból csak négyen említették a párjukat bizalmasként. Ezzel szemben az összetett családtípusban élő nők alapvetően ugyan kevesebb bizalmast jelöltek meg, viszont nyolc esetben a párjukat is közéjük sorolták.

A pótapás mozaikcsaládot képviselő válaszadók (10 fő) közül négyen elégedettek voltak családi kapcsolataikkal, három esetben vegyesnek minősítették, egy esetben pedig negatív dolgokat soroltak fel inkább. Az összetett családmoddelt képviselő válaszadók (11 fő) a szűk családi kapcsolatokat négy esetben vegyesnek ítélték, három

esetben elégedettségüket fejezték ki, ugyancsak három esetben pedig negatívnak ítélték azt.

Ezek alapján az mondható el, hogy a vizsgált pótapás családokban élő válaszadók nagyobb bizalmas körrel rendelkeznek, családi kapcsolataikkal pedig inkább elégedettek.

Összefoglalás

A tanulmány a mozaikcsaládban élő nők egyéni kapcsolatrendszerét vizsgálta 23 interjú alapján: az egyéni kapcsolathálózatnak egyik részét, az úgynevezett erős kötéseket, ezen belül a családi kapcsolatokra és barátságokra fókuszált, ugyanis az alkalmazott interjúk kérdések elsősorban a kapcsolattípusok említését generálták.

A vizsgált mozaikcsaládban élő nők bizalmas kapcsolatai elsősorban a családtagokból és a barátokból állnak, mely általános jelenség. Férjüket, élettársukat illetve barátnőjüket egyenlő arányban említi a megkérdezettek. A válaszadók bizalmas networkje mégis az átlagostól kissé eltérő képet mutat, ugyanis bizalmas kapcsolataik között nemegyszer együtt említik párkapcsolatukat és barátjukat is. Így esetükben modernizálódott bizalmas kapcsolatrendszert detektálhatunk. A nem rokoni kapcsolatok között a barátok szerepének és arányának növekedése általános jelenség, amit leginkább a család szerkezetének változásával magyaráznak a kutatók (Tóth 2012). Nem jellemző a válaszadókra, hogy bizalmas beszélgetési hálózataik nem tartalmaznak rokoni kapcsolatokat, holott ennek növekedésére utalnak egyéb vizsgálatok (Albert–Dávid 2015). A vizsgálatban tehát, eltérően az Aeby és munkatársai (2014) eredményeitől, inkább az úgynevezett „egyszerre partner és barát(nő)” (‘simultaneously friend cluster’) kapcsolathálózati típus volt a leggyakoribb, míg a „válás utáni” (‘post-divorce cluster’) típus csak néhány esetben fordult elő.

A válaszadók az instrumentális jellegű segítségkérésnél kevesebb embert jelöltek meg, legtöbbször csak a legszűkebb családi körben mozogtak, itt már a család sokkal inkább dominál, mint a barátok. A szabadidő eltöltése vagy csak családtagokkal vagy családtagokkal és a barátokkal történik leggyakrabban. Ez betudható esetleg annak, hogy a mozaikcsaládokban megnövekszik a család kohéziójának megteremtéséhez és megtartásához szükséges időtartam, így az esetlegesen keletkező szabadidőt is kizárólag velük vagy barátokkal kiegészülve, de családi körben, együtt töltik. A válaszadók az derül ki

tehát, hogy a válaszadók társas támogatórendszere bizonyos szempontból összetett és különböző funkciókra a családon kívül más típusú kapcsolatokat is tudnak mozgósítani.

A legfrissebb vonatkozó statisztikai adatok elemzése során a Harcsa–Monostori szerzőpáros arra a megállapításra jutott, hogy a mozaikcsaládokban élő szülők rokoni és baráti kapcsolatait tekintve kapcsolatszegénynek mondhatók. Az iskolai végzettség és a munkaerőpiaci helyzet viszont meghatározó lehet ebből a szempontból (is): a munkaerőpiacon aktív, magas iskolai végzettséggel rendelkező mozaikcsaládokban élők kisebb eséllyel kerültek a kapcsolatszegények közé (Harcsa–Monostori 2020).

Az itt bemutatott információk szerint megállapíthatjuk, hogy a vizsgált, mozaikcsaládokban élő, jellemzően középkorú, legalább középiskolai végzettséggel rendelkező nőknek a bizalmas, illetve a társasságot nyújtó (szabadidő), valamint az instrumentális támogatást biztosító kapcsolataik főleg a családtagokra és rajtuk kívül elsősorban a baráti kapcsolatokra épülnek. Fontos hangsúlyozni, hogy a vizsgált esetek többségében az azonos nemű barát (=barátnő), mint bizalmas, nem a párkapcsolat (férj, élettárs) helyett került említésre, hanem mellettük. A partner mellett a barátnő a legfőbb bizalmas sok esetben. A vizsgált mozaikcsaládokban élő nők leginkább erős kötéseikbe ágyazottak: főleg olyan kapcsolatokat említettek az interjúk során, melyekre jellemző a sok együtt töltött idő, a bizalom és az intimitás, illetve akiktől instrumentális támogatást (is) várhatnak. Az interjúkat olvasva azonban az is felsejlik, hogy ezek a családok tulajdonképpen erős kötéseik közé vannak zárva és nem feltétlenül tudnak időt, energiát és lehetőséget biztosítani arra, hogy gyenge kötéseiket alakítsák, ápolják. Úgy tűnik, hogy a vizsgált családokra jellemző egyfajta elszigetelődés, a szoros kapcsolatok közé záródás. Az interjúkból kiderül, hogy a család egyben tartása nemegyszer akkora erőfeszítést igényel, hogy az egyéb társas kapcsolatokra már nem marad kapacitása a szülőknek. Például alig volt olyan eset, amikor a válaszadók konfliktusmentességet, teljes elfogadást tapasztaltak volna mindkét fél rokonai részéről. Ez a képzet azonban az interjúban megfogalmazott, elsősorban az erős kötésekre irányuló kérdéseknek is köszönhetően. Az viszont megfigyelhető, hogy a válaszadók családja (az anya szülei, testvérei, rokonai) áll szorosabb kapcsolatban a mozaikcsaládokkal, mintegy kísérve azt a konvojt, ami a válás és új párkapcsolat kialakítása során jelentősen átalakul, egyfajta stabilitást biztosítva annak.

Felhasznált irodalom

- Aeby, G. – Widmer, E. D. – De Carlo, I. 2014 Bonding and Bridging Social Capital in Step- and First-Time Families and the Issue of Family Boundaries. *Interpersona: An International Journal on Personal Relationships* 8 (1):51-69.
- Albert Fruzsina – Dávid Beáta 2001 *Ha elszakad a háló... A hajléktalanság kapcsolathálózati megközelítésben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Albert Fruzsina – Dávid Beáta 2007 *Embert barátjáról. A barátság szociológiája*. Századvég, Budapest.
- Albert Fruzsina – Dávid Beáta 2012 Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovács Imre et al. szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó, Budapest, 343-356.
- Albert Fruzsina – Dávid Beáta 2015 Mikromilió integrációs megközelítésben. A személyes kapcsolatokra vonatkozó eddigi kutatás eredményeinek áttekintése. *SOCIO.HU* 4:1-11.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert 1991 *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest.
- Barrera, M. 1980 A method for the assesment of social support networks in community survey research. *Connections* 3 (3):8-13
- Dávid Beáta – Huszti Éva – Lukács Ágnes 2016 A társas kapcsolatok jelentősége a társadalmi integrációban. In Dr. Kósa Zs. szerk. *Helyzetkép a magyarországi romákról*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 67-86.
- Dávid Beáta – Albert Fruzsina – Huszti Éva 2020 *Kapcsolati tőke és földrajzi mobilitás*. Megjelenés alatt.
- Földházi Erzsébet 2019 *Hun házasodunk, hun meg elválunk. Párkapcsolatok megszűnése és új kapcsolatok kialakulása*. L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó. Budapest.
- Granovetter, M. S. 1973 The Strenght of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78:1360-1380.
- Granovetter, M. 1982 A gyenge kötések ereje. A hálózatelmélet felülvizsgálata. In Angelusz R. – Tardos R. szerk. 1991. *Társadalmak rejtett hálózata*. Magyar Közvéleménykutató Intézet, Budapest, 371-400.

- Harcza István – Monostori Judit 2017 A háztartás- és családszerkezeti változások hosszú távú trendjei Magyarországon európai kontextusban: teóriák, tévképzetek, tények. *Demográfia*, 60(4):299-332.
- Harcza I. – Monostori J. 2020 A mozaikcsaládok. *SOCIO.HU*, 10(2):1-26.
- Hettlage, R. 2000 Individualisierung, Pluralisierung, Postfamiliarisierung. Dramatische oder dramatisierte Umbrüche im Modernisierungsprozess der Familie? *Zeitschrift für Familienforschung*, 12. (1):72-97.
- Huszi Éva 2015a *Megismer-hetem: a személyes kapcsolathálózat feltárásának új formája – kapcsolati napló*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Huszi Éva 2015b Mondd meg, kikkel töltöd az idődet, s megmondom ki vagy. A társas támogatást nyújtó személyes kapcsolati háló néhány jellemzője és működése a Nyíregyházi járásban. *Acta MedSoc* Vol. 6. No. 18-19:121-145.
- Kahn, R. L. – Antonucci, T. C. 1980 Convoys over the life course: Attachment, roles and social support. In Baltes, P. – Olim, B. edit. *Life-span development and behavior*. Academic Press, New York, 383-405.
- Kawachi, I. 2006 Commentary: Social capital and health – making the connections one step at a time. *International Journal of Epidemiol*, 35(4):989-993.
- Kopasz Mariann – Szántó Zoltán – Várhalmi Zoltán 2008 A magyar háztartások tagjainak kapcsolatháló-dinamikája 1992 és 2007 között. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. szerk. *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. TÁRKI, Budapest, 105-120.
- Mitchell, R. – Trickett, E. J. 1980 Social Networks as mediators of social support: An analysis of the effects and determinants of social networks. *Community Mental Health Journal*, 16.
- Monostori Judit – Murinkó Livia 2018 Család- és háztartásszerkezet. In Monostori J. – Öri P. – Spéder Zs. szerk. *Demográfiai portré 2018*:153-170.
- Pahl, R. – Spencer, L. 2004 Personal Communities: Not Simply Families of 'Fate' or 'Choice'. *Current Sociology*, 52(2):199-221.
- Somlai Péter 1999 A sokféleség zavara, a családi életformák pluralizációja Magyarországon. *Demográfia*, (XLII.) 1–2:38-47.
- Somlai Péter 2013 *Család 2.0 – Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág Kiadó.
- Tóth Olga 2012 Társadalmi integráció és család. In Kovács I. – Dupcsik Cs. – P.Tóth T. – Takács J. szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Argumentum Kiadó és MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest, 369-382.
- Utasi Ágnes 2002 Társadalmi integráció és családi szolidaritás. *Educatio* 3:384-404.
- Utasi Ágnes 2008 *Éltető kapcsolatok – A kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Vörös Csabáné – Kovács Marcell 2013 A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statistikai Szemle*, 91. Évfolyam 12. szám.

A MOZAIKCSALÁDOKBAN ÉLŐ GYERMEKEK ÉS SZÜLEIK
Attitűdök vizsgálata az újrászerveződött családok struktúrájában

DOI 10.35402/kek.2022.1.9

Absztrakt

E tanulmány a mozaikcsaládban élő gyermekek családban elfoglalt helyzetével, valamint a nem vér szerinti szülők gyermeknevelési attitűdjeinek vizsgálatával foglalkozik. A tanulmány alapját egy 2020-ben elvégzett interjú kutatás adja, amelynek keretében 40 mélyinterjút készítettünk el olyan férfiakkal és nőkkel, akik újjászerveződött családstruktúrában élnek. Négy interjú olyan felnőttekkel készült, akik gyermekként mozaikcsaládban nőttek fel. A kutatás főként a mozaikcsalád-szerkezetre, a családi kapcsolatok rendszerére, a gyermekek családban való helyzetére fókuszált. Az eredményeink azt támasztották alá, hogy a mozaikcsaládokban élő gyermekek helyzetét meghatározzák azok a folyamatok, amelyek az eredeti család felbomlásával, és az újrászerveződött család létrejöttével kapcsolatosak. Az újrászerveződött családi struktúrában a nem vér szerinti szülő (nevelőszülő) gyermekneveléssel kapcsolatos attitűdjei meghatározónak bizonyultak abban a kérdésben, hogyan tudtak a gyermekek beilleszkedni az új családszerkezetbe.

Kulcsszavak: mozaikcsaládok, gyermekek helyzete a családban, szülői attitűd.

Abstract

Living in patchwork families. Examining the attitudes of children and their stepparents

This paper presents the positions of children and their stepparents in the patchwork families. It is based on a survey conducted in 2020 in which 40 men and women took part who lived in patchwork families. 4 interviews were conducted with adults who lived in a patchwork family as children. We examined the structure of the family, relationships, and the children's position in the family. Our results prove that the positions of the children in patchwork families are determined by the processes associated with the dissolution of the original family and the creation of a reorganized family. In the

reorganized family structure the attitudes of the stepparents proved decisive.

Keywords: patchwork families, positions of the children, stepparent's attitude.

„Hát igazából édesanyám soha nem tudta ösz-zetartani ezt a családot. A nevelőapámmal sem volt olyan szoros a kapcsolat, bár igazából vitt magával dolgozni..., de mégiscsak egy idegen gyerek voltam a számára.”

Bevezetés

A családformák sokfélesége mára már teljesen elfogadottá vált, hiszen a házasságkötések számának csökkenése, az élettársi kapcsolatok preferenciája, a válások számának egyre emelkedő tendenciája át-alakítja és újraeretezi az eddig megszokott tradicionális formákat. Ha egy család felbomlik, és a szülők elválnak; a korábbtól eltérő együttélési formák jelenhetnek meg. A család újrászerveződése mögött meghúzódó jelenségek kutatása, feltárása, főként a családszociológia és a pszichológia területein megjelenő kutatási terület.

A mozaikcsaládok szerkezetének és újrászerveződésének vizsgálata több szempont alapján is lehetséges, a családban élő gyermekek helyzetének feltárása megfelelő képet adhat azoknak a szakembereknek is, akik a praxisuk során gyermekekkel foglalkoznak. Az iskolai környezetben, de már korábban is, az óvodás korban jelentkezhetnek olyan tünetek, amelyek a vér szerinti család felbomlásából, és egy új család szerveződéséből fakadnak (magatartási problémák, beilleszkedési nehézségek, konfliktusos kortárskapcsolatok).

Gyermekvédelmi szakemberként számos olyan családdal álltam már kapcsolatban, ahol a család életszerveződése a mozaikcsaládok struktúrájában épült fel. A családszerkezeti tipológiák között egyáltalán nem számított ritkának a multinukleáris családforma, ahol – hasonlóan a nukleáris családformához – a családot két felnőtt élettársi vagy házastársi kapcsolata, illetve a gyermekek jelenti,

valamint jellemző, hogy az új párkapcsolatba vagy házasságba valamelyik fél már az előző kapcsolatából született gyermeket/gyermekét viszi. Többféle tipológia létezik a multinukleáris családok szerveződéseinek leírásához, mint a pótanyás, pótapás, összetett mozaikcsaládi struktúrák (Satir 1999; Vörös–Kovács 2013). Például pótanyás az a szerveződés, ahol az apa vér szerinti gyermekeit nevelik közösen. A mozaikcsaládról szóló nemzetközi és hazai szakirodalmak számos tipológia mentén közelítenek a családstruktúra sajátosságainak leírásához.

Mint család- és gyermekjóléti központban dolgozó szakember, a mozaikcsaládok életszerveződésének sajátosságaival kapcsolatban fontosnak tartom, hogy egy gondolat erejéig kiterőt tegyek a gyermekeknek azzal a vér szerinti szülővel való kapcsolattartására is, aki nem lakik már a családdal.

A család- és gyermekjóléti központok speciális szolgáltatásai között találjuk a kapcsolattartási ügyeletet, ahol a szülői felügyeletet gyakorló szülőnek és a gyermektől külön élő szülőnek szakemberek segítenek (mediátor, pszichológus, családsegítő) abban, hogy a gyermek és a kapcsolattartásra jogosult fél találkozása és kapcsolattartása zökkenőmentes lehessen. Főként akkor van erre szükség a biztonságot jelentő környezet fenntartásához, ha a szülők között konfliktus húzódik meg. Gyakran olyan esetekkel is találkozunk a praxis során, ahol a szülők már újraszerveződött családban élnek (mozaikcsaládban), de az előző házasságot/kapcsolatot konfliktusok övezik; főként a közös gyermekkel kapcsolatos konszenzusok hiánya miatt, és a gyermek védelme érdekében szakemberek segítségére van szükség a vér szerinti szülővel való kapcsolattartás lebonyolításához. Az előző életszerveződésben meghúzódó konfliktusok hatással vannak az újjászerveződött mozaikcsalád életére is, gyakran zavart okozva annak dinamikájában, működésében.

Előfordul, hogy a válás, vagyonmegosztás és a gyermekelhelyezés konfliktusai olyan mértékben mérgezik meg a szülők kapcsolatát, hogy a konfliktusuk között álló gyermek érdeke és jogai sérülnek, adott esetekben pedig az elhúzódó pereskedés, a gyermek lojalitás-konfliktusa miatt gyakran pszichés problémái keletkeznek, mely problémák az újonnan szerveződött mozaikcsaládban is működési zavarokat okozhatnak.

Szakemberként sem könnyű a konfliktusokkal terhelt családokban segítő munkát végezni. Gyakran a gyermekeket két irányból is éri traumák;

egyfelől a család felbomlása miatt traumatizáltak, másrésztől egy új család struktúrájában kell megtalálniuk helyüket és szerepüket, ami szintén nehézséget okoz számukra. A gyermekvédelmi szakemberek számára is megterhelőek azok a helyzetek, ahol a gyermek a szülők játszmáinak eszközévé válik, és a szülők elhúzódó konfliktusának keresztútjében jogai és érdekei sérülnek, a természetes támogató közeg hiányzik, az addig biztonságot jelentő háttér eloszlik.

A mozaikcsaládok helyzete egyáltalán nem könnyű, számos konfliktus, konfrontáció tarkítja életüket, melyek kihatnak az újjászerveződött család minden tagjára, így a gyermekekre is. Tanulmányomban a mozaikcsaládokat olyan aspektusból közelítem meg, hogy milyen a gyermekek helyzete az újjászerveződött családban, hogyan fogadták el az újjászerveződött családstruktúrát, miként alakulnak, változnak a gyermekekre irányuló szülői szerepek.

Szakirodalmi kitekintés

A család fogalmának számtalan definícióját említi mind a szociológia, mind a pszichológia, de a jog területe is sajátosan fogalmaz. A családi életciklusoknak és családi funkcióknak, valamint a szülők és gyermekek családban betöltött szerepének is sokféle megközelítései és magyarázatai ismertek. A családdal kapcsolatos szociológiai megközelítések nem képezik a tanulmány részét, jelen esetben a családok szerkezetét csak a mozaikcsaládok felől közelítem meg, és a témával kapcsolatos nemzetközi és hazai kutatásokra és definíciókra szorítkoztam.

A nemzetközi szakirodalom patchwork családnak nevezi azt a családformát, amelyben nem klasszikusan egy szülőpár és gyermekei találhatóak, hanem különféle családrészek „összeolvadásából” formálódik egy új család (Fischer 2005). Sager (1983) azt a megközelítést használja, miszerint a mozaikcsalád két partner házassága vagy együttélése révén jön létre és legalább egyikőjük volt már házas. A hagyományos családképek ideájától meglehetősen eltérő családstruktúra számtalan kérdést vet fel a témával foglalkozók számára. Miként és milyen dimenziók mentén szerveződnek újjá a családok? Milyen működési sajátosságok jellemzik őket? Milyen az újjászerveződés és a működés dinamikája? Milyen különbségek, eltérések figyelhetők meg a gyermekek kapcsán a vér szerinti családhoz viszonyítva?

Az angol nyelvű szakirodalmakban olvashatunk a „tradicionális nukleáris családokról”, amely két vagy három gyermekből, vér szerinti házasszülők-ből áll, és ehhez a fogalomhoz mérten devianciaként jelennek meg az eltérő szerkezetben működő családok, így a mozaikcsaládok is (Tóth 2017). A nemzetközi szakirodalom számos aspektusból vizsgálta a mozaikcsaládokat, melyeket Harcsa István és Monostori Judit a mozaikcsaládokról szóló 2020-as tanulmányukban a következőképpen kategorizáltak:

- amerikai szociológusok, pszichológusok, szociális munkások felvetései és észrevételezései alapján kezdték vizsgálni a mozaikcsaládok (stepfamilies) speciális helyzetét.
- Az 1970-es években kutatások indulnak a válások számának emelkedő tendenciáit feltáróan.
- az újrarázasodás és a mozaikszülőség (stepparenting) témájával kapcsolatosan tanulmányok jelennek meg az 1980-es években.
- Ihinger–Tallman 1988-ban megjelent tanulmánya figyelemfelhívó jelleggel is bír amellet, hogy a mozaikcsaládok sajátos működési módjára, a szülő-gyermekek kapcsolatára és alakulására helyezi a hangsúlyt. Ugyanakkor felhívja a jövőbeni kutatók figyelmét arra is, hogy a mozaikcsaládok kutatása szigorúbb módszertani eszközöket, nagyobb számú mintavételt kíván. A mintavétel kiterjesztése azt is eredményezi, hogy a mozaikcsaládokon belül további tipológiák alkotására is sor kerülhet, hiszen ezek a családok nem képzelhetők el csak és kizárólag egyféle séma szerint szerveződve.
- Coleman és szerzőtársai (2000) további szempontokat ajánlanak a mozaikcsaládokkal kapcsolatos további kutatásokhoz (pl. kapcsolatrendszerek vizsgálata, a gyermekek szempontjából is).
- európai kutatások a 2000-es években kezdtek el a téma köré szerveződni...
- Steinbach–Kuhnt (2016) kutatása már pontosabb képet adott az európai mozaikcsaládok arányáról.

A téma hazai szakirodalmi háttere nem mondható gazdagnak. Főként a családszociológiai kutatások foglalkoztak azzal, mi jellemzi a családokat, hogyan alakulnak a családi élet jellemzői, milyen fontos a szocializáció szerepe. Főként az 1960-as

és '70-es években születettek tanulmányok a családok szerkezetének vizsgálata témakörében. Somlai Péter (2002) családszociológiai munkái jelentősek a családszerkezet, családi kapcsolatok vizsgálatát tekintve.

Spéder Zsolt 2005-ös kutatásában felhasználta a 2000-es népszámlálási adatokat, és azt vizsgálta, hogy a különböző korú gyermekek mekkora aránya él együtt mindkét vér szerinti szülőjével, csak az egyik szülőjével és mennyien vannak azok, akiket egyik vér szerinti szülője sem nevel (Spéder 2005, idézi: Harcsa–Monostori 2020). A 2011-es népszámlálás adatait felhasználva a mozaikcsaládok arányát vizsgálták a kutatók (Vörös–Kovács 2013).

„A legfrissebb magyarországi adatok a 2016-os Mikrocenzusból állnak rendelkezésre. Ezek szerint 2016-ban a 24 éves vagy annál fiatalabb gyermeket nevelő háztartások 23%-a volt mozaikcsaládos. Az ilyenkorú gyermekkel egy háztartásban élő szülők 13%-a élt ilyen családban. Ezek az arányok a 2000-es évek eleje óta nem mutatnak növekedést” (Monostori–Murinkó 2018, idézi Harcsa–Monostori 2020).

A kutatás módszerei, adatfelvétel

A kutatás célja a mozaikcsaládok életszerveződésének és az újjáalakult család szerkezetének vizsgálata volt.¹ A szakirodalmakról szóló részben már utaltam arra, hogy nem készültek a mozaikcsaládok életszerveződését vizsgáló átfogó kutatások, összehasonlító tanulmányok, a téma főként nemzetközi megközelítése és vizsgálata ismert.

2020 augusztusában 40 mélyinterjú készítettünk olyan férfiakkal és nőkkel, akik mozaikcsaládban élnek. A 40 interjúból négy olyan interjúalanyokkal került rögzítésre, akik gyermekként éltek mozaikcsaládokban, hét pedig olyan személyekkel, akik egyben nevelőszülők is,² vagyis családjaikban gondozásban lévő gyermekek is élnek. Az interjúalanyok átlagéletkora 43 év. Iskolai végzettségük tekintetében 16 fő egyetemet végzett, 7 főiskolát, 16 középfokú végzettséggel rendelkezik, egy fő legmagasabb iskolai végzettsége általános iskola.

1 A kutatás az MTA Mobilitási Kutatási Centrum Kiválósági Együttműködési Program keretében zajló „Mobilitás és immobilitás a vidéki terekben” című kutatási program keretén belül valósult meg.

2 A tanulmányban használt nevelőszülő kifejezés alatt azt a nem vér szerinti szülőt értem, akivel a gyermek a család újrászerveződése során közös háztartásban él, és a vér szerinti szülőnek élettársa vagy házastársa.

Az interjúalanyokat hólabda-mintavétel módszerével kerestük meg, de nehezítette a felkutatásukat az a tény, hogy az érintett családok nem szívesen engednek betekintést az életükbe, többen elzárkóztak az interjú elől. Szerettünk volna más-más társadalmi rétegből megszólaltatni szülőket, de kevés sikerrel jártunk a széles spektrumot illetően, így a mintát főként a középosztálybeli, felsőfokú végzettséggel rendelkező nők adják. A 40 interjúból mindössze két férfivel sikerült interjúzni, általánoságban elmondható, hogy a férfiak igen nehéz volt megszólítani a kutatás-tervezés szakaszában is, így számuk alulreprezentált a mintában.

Az általam vizsgált mozaikcsaládok (akikből leválasztottam a 7 nevelőszülős családot) családszerkezetüket tekintve a következőképpen alakult:

A 33 mozaikcsaládból a válást, élettársi közösség megszüntetését követően 21-en élnek jelenleg élettársi kapcsolatban, 11-en újránházasodtak. Egy fő a szüleiével él, nincs élettársi kapcsolata és házasságban sem él, gyermekként élt mozaikcsaládban. Az adatokból látható, hogy főként az élettársi kapcsolatok keretén belüli családszerveződést preferálták a legtöbben.

Az alábbi táblázatban (1. tábla) az élettársi kapcsolatban élő mozaikcsaládok szerkezetét összegzem aszerint, hogy hány vér szerinti gyermek él a családban, és az újrászerveződött családba hány gyermeket hozott a megkérdezett élettársa, valamint a közös gyermekek számát is megjelenítem. A táblázat szerkesztésekor az alábbi fogalmi kategóriákat használtam.

A megkérdezett vér szerinti gyermeke (itt arra vonatkoztatom a kategóriát, hogy az új családdá alakulás előtt volt-e gyermeke a megkérdezettnek). Továbbá az élettársa vér szerinti gyermeke, akiket az új kapcsolatába vitt, illetve közös gyermekek száma.

A megfogalmazásból is látszik, hogy nincsenek igazán megfelelő fogalmi kategóriák és pontos definíciók a mozaikcsaládok szerkezetének leírására, ezért a fogalmak körülírására törekedtem.

A következő táblázatot (2. tábla) hasonló logika szerint készítettem, jelen esetben azokat a mozaikcsaládokat vizsgáltam, ahol az előző család felbomlását követően a megkérdezett interjúalanyok újból házasságot kötöttek.

A táblázatokból látszik, hogy a mozaikcsaládok szerkezete igen egyedi mintákon alapul. További alkategóriákat is létre lehet hozni azáltal, ha a táblázatok első oszlopának adatait is megbontjuk aszerint, hogy az újrászerveződött család előtti időből született gyermekek egy, vagy több apától születtek-e.

Az egyik interjúalanyom esetében fennállt ez a helyzet, miszerint a felesége három gyermeket hozott a házasságukba, és a 3 gyermek 3 apától született. Az interjú alatt a férj számára kellemetlen volt beszélni erről, és mint kiderült az interjú során, konfliktusok forrása is a gyermek vér szerinti apjukkal történő kapcsolattartások alkalmai, mely konfliktusok a feleség és férj között, valamint a férj és a nem vér szerinti gyermekek között húzódnak meg.

Az adatokból nem lehet egyenesen következtetni arra, hogy az újjászerveződött családban a közös gyermekek vállalása a házasság keretein belül jobban érvényesülne, mint az élettársi közösséget alkotó mozaikcsaládokban. A megkérdezett interjúalanyok házastársai és élettársai igen egyedi minta szerint hoznak gyermekeket az újjászerveződött családba.

A mozaikcsaládok szerkezetéről és az újjászerveződés alakulásáról a kutatás során az alábbi dimenziók köré csoportosítottuk a kérdéseinket:

1. családszerkezet
2. pénzgazdálkodás
3. kapcsolatok
4. a gyermekek helye a családban
5. konfliktusok
6. szabadidő eltöltése.

A mélyinterjúk előtt szakértői interjúkat készítettünk olyan szakemberekkel (pszichológus, szociális munkás), akik a praxisuk során találkozhatnak olyan gyermekekkel, szülőkkel, akik mozaikcsaládokban élnek. Az általuk felvezetett jelenségek és problémák további támpontokat adtak a gyermekek helyzetének vizsgálatához. A mélyinterjúk vezérfonalát a fent említett dimenziók, és az azok köré épített interjúkérdések adták. Az interjúk 1-1,5 órát vettek igénybe. Az interjúalanyokat elsőként arra kértük, hogy mutatkozzanak be, és beszéljenek arról a családról, amelyben jelenleg élnek. Ezt követően a családon belüli szerepekről, a családon belüli munkamegosztásról tettünk fel kérdéseket. A következő témakör a pénzgazdálkodás, fogyasztás köré szerveződött, feltárva azokat az életkörülményeket is, amelyek a családra jellemzők. A családi kapcsolatok rendszerének feltárása az interjúk elemzésének központi témáját is adhatja, hiszen érdekes kapcsolati hálók rajzolhatók meg az interjúalanyok elmondásai alapján. A vér szerinti szülővel való kapcsolattartás gyakorta nem konfliktusoktól mentes, ez a tény igen meghatározó az újrászerveződött családok életében. A gyermekek helye, szerepe

1. tábla. A mozaikcsaládokban élő gyermekek

A megkérdezett vér szerinti gyermeke (akik már megszülettek a család újrászerveződése előtt)	Az élettársa gyermeke, akit/akit a kapcsolatba hozott	Közös gyermekek
3 gyermek	2 gyermek	-
1 gyermek	3 gyermek	-
-	2 gyermek	1 gyermek
-	2 gyermek	-
-	1 gyermek	-
1 gyermek	1 gyermek	1 gyermek
1 gyermek	-	1 gyermek
-	2 gyermek	3 gyermek
3 gyermek	2 gyermek	-
1 gyermek	1 gyermek	-
1 gyermek	1 gyermek	-
1 gyermek	2 gyermek	-
3 gyermek	2 gyermek	-
3 gyermek	2 gyermek	-
2 gyermek	-	-
1 gyermek	-	1 gyermek
2 gyermek	4 gyermek	-

Forrás: saját szerkesztés

2. tábla. A mozaikcsalád keletkezése előtt született gyermekek száma

A megkérdezett előző családjában megszületett gyermekek száma	A férj/feleség gyermekeinek száma az újrarázasodást megelőzően	Közös gyermekek száma
1 gyermek	-	2 gyermek
2 gyermek	1 gyermek	-
1 gyermek	-	2 gyermek
1 gyermek	-	2 gyermek
3 gyermek	2 gyermek	-
-	2 gyermek	-
-	2 gyermek	-
-	1 gyermek	-
3 gyermek	-	-
1 gyermek	-	1 gyermek

Forrás: saját szerkesztés

a családban, valamint a neveléssel kapcsolatos szülői attitűdök szintén hangsúlyos részét képezik a rögzített interjúknak.

Azt tapasztaltuk, hogy az interjúalanyok nehezen ugyan, de mégis megnyíltak akkor, amikor a mozaikcsaládok nehézségeiről, a családban tapasztalható konfliktusokról, azok természetéről kérdeztük őket. A konfliktusokkal kapcsolatos kérdéseknél szeretttük volna tudni azt is, hogy azok állandóan visszatérő és ugyanazon téma/probléma mentén alakulnak-e ki, vagy sem. Az interjú zárása a szabadidő, időmenedzsment kérdéseivel foglalkozott.

A továbbiakban a 40 interjúból azokat elemzem, amelyek nem a nevelőszülős családokkal készültek. Így a 33 interjút tovább vizsgáltam aszerint, hogy gyermekként mozaikcsaládban felnőtt személyekkel készült (4 interjú), illetve olyan szülőkkel készült, akik elváltak, vagy életközösségük megszakadt, közös gyermekük született, majd egy új kapcsolatot/házassági kapcsolatot kialakítva mozaikcsaláddá szerveződtek újjá (29 interjú, ebből 21 élettársi kapcsolatban él, 11 pedig házasságban).

A mozaikcsaládok életszerveződéseinek vizsgálata, és az ilyen családformák belső világának feltárása gyakran nem nélkülözte az érzelmi megnyilvánulásokat az interjú alanyok részéről. Egy esetben az interjú felfüggesztésére került sor, mert az interjúalanyt mélyen megérintette a gyermekkoráról való beszélgetés, hiszen gyermekként élt mozaikcsaládban, és egy súlyosan elhanyagoló és bántalmazó közegben nőtt fel. Elmondta: az édesanyjának számtalan kapcsolata volt a vér szerinti apával való válást követően, mely kapcsolatokat a fizikai bántalmazás jellemezte, gyakran a rendőrségnek kellett intézkedni a problémák miatt. Annyira elhanyagoló környezetben élt, hogy az édesanyja sok esetben nem figyelt rá, arra sem, kikkel tölti az idejét. Egyszer őt és féltestvérét egy egész napra bezárta a hálószobába (élelem nélkül, és a gyerekek a mosdóba sem tudtak kimenni). Az anya gyakran vitte őt és a féltestvérét a nagybácsihoz, hogy vigyázzon rá, amíg ő „dolgozik”. Az interjúalany elmondta, hogy az édesanyjának problémái voltak az alkoholfogyasztással akkoriban, és szeretett eljárni otthonról, a fiatalabb férfiak társaságát keresve. A nagybácsi szexuálisan abuzálta a testvéreket, melyről soha nem beszéltek az édesanyjuknak, és az eltelt 20 évben erről senki másnak sem beszéltek, csak ebben az adott interjúhelyzetben (az interjút követően egy segítő beszélgetés formájában szakemberek segítségének igénybe vételét ajánlottam az interjúalany számára).

Az interjúk kapcsán elmondható, hogy szinte mindegyik erős érzelmi színezettel tarkított, hiszen azok az élethelyzetek, amelyekről beszélnek, általában valami konfliktushoz, problémához, váláshoz, vagy akár bántalmazáshoz kapcsolódtak, melyek mélyen megérintették az interjúalanyokat. Legfőképpen azoknál az interjúknál látható ez a fajta érzelmi többlet, akik gyermekként éltek mozaikcsaládban, és felnőttként, már szülőként tekintenek vissza gyermekkorukra.

Gyermekek helyzete a családban

A tanulmányomban a családi szerepek és a gyermekek helyzetének alakulását helyezem a fókuszba. A gyerekek alkalmazkodása az új családhoz mint rendszerhez sokféle mintát mutat.

A következőkben azokat az interjú-részleteket mutatom be, amelyek arról szólnak, hogy a gyermekek hogyan élték meg a változásokat a családon belül (főként a család újraszerveződése kapcsán), és emellett azt is vizsgálom, hogy a szülő házastárs/élettársa miként gondolkozik a gyermek családon belül elfoglalt pozíciójáról, részt vesz-e a gyermek nevelésében, vállal-e feladatokat, milyen szerepe van/lehet a gyermekek életében. Ebben az esetben azokat az interjúkat elemeztem, ahol az interjúalanyak van gyermeke a válást/élettársi kapcsolatot felbontását megelőző kapcsolatból, és saját vér szerinti gyermekeit vitte a mozaikcsaládba.

A szülők a gyermekek családban történő helyzetükkel kapcsolatosan az alábbiak szerint fogalmaztak: (3. tábla)

A válaszokból kitűnik, hogy a gyermekek helyzete az újraszerveződött családokban többnyire nehézségekkel teli. Két irányból érik hatások a gyermekeket, hiszen egyik felől a vér szerinti szülőtől való különköltözés, a válásból adódó lelki terhek (főként, ha a válást konfliktusok övezik, a szülők nem jutnak közös nevezőre a gyermekeket érintő fontos kérdésekben; vagy éppen a külön élő szülővel való kapcsolattartás problémás), negatívan hatnak a gyermekekre, ugyanakkor az újonnan szerveződő család struktúrájában is nehezen találják meg a helyüket. Gyakran az időbeli eltérés is igen szűk, a gyermekeknek nincs túl sok idejük arra, hogy a két helyzet közötti átmenetet feldolgozzák.

A válaszokból következtetni lehet arra, hogy az új családstruktúra kialakulásával kapcsolatos helyzeteket inkább nehezebben élik meg, bizalmatlanok. Ha az újonnan szerveződött családba egy közös

Hogyan fogadták a gyermekek a család újjászerveződését?	Milyen az élettárs/házastárs szerepe a nem vér szerinti gyermek életében?
„az elején biztos volt bennük egy kicsit, tehát olyan bizalmatlanság”	„amikor ilyen problémás dolog van akkor, maximum nekem mondja, hogy mit kell, mint kívülről, nem avatkozik bele, mert úgy látja jobbnak.”
„mikor a volt férjem elment, elköltözött, akkor mondta a fiamnak, a 6 éves gyerekeknek, hogy jól van kisfiam, most már te vagy a férfi a háznál.”	„Megkérdezem a véleményét, hogy mit szól hozzá, de nem szól bele.”
„a gyerekeim már tudták, hogy mi az, amikor bejön egy férfi az életünkbe, viszont együtt élni ők még nem éltek együtt férfival, úgy, mint, hogy férfi is legyen a családban és nem is emlékeznek.”	„a páromnak nagyon furcsa volt, ő igazából nagyon idegenként vette az én 2 gyerekeimet... Az volt, hogy a fiam, ahogy nőtt, eltelt végül is 2 év, egyre jobban hasonlított az apukájára és emiatt őt nem tudta úgy elfogadni.”
„van egy 9 éves kislányom, akinek az édesapja meghalt, amikor a lányom két éves volt... nagyon várta, hogy odaköltözzön a párom”	„most jutottunk el odáig, hogy befogadta, hogy teljesen elfogadta, mint apa, mint férfi része a családnak.”
„a fiamnak elég nehéz volt”	„Én úgy látom a jelenlegi férjemen ezt a dolgot, hogy ő is féltékeny volt az elején. Szerette volna kicsit a sajátjának tudni a fiamat. Neki az rossz volt, mikor probléma volt és bevonódott az apa.”
„a gyerekeim teljesen zökkenőmentesen éltek meg”	„Tehát minden szempontból úgy gondolom, hogy megtalálta a közös hangot. És úgy erőteljesen a nevelésükben is részt vesz.”
„nehéz volt. Tehát a költözködés, a válás. Őt azért eléggé megviselte. Tehát ő neki az, hogy elköltöztünk az nehéz volt... nehezen élte meg, meg nyilván azt is, hogy így szétszakadt a család.”	„az, hogy nekem már volt egy férjem, meg van egy gyerekem, azt egy kicsit nehéz volt így elfogadni a mostani férjemnek.”
„Hát, féltünk nagyon, hogy mennyire fog ez működni... de nehéz, tehát nehezen.”	„annyira másképpen nevelték azokat a fiúkat, mint mondjuk, én nevelek... nagyon sokszor nekem indulatos a kommunikáció”
„A kislányom, az nagyon tragikusan. Ez elég borzasztó volt, úgyhogy... hát, ott apa ivott is, meg voltak egyéb dolgok is, és, hát, volt egy pár stresszes pillanat. Úgyhogy kellemetlen volt.”	„Apa az erősebb amúgy, ő már a végső esetben jön, de ott már mindenki összevág.”
„Már most nem éli meg könnyen. Ennyi év elteltével, mert kamasz. És most már nem olyan könnyű így, hogy nevelőapa van.”	„nagyon gyerek-centrikus, nagyon szereti a gyerekeket, tud is velük bánni, de szigorú.”
„szerintem ezért fogadták, vagy ezért is fogadták el úgy könnyebben, meg hamarabb. Meg főleg úgy, hogy ők ismerték.”	„néha ő úgy szigorúbban vagy hangosabban rájuk szól, hogy ne nőiesedjen el az a fiú... ilyen kis tutymuty lesz, buzi-típus... Ne bőgjél már annyit!”
„ő nehezen szokta meg az új szobát... már túl nagy lett a korkülönbség kettejük között... lelki volt nagyon, meg féltékeny volt eléggé nagyon, meg be is pisilt, szóval én ezért vittem el pszichológushoz, de hál istennek kihevertük.”	„Szigorú vele, nem bántja, sosem emelt rá kezet, de ő meg is mondta neki, hogy bármilyen rosszat csinál, sose fogja elverni, mert nem ő az apja.”
„Nagyon bírják őt, mert ő nagyon nyugodt, az én ellentétem.”	„elég későn lépett be az életükbe ahhoz, hogy ők apaként tekintsenek rá vagy nevelőapaként. Azért nyilván 13-17 éves lányok már nem fognak átállni, hogy apa... olyan jó bizalmi, olyan jó barát, akire bármikor számíthatnak.”

3. tábla

gyermek születik, még inkább nehezíti a gyermekek helyzetét a mozaikcsaládban, hiszen féltékenyek, az egyik interjúban az egyik gyermek meg is fogalmazza az édesanya számára, aki bejelenti, hogy kistestvére fog születni, hogy „minek?”

Azonosítottam olyan családokat is, ahol a beilleszkedés és az új családszerkezet felállása zökkenőmentes folyamatként írható le. Ezeknél a válaszoknál látható, hogy ahol a gyermekek számára kevésbé volt megterhelő a változás, az egyfajta szeretetteljesebb, nyitottabb nevelőszülői attitűddel párosult.

Kétféle módon lehetne szemléltetni azt, ahogyan a gyermekek fogadták azt az új helyzetet, amit az új család megalakulása eredményezett. Egyrésztől azonosítható egy *pozitív és nyitott* szemlélettel történő odafordulás a gyermekek részéről, másrésztől többnyire *negatív és zárt* attitűddel rendelkező viselkedésforma. De lehetne ezeket a viszonyulásokat az *elfogadó vagy az elutasító viselkedés* fogalmi kategóriái alapján is vizsgálni. Úgy vélem, hogy az utóbbi viszonyulást az is befolyásolhatja, hogy a vér szerinti család felbomlása milyen nehézségekkel járt, és milyen mély konfliktusok húzódnak a szülők között, és ezek a helyzetek milyen módon határozták meg a gyermekek helyzetét az eredeti, majd a későbbi mozaikcsaládban. Azt gondolom, hogy a gyermekek mozaikcsaládban történő beilleszkedését befolyásolja és meghatározza az a közeg, ahonnan érkezett az újonnan szerveződő családba. Emellett azt is meghatározónak gondolom, hogy a gyermek bizonytalansággal kapcsolatos érzései, féltelmei milyen befogadó vagy tartózkodó nevelőszülői attitűddel találkoztak. Ha a gyermek az átélt traumák ellenére azt érzi, hogy a nevelőszülő elfogadja őt, és nyitott felé, pozitív irányban befolyásolhatja a gyermek érzéseit, amelyeket egy újraszerveződött családi struktúrában megél. Ennek a folyamatnak az ellenkezője is igaz, ha a gyermek az új közegben elutasítást, féltékenységet, ellenérzéseket tapasztal, könnyen köti azt össze azokkal az érzésekkel, amelyek azt vetítik elő, hogy nem érzi jól magát az újraszerveződött családban, nehezen illeszkedik az új családi rendszerhez.

A házastársak/élettársak szerepe is egyedi mintázatokat mutat a mozaikcsaládokban. A válaszokból az látható, hogy többféle módon közelíthetnek a nem vér szerinti szülők a társaik gyermekéhez. Azonosítható egy olyan kategória, amit *kívül helyezkedő típusnak* neveztem el. Ezek azok a „pót” apák/anyák, akik nem szólnak bele a gyermekneveléssel kapcsolatos szülői döntésekbe, többnyire a válaszadók azt

mondták róluk, hogy „nem avatkozik bele, nem szól bele, nem vesz róluk tudomást”. *Elfogadó* típusba azokat soroltam, akik nyitottak a gyermekek felé, még ha vélhető is konfliktus a gyermekek és közöttük, de nyitottan fordulnak a gyermekek felé, és megpróbálnak a gyermekek életének részesévé válni. *Elszánt* típusúnak neveztem el azt a szülőt, aki a szigor és a határozott fellépés mentén képzelel el a szerepét a nem vér szerinti gyermekek életében. Ebben az esetben, a szülő-gyermek közötti hierarchikus viszonyok előtérbe helyezését látom markánsan megjelenő szülői attitűdként. A válaszadók között többen ezt azzal azonosították, hogy „amikor megjelenik, mindenki összerezzen, nem veri meg a gyereket, mert nem ő az apja, hangosabban szól, ingerült, indulatos, féltékeny, nem elfogadó”.

A mozaikcsaládban felnövő gyermekek helyzete – felnőt szemmel

A 33 vizsgált interjúból négy készült olyan interjúalannyal, akik gyermekként éltek mozaikcsaládban. Esetükben azt szerettük volna tudni a kutatás során, hogy miként látják felnőttként azt, ahogyan felnőttek egy mozaikcsaládban. Miként gondolnak a gyerekkorukra, milyen pozitív és negatív élményeket társítanak hozzá. Valamint az interjúban azt is megkérdeztük, hogy felnőttként mit gondolnak arról, hogy jelenlegi életükre kihatással volt-e az a tény, hogy nem hagyományos család-típusban nőttek fel. A négy interjúalany átlagéletkora 38 év, közülük háromnak már saját gyermeke született. Iskolai végzettségüket tekintve ketten felsőfokú végzettséggel, ketten pedig középfokú végzettséggel rendelkeznek.

Interjúikat olyan módon vizsgáltam, hogy milyen szerepük volt abban a mozaikcsaládban, ahol felnőttek, és milyen viszonyuk volt azokhoz a családtagokhoz (nevelőszülők, féltestvérek), akikkel az új család szerveződése után együtt éltek. (4. tábla)

A válaszokból látható, hogy a megkérdezettek főként a nehézségek oldaláról közelítették meg a mozaikcsaládban történő nevelkedés témáját. A gyermekkorukra visszaemlékezés gyakran nem nélkülözte az elérékenyülést sem, igen széles skálán mozogtak azok az érzelmek, amelyek megjelentek az interjúhelyzetben. A szomorúság, az elkeseredés, a harag, a düh érezhető volt az interjúalanyokon, és ez érzelmek kinyilatkoztatása még inkább erősítette azt a biztonságos és nyugodt légkört, amely jellemezte az interjúhelyzetet.

Családszerkezet	Családi kapcsolatok, kötődések	A vér szerinti szülő helyzete a családban	Hogyan írja le a mozaikcsaládokat	Milyen hatással van a jelenlegi életére az, hogy mozaikcsaládban nőtt fel
„Az édesanyám újraraházasodott, vitt egy gyermeket a házasságba, apukámnak volt két gyermeke, és én vagyok a közös gyerek.”	„A féltestvérek idősebbek voltak a mikor odaköltöztünk, azzal a testvéremmel vagyok szoros kapcsolatban, akivel együtt nőttem fel. Tehát, voltak ilyenek, mert nem az én gyereke. Beszólások, úgymond. Volt többször emlegetve, hogy az én gyereke ilyen, a te gyereke meg olyan.”	„Hát szerintem ő a két tűz között állt ezzel a helyzettel kapcsolatban. Mert a gyermekét is védi úgymond, meg rosszban sem akart lenni a férjével.”	„Hát, nem gondolok vissza olyan boldogan a gyerekkoromra. És, hát hogyan is fogalmazzak. Nem kaptam elég támogatást, mint úgy az élet elindulásában sem, de akitől kaptam támogatást, a támogatást úgy értem, hogy szüleimtől. Attól a testvéremtől kaptam nagyobb támogatást, aki velem élt ugye, akit édesanyám hozott magával.”	„nagyon kevés közös program volt, hogy elmentünk volna bárhová is. Ritkán a fürdőbe, de egyszer-kétszer mentünk a családommal ugye kiskoromban. Én most ezt mind pótolom, vagy próbálom megadni a gyermekemnek, hogy kirándulunk, vagy minden percet vele töltünk a férjemmel, hogy ne nőjön fel úgy, ahogyan nekem kellett.”
„Gyerekként hét évesen kerültem mozaikcsaládba. Szüleim elváltak két éves koromban. Nevelőapámnak volt két gyereke, a felesége meghalt. Én és édesanyám odaköltöztünk a nevelőapám házába plusz a két gyerekhez. Így lettünk mozaikcsalád. Későbbiekben született egy közös gyermek.”	„Ott sokan voltunk, túl sokan, állandó problémákkal. Nevelőapám szeretett italozni, néha veszekedésekkel, konfliktusokkal, pl. „én gyereke, te gyereke”, majd aztán később a „mi gyerekeink”. Nevelőapámnak párszor azért elhangzottak olyanok a szájából, ami nem tetszett, meg örökre nyomott hagyt bennem.”	„Hát igazából édesanyám soha sem tudta összetartani ezt a családot. A nevelőapámmal sem volt olyan szoros a kapcsolat, bár igazából vitt magával dolgozni, de mégiscsak egy idegen gyerek voltam a számára.”	„Ez a mozaikcsalád ez számomra egy kényszercsalád. Ezt úgy látom, igazából egy kényszercsapda. Csapdának nevezem. Valahogy felnevelni a gyerekeket, ha már létrehoztuk. Aztán ez így sikerült, hogy lett szerintem egy jó pár mentálisan sérült gyerek ebből. Javarészt az elhanyagolásból az érzelmi, nem is inkább anyagi, hanem inkább érzelmileg. Nem funkcionáltak úgy, funkcionáltunk úgy, mint egy normális család.”	„megtanultam, hogy hogyan ne vezessünk családot, hogy ne neveljünk gyereket, hogy ne szórjuk el a pénzt. Azokat, amiket láttam, azok inkább intó vagy elrettentő példák, mint hasznos tanácsok. Már akkor is láttam, tizenéves koromban, hogy ez nem jó. Én ezt megtanultam, hogy nem úgy kell, és nem úgy akarom csinálni, ahogy ők csinálták. Ne kelljen menni se a nagyszülőkhöz, se a szomszédokba, hanem megpróbálom azt beosztani, ami van. Meg a gyermeknek mindent megadni, mint szeretetben, mint anyagiakban.”

4/1. tábla

<p>„zűrös gyerekkorom volt. Azt tudom, hogy két éves voltam, amikor az én szüleim elváltak. Anyu együtt élt apuval, mert még nem költözött el, meg az új párjával és a féltestvéremmel.”</p>	<p>„itt mindnapos volt minden. Tehát veszekedés, verekedés, minden. Tehát igazából ment itt a harc azon, hogy költözzön el, ki mit visz, kinek mije van benne, tehát ez a tipikus, mikor válnak a szülők.”</p>	<p>„anyámnak voltak alkohol-problémái, úgyhogy nekem nagyon sok, nagyon sok apukám volt, még aki úgy ott lakott velünk. De, hát ott minden volt. Volt, hogy fegyvert kerestek nálunk a rendőrök; volt, hogy elvitték, aki éppen ott lakott nálunk, mert csinált valamit.”</p>	<p>„már a húgom megszületett, mikor apám elköltözött, tehát onnantól kezdve kijárt a rendőrség, volt nálunk kint elég sokszor, volt nálunk ajtócsapkodástól kezdve elég sok minden. És egyébként nekem a mozaikcsaládnak az a részük jó volt, mert a tesómnak az apukája végtelenül szeretett engem.”</p>	<p>„én azt gondolom, hogy a gyermekem egy teljesen más közegben él, meg más közegben nőtt fel.”</p>
<p>„én vagyok a családban a hetedik gyermek, ha az egész családot nézzük. Nekem az apukámnak volt az előző házasságából egy fia és egy lánya. Az anyukámnak pedig két fia. Mikor ők összeházasodtak, akkor utána még született négy közös gyermek, három lány és egy fiú is. Mi így összesen nyolcan vagyunk, és ebből én vagyok a hetedik.”</p>	<p>„érzésben nem teszek különbséget közte, hogy az egyik a féltestvérem, másik az édestestvérem, együtt nevelkedtünk. Viszont azt érzem, hogy ők viszont érzik ezt, hogy én a féltestvéreim vagyok. Tehát ők az édestesóikkal jóban vannak, illetve akik mostoha testvérek, ugye a két ágról, ők köztük azért nincs olyan szoros kapcsolat, mint mondjuk akár nekem velük, bármelyikükkel.”</p>	<p>„apukám sok mindent elrontott egyébként, már most ezt felnőtt fejjel is mondom, mert apa különbséget tett a saját gyerekei és a nevelt gyerekei között..., ugyanakkor anyu is ugyanezt csinálja, csak apának a gyerekei ők nem itt laknak, de azért ő is inkább, ha rólu van szó, gyakran a negatívumot emeli ki.”</p>	<p>”úgyhogy mikor mondják, hogy szép a nagycsalád, meg ilyenek, fenntartással kezelem. Bár azt mondom, hogy emberfüggő is. Nálunk ez messziről szép, azért közelről vannak... azért vannak ott elvarratlan szálak, ilyen nagyon mély tüskék”</p>	<p>„szerintem az, hogy egy ilyen család hogy működik, az abszolút leginkább a szülőkön múlik. És én nem akarom őket bántani, de azt gondolom, hogy lehetett... vagy hát igen sok mindent máshogy kellett volna csinálni, mert azért itt nagyon... De persze közben megértem, hogy borzasztó sok nehézségük volt, ami miatt ez így alakult.”</p>

4/2. tábla

A mozaikcsaládok leírása kapcsán főként egy boldogtalan, nehézségekkel teli gyermekkor képe rajzolódik ki, és ezek a hatások érezhetőek a felnőtt kori életükben is. A válaszadók többségében azt mondták, hogy a gyerekkorban tapasztaltaktól eltérő módon alakítják a saját életüket, és alkalmaznak egészen más nevelési stílusokat és szerepeket, mint amelyben gyermekként részük volt. Ezeket az irányvonalakat meghatározónak gondolom azon szülők esetében, akik mozaikcsaládokban nőttek fel, és a tapasztalataik alapján alakítják ki a saját szülői viszonyulásokat a gyermekek felé.

A testvérkapcsolatok vizsgálata, a féltestvérek és nem vér szerinti szülők kapcsolathálózata érdekes kapcsolati térképet rajzolhat ki ezekben a mozaikcsaládokban. A gyermekek oldaláról történő megközelítés érdekes és vizsgálendő aspektusa lehet a mozaikcsaládok kutatásának, amelyhez a mintavétel kiterjesztése szükséges, valamint hosszú távú vizsgálatok. Azon szülők gyermekneveléssel kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálata, akik mozaikcsaládokban nőttek fel, érdekes színezetet adhat a mozaikcsaládokról szóló kutatásoknak.

Összegzés

A mozaikcsaládok kutatása egyre inkább előtérbe helyeződő vizsgálati terület a családszociológia számára. Azt gondolom, hogy az ilyen szerkezetű családok újrászerveződési struktúráinak feltárása megvilágíthatja azt a dinamikát, amely mentén ezek a családok szerveződnek.

Fontosnak tartom vizsgálni a gyermekek helyzetét és szerepét ezekben a családokban, hiszen ahogy az interjúkból is kirajzolódott, számos konfliktussal és nehéz helyzettel kell megküzdeniük a gyermekeknek akkor, amikor kikerülnek a vér szerinti családjukból. Kétirányú folyamatként jellemeztem, hiszen egyik oldalról a vér szerinti család felbomlásával, másik oldalról pedig az újrászerveződött család eltérő struktúráival kell szembenéznük. A mozaikcsaládokban élő gyermekek helyzetét abból az aspektusból közelítettem meg, hogyan fogadták a gyermekek a család újrászerveződését, illetve milyen szerepet tölt be a vér szerinti szülő új élettársa/házastársa a gyermek életében. Mivel a mozaikcsaládokra alkalmazható fogalmak és definíciók szűkösek, ezért főként a helyzetek körülírásával szemléltettem az adott jelenséget.

Kétféle típust különítettem el aszerint, hogy a gyermekek hogyan fogadták a család újrászerveződését, ez alapján *pozitív és nyitott* szemlélettel történő odafordulásnak, valamint többnyire *negatív és zárt* attitűddel rendelkező viselkedésformának címkéztem.

A tanulmány másik részében azokat az interjúkat elemeztem, ahol az interjúalanyok gyermekként éltek mozaikcsaládokban. A tanulmányban megjelöltem azokat az interjúrészleteket is, amelyek a legszembetűnőbb módon fejezik ki az interjúalanyok viszonyulását a nekik feltett kérdésekre.

Az interjúkból megállapítható volt, hogy többnyire negatív módon címkézték a mozaikcsaládban élés során szerzett tapasztalataikat, mely tapasztalatok hosszú távon alakították a saját szülői attitűdjükön is.

Felhasznált irodalom

- Andorka R. 2003 *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
Cseh-Szombathy L. 1979, 1988 *Családszociológiai problémák és módszerek*. Gondolat Kiadó, Budapest, 20-21., 51.

- Cseh-Szombathy L. 1983 *A mai magyar család*. Magyar Nők Országos Tanácsa, Művelődési Minisztérium, Budapest.
Cseh-Szombathy L. 1997 *Szerelmem, párkapcsolat, család, gyerek*. Budapest.
Coleman, M. – Ganong, L. 1997 Stepfamilies from the stepfamily perspective. *Marriage & Family Review*, 26 (1–2):107-121.
Eisingerné Balassa Boglárka 2012 *Édesem vagy mostohák? Döntések a mozaikcsaládokban*. Phd-értekezés, Széchenyi István Egyetem Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr.
Fischer Eszter 2005 *Modern mostohák*. Saxum, Budapest.
Harcza, I. – Monostori, J. 2012 Családi struktúrák az életciklusban. In *Társadalmi Riport 2012*. Szerk. Kolosi T. – Tóth I. Gy. TÁRKI. Budapest, 85., 87.
Harcza, I. 2014 A családi kohézió trendjei a gyermekes családokban. *Szociológiai Szemle*, 1:39-65.
Harcza, I. 2012 Helyzetkép a társadalmi fenntarthatóságról az értékrendszerek és a jelzőszámok tükrében. *Statistikai Szemle*, október, 905-924.
Sager, C. J. – Brown, H. S. et al 1983 *Treating the Remarried Family*. Routledge, New York.
Satir, Virginia 1999 *A család együttélésének művészete. Új családműhely*. Coincendencia Kft, Budapest.
Somlai P. 2002 *Húsz év – Családi kapcsolatok változásai a 20. század végi Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 9-34, 81-90, 160.
Spéder Zs. 2006 Párkapcsolatok és gyermeksorsok. *Korfa*, 2:1-2.
Spéder Zs. szerk. 2003 *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH, Budapest.
Spéder Zs. 2003 *Az európai családformák változatossága – Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón*. KSH, Budapest.
Tóth Olga 2017 A nukleáris családok összetételének változatossága a 20. század első harmadában. Esettanulmány egy demográfiai zárványról. *Szociológiai Szemle*, 27/3.
Vörös Csabáné – Kovács Marcell 2013 A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statistikai Szemle*, 91. évfolyam, 12:1214-1227.

Absztrakt

A tanulmány a mozaikcsaládokban megjelenő családszerkezet- és szerepváltozások témakörével foglalkozik. A középpontban a családok életében bekövetkezett változások állnak, melynek következtében kialakulnak az átrendezett, nem konvencionális, azaz a nem tipikusan nukleáris típusú családok. A változások bemutatása, a családi miliők átalakulása, a megnevezésbeli eltérések 29 interjúj keresztül válnak feltérképezhetővé. Eredményként egyrészt megjelennek a családszerkezeti különbségek, a mozaikcsaládok tipizálásának bemutatása, másrészt az anya/apa és pótapa/pótanya szerepeket körvonalázó válaszok. Összességében pedig a különböző családrészek összecsiszolódásának kérdésköre olvasható, mely mind a szerepeket, mind a családszerkezeti harmóniát érintheti.

Abstract

The study presents the topic of family structure and role changes in patchwork families. The focus is on the changes that have taken place in the lives of families, as a result of which rearranged, unconventional, that is, non-typically nuclear-type families are emerging. The presentation of the changes, the transformation of family milieus, the differences in naming can be mapped out through 29 interviews. As a result, on the one hand, there are differences in family structure, the presentation of the typification of patchwork families, and on the other hand, the answers outlining the roles of mother / father and stepfather / stepmother. Overall, the issue of the grinding of the different parts of the family can be read, which can affect both the roles and the harmony of the family structure.

Bevezetés

E tanulmány¹ a mozaikcsaládokban megjelenő családszerkezet- és szerepváltozások témakörével foglalkozik. A középpontban a családok életében bekövetkezett változások állnak, melynek következtében kialakulnak az átrendezett, nem konvencionális, azaz a nem tipikusan nukleáris típusú családok. A kutatás szempontjából ennek megfelelően mozaikcsaládban él az a személy, aki újraházasodást vagy válást követő élettársi kapcsolat által egy új háztartást alakít ki – mely közeget vérszerinti, közös és mostoha/nevelt gyerekek is színesíthetnek. Vagyis, „mozaikcsaládnak azokat a családokat nevezzük, melyekben egy együtt élő pár (biológiai szülő és pótszülő) közösen nevel legalább egy olyan gyermeket, aki valamelyik fél előző kapcsolatából származik” (Mirnics–Terék 2019:41). Mindezen össze- és szétköltözések mint a család életében bekövetkező események felboríthatják a klasszikus családciklus ívét – ezzel olyan új eseményeket beemelve az életútba, amelyek az új család típus kialakulásával járnak. Ilyen új családszerkezeti fázisként tekinthetünk magukra a mozaik, vagyis az „újjáalakult” családokra (Spéder 2014). Összességében pedig a téma relevanciáját az is adja, hogy a családfejlődés elméletében „(...) *nem tárgyalt események – válás, válás utáni új párkapcsolat alapítása, egyszülős családi helyzet, mozaikcsalád-képződés – tömegesen jellemzik a modern világot, a hazai népességet*” (Spéder 2014:342).

Ennek megfelelően a tanulmány célja a családi miliők átalakulásának vizsgálata, ezen belül a családszerkezeti különbségek, a mozaikcsaládok tipizálási lehetőségei elsősorban az anya/apa és pótapa/pótanya szerepek alapján.

¹ A kutatás a Magyar Tudományos Akadémia Mobilitási Kutatási Centrum Kiválósági Együttműködési Program keretében zajló „Mobilitás és immobilitás a vidéki területeken” című kutatási program során valósult meg, 2020. június – augusztus időszakban, a mozaik- és nevelőszülős családokat érintő kvalitatív, interjúkutatás által.

Mozaikcsaládok a szakirodalomban

A mozaikcsalád – annak meghatározása, értelmezési keretei, jellemzői – koronként és társadalmanként eltérő. A kutatás szempontjából mozaikcsaládban él az a személy, aki újracházasodás vagy válást követő élettársi kapcsolat által egy új háztartást alakít ki. Ennek megfelelően mozaiknak tekinthető az a család, melyet két, párkapcsolatban élő felnőtt és legalább egy gyermek alkot. A klasszikus családdal szemben viszont ebben az esetben az egyik szülő már meglévő szülő-gyermek kapcsolathoz tartozik – így nincs mindkét felnőtt tagnak vérszerinti kapcsolata a gyermekkel vagy gyermekekkel. Emellett létrejöhet két egyszülős család egyesülésével is – ekkor a családban élő gyermekek között sincs vérségi kapcsolat. Így mindent összevetve az újonnan kialakított családban vér szerinti, közös, örökbe fogadott vagy nevelt gyermekek is élhetnek (Vörös–Kovács 2013; Kapitány 2015; Harcsa–Monostori 2020).

A különböző nyelvetterületeket² figyelembe véve sem határozható meg egységes szóhasználat az ilyen típusú család körülírására. Az angolszász területeken például a reconstituted family (mint újjáalakult), a blended family (mint feltöltött), vagy a patchwork family (mint mozaik) és stepfamily (mint mostoha család) kifejezések dominálnak. Az elnevezések mögött általában tabu-voltuk erősítése jelenik meg, viszont a legtöbb esetben a „step” előtaggal jelölik a családba való belépést. A kevésbé gyakori második házasság vagy másodlagos család kifejezések nem fejezik ki, hogy az új házassággal vagy válást követő új élettársi kapcsolattal egy új családi egység is kialakult (Krähenbühl et al 2007; Eisingerné 2012; Bogár 2017).

A családszerkezettel foglalkozó hazai és nemzetközi szociológiai vizsgálatok a domináns családformák változásának fő irányaként a pluralizációt emelték ki, vagyis a családszerkezetek differenciálódását. Mindezt alapul véve, amit ma nukleáris családként definiálunk, az csupán a családfejlődés egyik szakaszának tekinthető. Így bizonyos családtípusok egyre nagyobb teret nyernek – mint az egyszülős családok vagy az újracházasodott mozaikcsaládok (Vaskovics

2002; Harcsa 2014; Harcsa–Monostori 2020). Mindezek következtében „a korábbi időszakhoz képest „átjárhatóbbak” a családformák – erre utal, hogy megnőtt a családformák közötti mobilitás” (Harcsa 2014:5).

A nukleáris- és mozaikcsalád jellemzőinek összehasonlításához, a két családforma között megmutató eltérések bemutatásához a Visser-szerzőpáros csoportosításából indulok ki (Visser–Visser 1995, idézi Eisingerné 2012). Ilyen különbségként jelenhet meg a család tagjainak kötődésin túl például a szülői funkciók átalakulása. Hiszen a nukleáris családban kizárólag a szülőpár látja el a funkciókat, a mozaikcsaládban viszont az új tag bekapcsolódásán túl a különélő szülő is gyakorolhatja nevelési feladatait. A két csalárendszer között a nyitottságuk esetében is különbségek írhatóak le – ugyanis a nukleáris család alapjaiban egy zárt rendszernek tekinthető, melyben a tagok mind biológiailag, mind jogilag egy csalárendszer tagjainak tekinthetőek. Ezzel szemben a mozaikcsaládban nyitottak a családi kötelékek, s így a gyermekek több családrésznek is tagjai lehetnek. Ebből eredeztethetően a jogi viszonyok szintén aszimmetrikusak, hiszen például a féltestvérek jogilag nem rokonok, illetve az újonnan bekapcsolódó felnőtt tagnak sincsenek szülői jogosultságai – szemben a hatáskörileg világosan lehatárolt nukleáris családtípussal. A két családtípusban felmerülő szerepek különbségeire pedig a tanulmány egyik fejezetében külön is kitérek.

Összességében, Krähenbühl és szerzőtársai (2007) alapján öt fő jellemzője határozható meg a mozaikcsaládoknak, melyek magukba foglalják a nukleáris családtípustól való eltéréseiket is. Egyrészt az egyik szülő kizárólag egy adott időtartamban él együtt gyermekével – vagyis a gyermek ingázik a két csalárendszer között. Másrészt szinte minden családtag átélte egy számára fontos személy elvesztését – például a szülők válása által. Harmadrészt egy felnőtt és legalább egy gyermek között már az új kapcsolat előtt is kötődés és kapcsolat alakult ki. Negyedik jellemzője a gyermekek megosztott családközösségbe való tartozása – vagyis egy gyerek nem csak és kizárólag egy család tagja. Végül pedig ötödik sajátosságként a pótszülő nem feltétlenül gyakorolhat szülői jogokat partnerének gyermekével szemben (Krähenbühl et al 2007; Eisingerné 2012).

Ennek megfelelően bármelyik egyesülési formával alakul is ki a mozaikcsalád – vagyis az anyagyermek vagy az apa-gyermek pároshoz kapcsolódik be az új tag, esetleg ugyancsak a vér szerinti

2 A francia „belle” kifejezés „szép” gesztusként jelöli az új tag új szerepeit – tehát önként vállalt szerepként jelöli a gyermekek gondoskodását. Akárcsak az olasz és spanyol nyelvújításban, melyben egyfajta előtagként jelenik meg ez a vállalt feladathoz kapcsolódó szerep megjelölése. A szláv nyelvben pedig helyettesítő szülőként utalnak az új tagra (Bogár 2017).

gyermekével –, számos alrendszere írható körül. A kapcsolatrendszeren belül például meghatározható a biológiai anya vagy apa, az „új” vagy „pót” szülő, valamint a testvérek és rokonok helyzete és szerepe. Az új család kialakulása szorosan érintheti az eredeti, előző kapcsolathoz fűződő rokonsági szálakat is, továbbá a családon belüli, gyermeki szerepekre szintén kiterjedhet – az újonnan elsajátított értékrendek és attitűdök értelmében. Egy új gyermeki szerepben így *„alkalmazkodniuk kell az új partner(ek)hez (új házastárs, annak gyermekei), továbbá át kell alakítaniuk viszonyukat az elköltözött vér szerinti szülővel, esetleg hozzászokni annak új társához és az ő gyermekeihez”* (Andorka 2006:424). Ez viszont a szülőkhöz fűződő lojalitást is befolyásolhatja – akár az érzelmi megingathatlanságban, akár a szófogadás kérdéskörében.

Az elvált felek pedig egy új családszerkezetet alakítanak ki, új kapcsolati dinamikával, új konfliktusokkal és harmóniákkal, új kapcsolati hálózattal. A mozaikcsaládban található családi szálak ugyanakkor – és épp az új családszerkezetek által is – számos esetben problematikusak lehetnek, hiszen *„a hagyományos rokonsági terminológia segítségével megnevezni sem tudjuk az ilyen családi és rokonsági viszonyokat”* (Peuckert 2008:25 idézi Somlai 2013:161), mivel még *„nem jött létre az új szereprepertoár...”* (Neményi 2011:94 idézi Somlai 2013:161). E tanulmányban ebben az új viszonyrendszerben a családi szerepek újradefiniálását is vizsgálom.

Az új típusú családszerkezet

Magyarországon elsősorban a szakemberek körében vált elterjedt kifejezéssé a mozaikcsalád,³ amely alatt a válást követően kialakított új családokat értik. A családtípus ugyanakkor nem új keletű jelenség – hiszen korábban elfogadott, s a társadalom által elvárt jelenségnek számított az egyik szülő halálát követően egy új házastárs csatlakozása az özvegy családjához. A pszichológiai, lélektani és szociológiai kérdéskörei viszont csupán mostanában kerültek előtérbe (Bogár 2017; Eisingerné 2012).

Formáit tekintve számos tipizálás lehetséges – egyesek három, míg mások öt típusú meghatározást alkalmaznak. Manapság többnyire válást követően

jönnek létre, s leggyakoribb formája a gyermekét egyedül nevelő anya, akihez egy új, gyermektelen férfi társul⁴ (Glaschke 2013; Vörös–Kovács 2013).

Az egyik leggyakoribb, hármas tipizálás értelmében a mozaikcsalád lehet pótapás, pótanyás vagy összetett (Satir 1999; Glaschke 2013; Vörös–Kovács 2013). Mindennek valamelyest kibővített változataként értelmezhető a Krähenbühl és szerzőtársai (2007; Eisingerné 2012) által kialakított ötös tipizálás. Ebben szintén megjelenik a pótapás, pótanyás és összetett típus. A pótapás típust, vagyis azt a családformát, melyben az anyához és gyermekéhez kapcsolódik egy új férfi, Krähenbühl és munkatársai szintén a leggyakoribb típusnak titulálják.⁵ Ebben az esetben az anya szerepe a kulcsfontosságú – tekintve, hogy a férfi a családban, mint pótapa, kezdetben bizonytalan kapcsolatban állhat a nevelt gyermekkel. Ezzel szemben a pótanyás típusban az apa szerepe válik meghatározóvá, az „új” anyának pedig *„a gyermekkel való kapcsolatát és anyai szerepét egy új családi organizmushoz igazítva újra kell definiálnia...”* (Krähenbühl et al 2007:26). A harmadik, összetett családtípus körében – amikor mindkét szülőnek egyidejűleg kell beletanulnia a pótszülői szerepbe is (ebből a szempontból helyzetük szimmetrikus) – problémák forrása lehet az, hogy mindkét egy-szülő család magával hozza a sajátos norma- és értékrendszerét, melyek összecsiszolódást igényelnek. A negyedik típusként megjelenő, a közös gyermekes mozaikcsalád további három alcsoportot is magába foglal. Mivel lehet közös gyerekes mostohaanyás család, vagy közös gyerekes mostohaapás család, esetleg közös gyerekes összetett mozaikcsalád. Ebben a típusban *„a tapasztalatok szerint a közös gyerek gyakran azt a szerepet tölti be, hogy egy egységbe kösse össze a két családrészt. Ezáltal a közös gyerek kulcsszerepet kap, minden ezzel járó teherrel együtt”* (Krähenbühl et al 2007:31). Ötödik típusként pedig a részidős mozaikcsaládok írhatók le, melyben *„a korábbi kapcsolatból származó gyerekek a különélő szülővel és annak új partnerével bizonyos meghatározott időben együtt élnek”* (Krähenbühl et al 2007:32) például a hétvégi

4 *„A mozaikcsaládok többsége, 80 százaléka... az egy-szülő családkból alakul újjá a pótapa beköltözésével”* (Vörös–Kovács 2013:1221).

5 A Német Ifjúsági Intézet tanulmánya továbbá arra is rámutatott, hogy a mozaikcsaládban élő gyerekek manapság inkább tekintenek családtagként a pótapára, mintsem a vérszerinti, de nem velük együtt élő édesapjukra (Glaschke 2013).

3 *„A nemzetközi pszichológiai-szociológiai szakirodalomban patchwork családnak nevezik azt a családformát, amely nem egy szülőpárból és közös gyerekeiből, hanem különböző családrészek összeolvadásából jön létre”* (Eisingerné 2012: 37).

szülőség, kapcsolattartás révén. Ekkor viszont a gyerekek se nem közvetlenül családtagok, se nem vendégek. Komfortérzetüket mindez jelentősen befolyásolhatja – akárcsak a részidős formával együtt járó folyamatos lakhelyváltogatás. E változó konfliktusos helyzetüket pedig az életkoruk is meghatározza – vagyis eltérő életkorú gyermekek különböző reakciókat adhatnak az új családmodellre (mint az elfogadás vagy az elutasítás különböző fázisai). Ez eltérő gyermeki reagálások viszont minden mozaikcsalád-típusra érvényesek.

Míndeze alapján e családtípust számos ismérv jellemezheti. A Visser-szerzőpáros például a mozaikcsaládot életközösségként definiálja, melyben legalább az egyik felnőtt személy pótszülői szerepkörben van. Vagyis a családot az egyik szülő vér szerinti gyermekeivel és egy új társsal alkotja, aki ugyancsak csatlakozhat a családhoz vér szerinti gyermekével. Sager és munkatársainak leírásai alapján kialakulásához az egyik vagy akár mindkét fél korábbi házassága és válása, vagy esetleg megözvegyülése köthető, és e két személy házassága vagy együttélése által jön létre (Krähenbühl et al 2007; Eisingerné 2012; Bogár 2017). Fischer Eszter pedig a különböző családrészek „összeolvadásaként” írta le az új családtípust (Fischer 2005; Eisingerné 2012).

Szerepek a mozaikcsaládban

Az új családban kialakult szerepek és szerepkörök megnevezései a szakirodalmak alapján ugyancsak eltérőek lehetnek. Gyakori az első család vagy normál család megjelölés az előző családforma megnevezésére, és a pótszülős, részidős anya és részidős apa kifejezés is az új családban. Mindent összevetve az új tagokra a mostoha, a pót- vagy a nevelőszülő kifejezések a legelterjedtebbek⁶ (Bogár 2017). E tanulmányban bemutatott családok így e fogalmi meghatározások szerint is bemutathatóvá válnak.

A megnevezésekben gyakran feltűnik a köztudatban elterjedté vált „mostoha” kifejezés is, amely ugyanakkor negatív asszociációt vonhat maga után – „*olyan kontextusba hozza a jelzõt, melyben valami-féle külsõ hatás rossz érzéseket kelt az emberben*” (Bogár 2017:13). Mindehhez jelentősen hozzájárulnak

6 Ezzel szemben az „ajándékszülő” vagy „ajándéktestvér” kifejezések nem gyakran alkalmazott szinonimák az új tagokra vonatkozóan – hiszen „*nem feltétlenül állja meg a helyét minden helyzetben, akár ellenállást is váltthat ki a gyermekből, mondván õ soha nem kért ilyen ajándékot*” (Bogár 2017: 14).

a negatív sztereotípiák, illetve a kisgyermekkorú mesék is.⁷ Viszont, mivel alapvetően „mostoha”, azaz nem vér szerinti szülők vannak jelen az új családban, így a mostohacsalád kifejezés is magába foglalja a család elsődleges tartalmi ismérveit – a stigmatizáció ellenére (Bogár 2017).

A mostoha mellett a „pót” megnevezés is, annak ellenére, hogy egyre gyakoribb, számost kérdést von maga után. Egyik legfőbb kérdése, hogy ténylegesen pótolja-e vagy pótolnia kell-e a vér szerinti szülőt az új társnak, akkor is, ha nincs jogilag is meghatározott státusza és szerepköre (Bogár 2017). Ugyanis jogi értelemben nem kapott a gyermeknevelésre vonatkozó meghatalmazást – tehát minden, a gyermeket érintő kérdéskörben a vér szerinti szülők az illetékesek (Krähenbühl et al 2007; Visser–Visser 1995, idézi Eisingerné 2012). Számos család életében viszont épp ez okozza a problémát azáltal, hogy a pótszülő szerepe, valamint normarendszere tisztázatlan, helyzete alig elismert, s így a szociális támogatottsága is alacsony (Latta 2013; Mircsics–Terék 2019). Kivételt képeznek ez alól mindazon családok, ahol ez a fajta jog-megosztottság bekövetkezett az új családtípus kialakításakor.

A harmadik leggyakrabban előforduló megnevezést, a „nevelőszülő” meghatározást sok esetben a gyermekvédelemben alkalmazott fogalommal társítják (Satir 1999; Bogár 2017). A tanulmány során a megtévesztés elkerülése érdekében nem használom ezt a kifejezést. Fontos ismérve, hogy a gyermekvédelmi eljárás során a gyermekek a legtöbb esetben egyszerre kezdik el kapcsolataikat kiépíteni a nevelőszülőkkel – mely gondozási viszony bármikor felmondható. Ennek ellenére, szerkezetét figyelembe véve, a mozaikcsalád a nevelőszülős családhoz hasonlít a leginkább, mivel „*minkét típusban van legalább egy felnőtt, aki a gyermekek cseperedésében többnyire nem volt jelen*” (Krähenbühl et al 2007:21).

Összességében, a szerepek a családfejlődési szakaszoknak megfelelően is számos kérdést magukba foglalhatnak – például a gyermekek életkorától függően megjelenő nevelési funkciók témakörét is. Ekkor egyrészt kérdés, hogy az új tag milyen mértékben töltheti be a szülői szerepet nem vér szerinti gyermekeivel szemben, másrészt pedig a vér szerinti szülő hogyan gyakorolhatja szülői tekintélyét az új családi kereteken kívül. Mindezen, megnevezésbeli

7 Korábban is „*egyértelműen pejoratív jelző volt, a szeretetlen, kemény, igazságtalan bánásmódról, átvitt értelemben általában a rossz, a gonosz, a jót gáncsoló általánosítására*” (Krähenbühl et al 2007:16).

eltérések a tanulmány során is feltérképezésre kerülnek – mind a „címkéket”, mind a hozzájuk társított jellemzőket, a családban betöltött szerep- és feladatköröket illetően.

Módszertan

A mozaikcsaládok családszerkezet- és szerepváltozás témakörét kvalitatív, interjú kutatás⁸ keretében kutattuk 2020 nyarán. Kiemelt kérdéskörként kezeltük, hogyan alakult át az életük a mozaikcsaláddá válás következtében – elsősorban hogyan és milyen mértékben változtak meg a családi funkcióik?

A szakirodalmon túl a kutatás megalapozásához három szakértővel – szociális esetmenedzserrel, családterápiás szakemberrel és gyermekvédelmi gyámmal – készítettünk interjút a célcsoport fókuszú interjúvázlat kialakításához. 40 darab félig strukturált interjút készítettünk mozaik családokban élő személyekkel, 38 nővel és 2 férfivel. 33 mozaikcsaládban és 7 nevelőszülő mozaikcsaládban élő személlyel készült interjú, a 33 főből négyen gyermekként mozaikcsaládban felnövő felnőttek voltak.

A kutatócsoport a mintaválasztáshoz hármaskritériumrendszert állított fel. Az adatbázisba olyan személyek kerülhettek, akik: 1) középosztályi körülmények között élnek, legalább érettséggel rendelkeznek; 2) legalább egy gyermeket nevelnek az újonnan kialakított családban, aki valamelyik fél előző kapcsolatában született vér szerinti gyermek; 3) a mozaikcsaládos pár legalább két éve él együtt. Az időbeli kritérium fontosságát az adta, hogy a meghatározott időszak alatt már megtörtént a felek közötti összecsiszolódás, az új és egyéni szereprepertoár kialakítása, és már elegendő idő telt el ahhoz, hogy visszatekintve be tudjanak számolni a kezdeti nézeteltérésekről, nehézségekről, az előző partnerkapcsolathoz viszonyított változásokról (mind a volt társukat, mind a családjuk helyzetét figyelembe véve).

Az adatbázisba került alanyok (n=40) Csongrád-Csanád, Hajdú-Bihar, Békés, Komárom-Esztergom, Pest és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területén élnek.

Minden félig strukturált interjú hat fő dimenzióból állt: az interjúalany személyes bemutatkozása, a

családon belüli szerepek és a családi munkamegosztás jellemzése, a család életkörülményeinek és pénzgazdálkodási, fogyasztási kérdéseinek bemutatása, a családi és családon kívüli kapcsolatok jellemzése, a gyermek(ek) helyzetének, szerepeinek és nevelésének jellemzői, nehézségek és konfliktusok, illetve a szabadidő és időfelhasználás kezelése.

Elemzésem kizárólag a családszerkezettel és a mozaikcsaládok tipizálási lehetőségeivel foglalkozik. Kizárólag a mozaikcsaládban élő szülővel készült interjúkat elemeztem (az állami gondozásban élő gyermekeket nevelő családokról és a négy, gyermekként mozaikcsaládokban nevelkedő interjúalannyal készült interjúkat nem), összesen 29 darab interjút elemeztem. Korcsoporti összetételük szerint a legfiatalabb interjúalany 32 éves, míg a legidősebb személy 64 éves volt. Minimum középfokú iskolai végzettséggel rendelkeznek, de többségük diplomás.

Eredmények

Elemzésemben két fő témakörre térek ki, egyrészt a családszerkezeti különbségekre, az ezekből következtethető tipizálási lehetőségekre, másrészt az anya/apa és pótaapa/pótanya szerepek jellemzőire. Az összecsiszolódás mind a szerepeket, mind a családszerkezeti harmóniát érintheti. Az összeszokás alatt gyakran értik a válaszdók az előző kapcsolatból származó szokásokat, értékeket és szerepeket is, melyeket egyszerre kell fenntartani az érintett gyermekek érdekében, és az új családhoz adaptálni.

„Mindenki hozott valamit magával, mindenki az előzőből vitt magával egy kis csomagot, akár egy életformát, egy megszokott életritmust. Ezeket a mozaikokat újra egymás mellé kell illeszteni, ki kell rakni. Ki kell rakni egy egészsé, hogy tovább tudjon működni. Attól még az illesztéseknél ott marad benne minden a múltból, akár legyen ez egy életérzés, legyen ez egy gyerek benne. Ott mindenkinek, főleg az elején nagyon nagy energia, erőfeszítés és akarás kell bele, hogy összerakódjon” (35 éves nő, pótapás típus).

Ezek a kis mozaikok tehát maguk a gyermekek is lehetnek. Az új háztartásokban nevelkedő gyermekek száma folyamatosan változó – akár a hétvégi szülői feladatköröket, akár a gyermekek életkorából eredeztethető elköltözéseket, akár az új tag által érkezett gyermekeket figyelembe véve. Mindezen hektikus gyermeki alrendszer esetenként tovább bővíthetik a volt társ által érkező se nem nevelt, se nem vér szerinti gyermekek, azaz a kvázi „barát-gyermekek” is.

8 A Magyar Tudományos Akadémia Mobilitási Kutatási Centrum Kiválósági Együttműködési Program keretében zajló „Mobilitás és immobilitás a vidéki terekben” című kutatási program által valósult meg a Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszékén.

„...hébe-hóba az ex-férjem gyermekei is megjelennek, mert nagyon szeretjük őket. Az ex-férjemet nem annyira, de a gyerekeket igen, úgyhogy ők is eljönnek havonta-kéthavonta egyszer, úgyhogy akkor hét gyerekünk van” (38 éves nő).

Viszont a „barát-gyermekektől” eltekintve is változó a gyermekszám minden megkérdezett családban. Az alanyok körében gyakoriak az olyan gyermekek is, akik már csak egy-egy alkalommal jelennek meg az új háztartásban. Illetve vannak olyan családformák is, melyben közös gyermek ugyan nem született, de az anyai részről (szintén a korábbi válásokból fakadóan) öt gyermek is nevelkedik – vér szerinti kapcsolatként –, míg párja által újabb két gyermek csatlakozott a családhoz. Így fel is merülhet kérdésként, mit tekintünk szűk családnak a mozaikcsaládok esetében – „a szűk család a férjem, meg a hét gyerek?”, kérdezte az érintett interjúalany (38 éves nő). A kérdésre, kik és hogyan is tartoznak a mozaikcsaládokhoz, a következőkben kívánok válaszolni.

Színes mozaikok – a családszerkezetek kontrasztjai

A mozaikcsaládok tipizálása során a korábbiakban ismerttettem a hármas és ötös tipizálást (Satir 1999; Krähenbühl et al 2007; Eisingerné 2012; Vörös–Kovács 2013). Viszont, a válaszadók körében – tekintetbe véve az alanyok által bemutatott válási procedúrák gyermek-elhelyezési gyakorlatát – a gyerekek döntő többségben az édesanyjukkal maradtak. Ezáltal, a mozaikcsaládok kialakulásakor csupán elvétve alakult ki olyan helyzet, melyben az apával érkezne gyermek az új háztartásba. Ennek ellenére számos esetben átfedések voltak a két típusú kategorizálás között is (vagyis, hogy a hármas kategorizálás értelmében a család pótapás, pótanys vagy összetett; illetve az ötös tipizálás kiegészítéséül közös gyermekes vagy részidős mozaikcsalád). Hiszen a család egyszerre lehet például pótapás és részidős család is azáltal, hogy a férfi egy olyan új háztartást hozott létre, melyben társa gyermekkel jelenik meg, saját vér szerinti gyerekei viszont csak mint „hétvégi látogatók” jelennek meg. Így tehát a szerepe egyszerre távoli vér szerinti szülő és napi szinten a nevelt gyermekek életében résztvevő pótapá.

Összességében, a családszerkezetek egyrészt tipizálhatók az anyai és apai pótszerkezetek alapján,

utalva ezzel az új társra és az esetlegesen vele érkező új gyermeki alrendszerre. Másrészt pedig minden mozaikcsalád életében kialakul a kiterjedt családi kapcsolatok hálója is – akár már az új párkapcsolat keletkezésekor –, mely szintén hatással lehet a későbbi, akár közös gyermekes mozaikcsalád rokoni struktúrájára.

Pótanyás és pótapás rendszerek

Tanulmányomban a szakirodalmi tipizálás alapján megkülönböztetem a pótanys és pótapás családokat. A pótanys családszerkezetűnek tekinthető családokban az apa-gyermek páros egészül ki egy új taggal (Satir 1999; Krähenbühl et al 2007; Vörös–Kovács 2013). Ekkor az anyai szerepek kialakulását erőteljesen befolyásolhatja a nevelt gyermek életkora is.

„Hát, azért sosem mostam meg egy gyereknek a fogát, aztán egyik napról a másikra meg kellett. És én nagyon emlékszem rá, hogy a kisebbiknek mostam a fogát, és így nem akartam. Félttem, hogy kárt teszek benne... így annyira más volt az előző életemhez képest... volt is belőle egy kis hiszti, mert mit tudom én, nem volt jó a fogkrém vagy nem tudom én, és úgy megijedtem tőle, hogy akkor én valamit rosszat csináltam, vagy, hogy így tényleg, hogy most fájdalmat okoztam neki, vagy valami, aztán közben meg nem, mert csak így hisztizett egyet. Most már azért megvan az a rutinom. Az elején azért az egy ijesztő dolog volt, hogy hogyan kell gyakorlatilag ellátni két kislányt, két gyereket” (37 éves nő, közös gyerekes-pótanyás).

Az idézett család szerkezetét tekintve a közös gyermekes és a mostohaanyás típusba is besorolható. Viszont, mivel párja gyermekei nem napi szinten jelentik szerves részét a családnak, egyben részidős családnak is tekinthetőek (Krähenbühl et al 2007).

Hasonló kombinált formában él az a válaszadó, akinek a pótanys típusa részidős családformával egészül ki a párja gyermekei révén. Viszont ebben az esetben már felfedezhető a gyermek és a pótanys közötti elhatárolódás.

„Én tudatosan elzárkóztam attól és mind a mai napig, hogy a gyermeknek az én családommal bármiféle kapcsolata legyen. Ez így alakult ki valamilyen oknál fogva. Találkoztam már a családtagjaimmal természetesen, de nincs az, hogy összejárnánk, vagy amikor én hazautazom, akkor ő is jönne velem vagy jönne velünk” (32 éves nő, pótanys/részidős típus).

Ez a fajta izolálás viszont inkább a családi kapcsolatokat, mintsem a kettejük közötti belső viszonyokat érinti – mint ahogyan a beszélgetés folytatásában rá is mutatott a válaszadó:

„Nem mondom azt, hogy ugyan olyan bizalommal fordul hozzám, de ha kérdése van, engem is megkeres. Ez függ az adott kérdéstől, az adott szituációtól” (32 éves nő, pótanys/részidős típus).

Interjúalanyaink körében mindössze egy esetben volt a válaszadó háztartása tisztán pótanysnak tekinthető. Ekkor, a családtípus kialakulásának indoklásául mind a vér szerinti anya és gyermeke, mind a volt házastársak kapcsolatában felmerülő feszültségeket említették mintegy kombinált nehézségi faktorként.

„A gyerekek nem szeretnek odamenni... nem jó a viszonyuk az anyjkkal. A szülők lényegében nem beszélnek egymással” (37 éves nő, pótanys típus).

Az elköteleződést viszont a család felnőtt tagjainak részéről minden esetben mutathatja a gyermek új, közös családba történő integrálása, illetve az erre vonatkozó cselekedetek, megnyilvánulások.

„Anyák napján nekem mond köszönetet, tehát szerettem ezzel mindent elmondtam... Ő róla sajnós az édesanyja lemondott, és ez akkora törés volt... Nekem ez fel se merült mikor összeköltöztünk, hogy úristen ne hozzá már ide egy fiút” (47 éves nő, összetett/közös gyerekes összetett típus).

A pótapás családtípusok körében, akár csak a pótanys kategóriák esetében, hármaskategóriák figyelhető meg. A tisztán pótapás típus egy olyan családforma, melyben az anya-gyermek pároshoz érkezett egy új, de még gyermektelen férfi (Satir 1999; Krähenbühl et al 2007; Vörös–Kovács 2013). Mint ahogyan már korábban leírtam, a leggyakoribb helyzet, amikor a gyermekét egyedül nevelő anyához egy új, gyermektelen férfi társul (Krähenbühl et al 2007; Glaschke 2013; Vörös–Kovács 2013). Az ilyen típusú családokon túl több család tekinthető egyszerre részidős családtípussal párosult pótapás típusnak, illetve néhány esetben a mintánkban is azonosítható az ötös tipizálásban szereplő közös gyermekes-mostohaapás típus (Krähenbühl et al 2007).

Az elköltözött, de vér szerinti szülőhöz fűződő lojalitási kérdések, valamint az új társához és esetleg az új gyermekekhez való viszonyulási kérdéskörök (Andorka 2006) épp e pótapás típusok számbeli fölényéből eredeztethetően, döntő többségben a

közös gyermeküket kezdetben egyedül, majd az új társal együttesen nevelő vér szerinti anyák körében jelentek meg. A gyermekfelügyeletet dominánsan birtokló szülő ellenérzéseket, negatív attitűdöket táplálhat az elköltözött, volt házastársal szemben – és esetleg annak új társával szemben is. Az ilyen negatív viszonyulást pedig a gyermekektől is „elvárják”. Ilyen, az anyához fűződő lojalitásról számol be a következő interjúalany, amely a vér szerinti, de már új, mozaikcsaládban élő apával szembeni érzelmekben fejeződik ki:

„...a kisleány nagyon lojális volt az anyukájához, meg mindenkihez, meg a mai napig. Tehát hiába, egy anyuka hiába olyan amilyen, és más, kívülálló szemmel azt mondja, hogy gonosz vagy rosszindulatú, a kisleány ezt még nem fogja fel, és nyilván az anyukáját szereti, mert az anyukája, és hozzá lesz lojális, mert az anyukája azt mondja, hogy ez rossz vagy az rossz, akkor ő is azt fogja mondani, hogy az rossz. Hiába tudja a kis szíve mélyén, hogy az lehet, hogy jó, de neki azt kell mondania, hogy rossz, mert az anyukája úgy gondolja” (44 éves nő, pótapás/részidős típus).

Kifejező példa a biológiai anyához kapcsolódó érzelmi elköteleződésről annak a családnak az esete, amikor az új család közös nyaralásakor a gyermek az édesanyja által elvártak szerint cselekedett, annak ellenére, hogy mindezt önmaga jónak látta-e, vagy sem:

„...Na, hát a gyermek úgy lett elengedve, hogy tele lett verve a feje mindenfélével. Akkor még kicsi volt, nyolc éves, meg hát a gyerekek őszinték, mindent elmondanak, igen. És mentünk strandra és nem volt hajlandó bejönni a vízbe. Ő csak kint úcsörgött. Tehát egy felnőttnek mindig kint kellett vele lenni, hogyha mi a többiekkel be akartunk menni a vízbe és elszólta magát a srác, hogy anyukám azt mondta, hogy akkor se menjek be a vízbe, ha ti azt akarjátok” (44 éves nő, pótapás/részidős típus).

Összességében tehát, attól függetlenül, hogy pótapásként vagy pótanysként, esetleg kombinált formaként határozható meg egy család, a gyermekek, életkoruknak függvényében különböző módon sebezhetőek. Ezt a fajta kiszolgáltatottságot pedig az általuk korábban megszokott család átalakulása tovább bonyolíthatja. Minden esetben kérdés, a választ követően marad-e a gyermek számára biztos pont? Legyen az egy testvér, egy szülő, egy nagyszülő vagy egy távoli rokon.

A kollektív családi struktúrák

A családok belső rendszerén túl – melyben megjelenik a szülő vér szerinti gyermekével és új társával, esetleg annak gyermekével, vagy közös gyermekükkel – a válaszdók kitértek a szélesebb családi kapcsolatokra, s az azokban felmerülő változásokra is. Az átalakulás minősítése viszont családonként eltérő lehet, s függ az alany személyes értékelésétől. Tehát minden esetben emocionális és szubjektív.

Alapvetően a nagyszülői hálózatok döntő fontosságúak a családok életében. Minőségük viszont nem töretlenül pozitív – az új nagyszülők megnyilvánulásai kettős képet mutatnak. Egyrészt fogadják szeretettel az új családtagokat, s így, a gyermek felé mutatott nyitottság a kötődések kialakulásával is járhat.

„*Oda még jobban szeretnek menni, mint a saját nagyszülőkhöz vagy az apjukhoz. Oda hamarabb mennék, meg, ha odamegyek, a kicsi az ott ragad mindig, az nem akar eljönni*” (40 éves férfi, pótapás típus).

Ezzel szemben, mintegy teljes ellentétként megjelenhet az elzárkózás is. Ez a fajta elhatárolódás kettős irányultságú is lehet, egyrészt irányulhat az új társ, másrészt az új társ által érkezett gyermekek felé is. Viszont még ha nem is ítélnék meg együttesen negatívan akár az új társat, akár gyermekét, összességében egy kiscsoportként kezelik őket, s így mind a két részt érintve döntenek a részcsalád el- vagy befogadásáról. Vagyis, az elzárkózást az újonnan bekapcsolódott családrész együttesen tapasztalhatja.

„*Az így konkrétan meg lett mondva, így szemtől szemben, hogy én senki vagyok a gyerekeimmel együtt és mi soha nem leszünk az ő családja. Ezt így szemtől szembe megmondta nekem...*” (47 éves nő, összetett/közös gyerekes összetett típus).

Ez a fajta nagyszülői attitűd viszont nem csupán a gyermekek életében jelenthet traumát, a felnőtt tagok számára is riasztó lehet. Tehát alapvetően a kapcsolattartásra nézve is destruktív következményekkel járhat:

„*Teljesen eltávolodott a párom is a szüleitől, meg őszintén én nem kívánatos személy lettem. Mindenért engem hibáztatnak*” (42 éves nő, pótapás típus).

Az új nagyszülőkkal – akár pozitívan, akár negatívan fogadják az új család kialakulását –

párhuzamosan fennmaradhatnak az eredeti, vér szerinti nagyszülői szerepkörök is, melyek szintén kiemelkedőek lehetnek a család életében. Mindezt a válás előtti, illetve az azt követő események, a pozitív kapcsolat határozhatja meg.

„*Szerencse, hogy az én anyukám, meg a gyerekek apukájának az anyukája egy pár percre lakik. Anyák napján fölvittem őket anyukámhoz, ilyen maszkos anyák napi köszöntésre, és akkor elvittem őket a másik nagyszülőhöz is. Ebből szerintem nincs probléma. Egyedül is tudnak nyilván mászkálni*” (38 éves nő, összetett/részidős típus).

Annak ellenére viszont, hogy az elvált felek és rokoni kapcsolatok számára ez a fajta szorosan fennmaradó kötelék pozitívként értelmezhető, a mozaikcsaládok életében nézeteltéréseket is generálhatnak azáltal, hogy az új társ a „múlthoz” tartozó személyeket igyekszik kizárni, új életet kezdeni.

„*Az apai nagyszülőkkal nagyon jó volt a kapcsolat, rájuk mindig számíthattam. Főleg olyan dolgokban, hogy a gyerekeknek mondjuk az egészségügyi ellátása, anyósom, a volt anyósom az egészségügyben dolgozott, tehát azonnal tudott ismerőst szerezni, ha a gyerekkel volt valami, tehát bármiben a 8 év alatt, amikor egyedül éltem, rájuk mindig számíthattam. És ez is változott, itt is húzta a határt (pár név), mert-hogy igazából azt várta el, hogy rá számítsak, és tényleg lehet rá számítani, tehát ez rendben van, de nekem meg ez így furcsa volt, hogy megszakadt egy ilyen kapcsolat*” (49 éves nő, összetett/részidős típus).

A nagyszülőkön túl a nagybácsik, nagynénik és unokatestvérek köre is átalakulhat mind a válás, mind az új család kialakulásának következményeként. A válaszdók arról számoltak be, hogy azokkal a családtagokkal, akikkel az új család kialakulása előtt is pozitív volt a kapcsolat, az sem az új társ, sem az új gyermekek bekapcsolódásával nem szűnt meg.

„*Abszolút tartják a kapcsolatot. A (volt férj név)-nek nagyon nagy családja van, heten vannak testvérek. Ott már a nagyszülők meghaltak, mert idősebbek voltak, de a testvérek nagyon tartják a kapcsolatot. És akkor a (gyermek név) is ebbe részt vesz, meg nagyon szereti az unokatestvéreit, meg az ottani családját*” (44 éves nő, pótapás típus).

Mindazok körében pedig, ahol a kezdeti kötelek sem volt gyakori, az új család által véglegessé is vált az eltávolodás.

„Van nekik nagybátyjuk, meg unokatesók, velük teljesen megszakadt a kapcsolat... de a lányok ezt abszolút nem igénylik, tehát korábban sem volt közöttük nagy kapcsolat” (38 éves nő, pótapás/részidős típus).

Kivételes esetenként pedig az új és a régi családszerkezetek teljes összemosódása is megtörténik. Ilyen például a többszöri válás és élettársi kapcsolat megszakítása után kialakított család egységek keveredése, melyben maga a gyermek is egyszerre három apához kötődik – egyrészt a vér szerinti édesapjához, másrészt a nevelőapjához, harmadrészt édesanyjának új társához. Minden apaszerepet betöltő férfihoz viszont további gyermekek kapcsolódhatnak, így őket a gyermek féltestvérként vagy mostohatestvérként kezelheti.

„...jó kapcsolatot ápol a vérszerinti édesapjával is. Ahonnan szintén van két kisgyermek. Így az ő testvérei. Én pedig lassan már két éve élek ebbe a párkapcsolatban, amibe élek. Azzal megfűszerezve, hogy (név) hozott a kapcsolatba úgy három gyermeket, hogy ők nem élnek velünk, de azért ugyanúgy, mint (gyermek név) szerves részeik a hétköznapijainknak” (46 éves nő, részidős típus).

Hogyan nevezzék?

A tipizálással párhuzamosan a megnevezésekben, vagyis a szülői címkézésekben is kifejezhető az új családtaghoz fűződő kapcsolat. Az eltérő családszerkezetekkel ellentétben viszont például pótapává akkor is válhat egy férfi, ha ő maga is vér szerinti gyermekét viszi az új kapcsolatba. Ezáltal családszerkezetük ugyan összetett, szerepeit tekintve viszont apai szerepkörét nem csupán gyermekével szemben kell gyakorolni, hanem az új családba bekapcsolódott gyermekkel is. Mielőtt kialakulna a „pót” kifejezés napi szintű használatának rutinja, leginkább kisgyermekkorban megjelenik a teljes értékű „apa” vagy „anya” címkézés, illetve ezzel párhuzamosan a különböző becézett alakok a gyermekek szemszögéből – mintegy jelezve, hogy két férfi vagy két nő tölti be életükben a szülői szerepköröket. Egyrészt így megjeleníti a biológiai szülőket az anya vagy apa megszólítással, másrészt pedig az anyu és apu becézett formáival utal az új, pótszülői státuszra.

„...a lányom találta ki, ...-et apunak hívja, mert apa az a vérszerinti apukája, és ő meg apu. És apukájának a felesége meg anyu, mert én meg anya vagyok” (38 éves nő, összetett/részidős típus).

Az alanyok válaszai alapján, minden esetben törekednek a mozaikcsaládban nevelkedett gyermekekben tudatosítani, hogy a biológiai és az épp aktuálisan nevelő funkciót betöltő fél nem ugyanaz a személy, s mindezt a megnevezésben is megjelenítik.

„...egyszer volt a kisfiamnál tavaly... vagy fél éve éltünk akkor együtt, amikor úgy megkérdezte, hogy szólíthatlak apának? És akkor néztünk ilyen mereven rá, és akkor mondta, hogy hát, figyelj, neked van apukád, tudod, őt kell úgy szólítani. Hogy maradjunk az eredeti megszólításnál. Úgy szépen... De utána még egy héttel megint megkérdezte. És akkor mondta ugyan ezt neki. Aztán utána nem kérdezte többet” (40 éves nő, pótapás/részidős típus).

Azok a gyermekek, akik ugyan a megnevezésben nem fejezték ki a kötődést, az új férfihez köthető apai funkciók elismerésével jelezhetik elfogadásukat. De felmerül a kérdés, hogy ténylegesen pótolnia kell-e az új társnak a vér szerinti szülőt (Bogár 2017)? Mint ahogyan az alábbi idézet is mutatja, erre a leginkább azokban az esetekben van lehetőség vagy éppen szükség, ahol a biológiai szülő nem tölti be szülői szerepét és feladatkörét, azaz elhatárolódik saját gyermekétől.

„A kisebbik lányom, ő nagyon rajong, neki tényleg egy kvázi apa pótló volt, a nagylányom azt mondta mindig, hogy neki még szerencséje volt, mert neki volt édesapja. A kisebbik lányom is, hiába otthon volt még az édesapja a válás előtt, már oly annyira el volt foglalta ön önmagával, hogy nagyon kevés ideje jutott a gyerekekre” (49 éves nő, részidős típus).

A megnevezések viszont nem csupán a gyermekek részéről jelenthetnek elköteleződést. A felnőtt válaszadókra használt kifejezések jellemezhetik kapcsolataik minőségét, szerepeket oszthatnak a háztartás tagjaira. Míg pl. a szülőkre kevésbé használatos a „nevelő” szülő kifejezés a mozaikcsaládokban, addig a gyermekekre vonatkozóan megjelenhet a „nevelt gyermek”.

„Van egy feleségem... van két nevelt lányom, meg egy nevelt fiam” (40 éves férfi, pótapás típus).

A szülői szerepek esetében viszont minden esetben meghatározó a gyermek életébe való bekapcsolódás időpontja, időszaka. Amennyiben az új tag a gyermek kiskorában lép be a családba, lehetősége van a gyermek életébe való mélyebb bevonódásra – más esetben viszont ennek az intenzív bekapcsolódásnak a lehetősége folyamatosan csökken. Így a kapcsolat inkább egyszerre felszínes és elfogadó:

„Megbeszélünk mindent, de effektíve már nem lehet olyan, mint aki gyerekkorától szülő. Azt, azt nem lehet...” (40 éves férfi, pótapás típus).

A vér szerinti szülő új társának elismerése viszont oly módon is lehetségessé válik, hogy – akár a gyermek idősebb korából eredeztethetően is – hiába csak a keresztnevéen szólítja, és nem pótvagy mostohaapának az új, de nem biológiai szülőt, ez ellenérzéseket sem kelt vele szemben.

„Hát le is kopogom, azt lehet mondani, mert én azt már sok helyen hallottam, hogy ezt vágják a fejéhez, hogy te nem vagy az apám. Na, ezt a kifejezést én még sose hallottam hála Istennek” (45 éves nő, pótapás típus).

A családi életbe bevonódás elismerését a belső viszonyokon túl a külvilág felé is reprezentálhatja a gyermek az új társra vonatkozatható kifejezésekkel, címekkel.

„...a külső körben, ha kérdezik, hogy akkor, hogy ő kicsoda... Hát, a mostoha apám. Vagy a pótapám... így megüti a fülem, hogy kifele másoknak ő így jelzi” (50 éves nő, összetett/közös gyerekes – összetett típus).

A megnevezésekben megfigyelhető átalakulások, az új szerepkörök definiálása és esetleges reprezentálása viszont nem csupán az új társ – ezáltal a pótapapa vagy pótananya szemszögéből – lehet releváns, hanem az új gyermekek vagy új családrészek bekapcsolódásával is. A korábban jelzett nagyszülői hálózatok szorosságát a gyerekek, akár egymás között is, hasonló címkézéssel fejezhetik ki, pl. a pótmama kifejezéssel.

„...a kisebbik lányom, ő mostanában szokta mondani a fiamnak, hogy akkor a pótmamám jönni fog, meg minden. Mert elég jól... tehát elbeszélget vele is ugyan úgy, meg kérdezi, érdeklődik, hogy hogy áll a tanulás, mi újság, meg minden” (50 éves nő, összetett/közös gyerekes – összetett típus).

Ezáltal maga a kötődés így is megmutatkozhat, és kialakulásához jelentős mértékben hozzájárulhatnak az olyan nagyszülői pozitív attitűdök, mint a gyermek élete iránti érdeklődés, odafigyelés, az új családi hálózatban történő teljes értékű elismerése.

Összegzés

A mozaikcsaládok vizsgálata, mint ahogyan a tipizálás sokszínűsége is jelzi, számos módszert és megközelítésmódot foglalhat magában. A tanulmányban bemutatott 29 interjú alapján viszont összességében abban az esetben tekinthető optimálisnak egy mozaikcsalád működése, ha a családi funkciókat és az azokhoz társított belső jellemzőket együttesen képes betölteni az új társ.

„...megmondom őszintén, teljesen úgy működünk, mint egy jól felállt család, akik, hát, ha kis túlzással, azt mondom, hogy mintha mindig is együtt éltünk volna” (45 éves nő, pótapás/részidős típus).

A mozaikcsaládokban, akárcsak a nukleáris típusú családokban, minden esetben a család két fő pillére, az apa és az anya szerepe válik meghatározóvá. Mindez tehát a nem tipikusan konvencionális családokban is lényeges.

„...azt gondolom, hogy kell az apa és az anya szerep. Nem egészséges az, hogy ha anya önmagában anya és apa. Én azt látom, hogy kellene a szerepek, kell, hogy új ember jöjjön, vagy, hogy kell, hogy teljes legyen a család. És, hogy ha ezt meg lehet minimális konfliktussal oldani, ami egyébként velejárója lenne az eredeti apa-anya-gyerekek felállításnak is, akkor én azt gondolom, hogy legyen. Tehát még mindig jobb ez így, mint, hogy egy anya nevel, vagy egy apa nevel magában gyerekeket” (45 éves nő, pótapás/részidős típus).

Megállapítható tehát: annak ellenére, hogy a szakirodalomban azonosított hármas illetve ötös családtypológiát használtam kiindulásként, számos kombinált formát is azonosítani tudtam. Mindez viszont a mozaikcsaládban élés színes és egyben összetett, egyetlen séma leírásával nem bemutatatható jellegzetességét erősíti. Hiszen annak ellenére, hogy a tisztán pótapás és pótanás mozaikcsalád-típusok is azonosíthatók voltak a kutatásunkban, speciális típusként bemutattuk a részidős és a közös gyermek kombinációkat is.

Felhasznált szakirodalom

- Andorka Rudolf 2006 *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bogár Zsuzsa 2017 *Mozaik a családom. Kérdések, történetek, megoldások*. Mozaikcsalád Alapítvány, Budapest.
- Eisingerné Balassa Boglárka 2012 *Édesem vagy mostohák? Vásárlási döntések a mozaikcsaládokban*. Doktori értekezés-tervezet, Széchenyi István Egyetem Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr.
- Fischer Eszter 2005 *Modern mostohák. A páromnak gyereke van*. Saxum Kiadó, Budapest.
- Glaschke, Stefanie 2013 *A patchwork család. Segítség a békés együttéléshez*. Saxum Kiadó, Budapest.
- Harcsa István – Monostori Judit 2020 A mozaikcsaládok. *Socio.hu*, 2:1-26. Letöltés: 2021.03.03. http://real-j.mtak.hu/14300/7/36szam2020_2.pdf
- Harcsa István 2014 A családformák változásának trendjei és azok értelmezése – a pluralizáció színe és fonákja. *Kapocs, /XIII./ 4: (63):2-13*. Letöltés: 2021.03.03. <https://www.haromkiralyfi.hu/upload/files/harcsa---a-csaladformak-valtozasanak-trendjei-es-azok-ertelmezese.pdf>
- Kapitány Balázs 2015 szerk. *Demográfiai Fogalomtár*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. Letöltés: 2021.03.03. <http://demografia.hu/hu/letoltes/fogalomtar/pdf/csalad.pdf>
- Krähenbühl, Verena et al 2007 *Mozaikcsaládok. Szerkezet, fejlődés, kezelés*. Animula Kiadó, Budapest.
- Latta, Nigel 2013 *Az én gyereke, a te gyereked, a mi gyerekeink. Túlélőkalauz mozaikcsaládoknak*. Lettero Kiadó, Budapest.
- Mirnic Zsuzsanna – Terék Zoltán 2019 A mozaikcsaláddal való elégedettséget meghatározó tényezők. *Psychologia Hungarica Caroliensis* /7/ 3:40-56. Letöltés: 2021.03.03. https://btk.kre.hu/images/PsyHu_2019-3_03.pdf
- Nyics Lili Dorina 2020 Mozaik a családom – Recenzió Bogár Zsuzsa „Mozaik a családom – Kérdések, történetek, megoldások” című könyvéről. *Különleges Bánásmód*, 6. (2.):135-139. Letöltés: 2021.03.03. <https://ojs.lib.unideb.hu/kulonlegesbanasmod/article/view/7602/6965>
- R. Fedor Anita, Dr. – Huszti Éva, Dr. 2016 szerk. *Kutatásmódszertani kézikönyv*. Debreceni Egyetem Egészségügyi Kar, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Satir, Virginia 1999 *A család együttélésének művészete. Új családműhely*. Coincendencia Kft, Budapest.
- Somlai Péter 2013 *Család 2.0. Együttélési formák a polgári családtól a jelenkorig*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Spéder Zsolt 2014 A folyamatosan átalakuló család az ezredforduló Magyarországon. *Vigilia* /7./ 5:332-342. Letöltés 2021.08.03. https://vigilia.hu/pdfs/Vigilia_2014_05_facsimile.pdf#page=14
- Vaskovics László 2002 A család fejlődése Európában. *Educatio, Család*, 3:349-364. Letöltés dátuma: 2021. március 3. <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00021/pdf/110.pdf>
- Vörös Csabáné – Kovács Marcell 2013 A változó család a népszámlálási adatok tükrében. *Statistikai Szemle*, /91./ 12:1214-1227. Letöltés: 2021.03.03. https://www.ksh.hu/statszemle_archive/2013/2013_12/2013_12_1213.pdf

Absztrakt

A tanulmány a mozaikcsaládokban gyakran előforduló szülőséghez kapcsolódó kérdésekre keresi a választ egy hazai, 2020-ban zajló interjú vizsgálat eredményeinek felhasználásával. Miképpen alakulnak a különböző szülőtípusok a mozaikcsaládokban? Hogyan döntenek a szülői feladatokról? Milyen típusú döntésekben van lehetőség beleszólni a „másik” gyermekének életébe? Milyen különbségek vannak a nevelési kérdésekben, hogyan nyilvánulnak meg ezek a különbségek a különböző szülők gyermekei irányába? Milyen nehézségek, konfliktusok adódnak mindezekből? Milyen módszereket alkalmaznak a szülőséghez kapcsolódó kérdések megoldására?

Abstract

Parental strategies in multinuclear families

The study examine research questions about parentcraft in multinuclear families. The study use interview research that was made in 2020. How parent types can develop in multinuclear families? How do they parental responsibilities decide? What factors help or hinder the decision-making mechanism? What are the differences in parental attitudes? How they behave their partner's children? What difficulties and conflict are there? What solution strategies do they use in multinuclear families?

Bevezetés

A nemzetközi szakirodalomban patchwork családnak (magyarul „követő” család) is nevezik azt a családformát, amely nem csak egy szülőpárból és a közös gyerekeiből áll, hanem újracházasság nyomán, különböző családrészekből jön létre. Más megközelítésben egy olyan családforma, ahol legalább az egyik szülő nem vér szerinti szülője a vele egy háztartásban élő gyermeknek (Bognár-Telkes 1986; Eisingerné 2012; Fischer 2005).

Magyarországon a mozaikcsalád elnevezés az egyik legismertebb megnevezése ennek a családformának, mivel a mozaik mintázatához hasonlóan egymástól különálló részek összeillesztéséből tevődik össze.

A korábbi együttélési formák eltérő családi szerveződésekkel, szerepvizonyokkal, érzelmi és bizalmi kapcsolatokkal rendelkeznek, így egyik formából a másikba való átmenet jelentős újraszerveződést igényel. Az új családforma kialakulása során megváltozik a család szerkezete, a családon belüli hatalom és feladatmegosztás, de megváltozhatnak a családtagok szerepei, funkciói, feladatai is. A szülőség kérdése is másképpen alakulhat, hiszen a gyermekek az egyik vér szerinti szülővel és annak párjával élnek együtt, de a nem velük élő vér szerinti szülő és annak párja is rendelkezhet gyermekgondozási, gyermeknevelési feladatokkal, és részt vehetnek a gyermekkel kapcsolatos döntésekben is. A tanulmány célja bemutatni a szülői feladatok, munkamegosztás és döntési kompetenciák alakulását egy interjú kutatás¹ eredményeinek feldolgozásával.

A „mozaikok” rendeződése, családrészek egyesülése

A mozaikcsaládokban az eredetileg különálló családrészek mindegyike saját tapasztalatokkal, szokásokkal, hagyományokkal, szerepeltvárásokkal rendelkezik, amelyek összeegyeztetése szükséges a közös élet megteremtéséhez. Az összezsírozódás folyamata ugyanakkor nem lehet mindig súrlódásmentes. A nukleáris családokban is folyamatosan meg kell oldani bizonyos feladatokat, ezek egy része a család fejlődéséből adódó, viszonylag kiszámítható

¹ Az MTA Mobilitási Kutatási Centrum Kiválósági Együttműködési Program keretében zajló „Mobilitás és immobilitás a vidéki terekben” című kutatási program keretében félig strukturált interjúkat készítettünk mozaik családokban élőkkel 2020 nyarán. Jelen tanulmány 28 női interjúalannyal készült interjú eredményeit dolgozza fel. A kutatás célja volt megismerni a mozaikcsaládok szerkezetét, szerveződését, a családon belüli munkamegosztás alakulását, pénzgazdálkodását, hatalmi-döntési struktúráját, a családon belüli bizalmi kapcsolatok alakulását, továbbá a szülők és gyermekek helyzetét.

vagy legalábbis kevésbé váratlan kihívások elé állítja a családtagokat. Az egyes családi életszakaszokból való átmenethez szükséges feladatok elvégzése is ilyen lehet (Aldous 1996; Erikson 1969). Számos új helyzetet teremt például egy csecsemő érkezése vagy a már felnőtté vált gyermek elköltözése a családi háztartásból, mégis ezek a családi fejlődés részeként előre kalkulálhatók. A családok ugyanakkor nemcsak ilyen kiszámítható kihívásokkal találkoznak, a váratlan események pedig nagyobb valószínűséggel okozhatnak krízishelyzeteket, mivel ezekre a családok nem tudnak előre készülni, így nem biztos, hogy rendelkezésükre állnak a megfelelő problémamegoldási stratégiák.

A mozaikcsaláddá alakulás, a családi élet új szereplőinek megjelenése is inkább az előre nem tervezhető kihívások közé sorolható, hiszen minden tagja egyedi ismeretekkel és tapasztalatokkal rendelkezik a családban élésről, a családhoz kapcsolódó érték- és normarendszerük nem együtt fejlődött, így a különböző családrészek akár egymással ellentétes viselkedési szabályokkal is rendelkezhetnek. Az újonnan megalakult családoknak bármelyik másik családformához hasonló funkciókat és feladatokat is el kell látni, ugyanakkor a megoldási módok kidolgozása esetükben sokkal összetettebb lehet.

A mozaikcsaládok határai nem egyértelműek, hiszen nehezebben megfogalmazható, hogy ki tartozik a családhoz és milyen intenzitású kapcsolat fűzi össze a családtagokat. Nem azonos a tagok helyzete sem, nem feltétlenül van mindenkinek egymással intenzív kapcsolata (Fischer 2005).

Már a szereplők száma és szerepeiknek a tisztázása is sok kérdést vet fel. A mozaikcsaládos háztartásokban a családtagok nem mindegyikét köti össze vérségi vagy törvényes kapcsolat (Harcsa–Monostori 2020), így a családi szerepek „újraosztása” alapvető fontosságú lehet az együttélés és együttműködés érdekében. Különösen igaz ez a szülőséggel kapcsolatos és gyerekeket érintő kérdésekre, hiszen itt lehet a legnehezebb annak meghatározása, hogy kinek milyen jogai és kötelezettségei vannak. A mozaikcsaládokban olyan gyerekek is élnek, akiknek a vér szerinti szülei nem élnek együtt. Ezek a gyerekek együtt élhetnek az egyik vér szerinti szülővel és annak párjával, ugyanakkor a nem velük élő vér szerinti szülő, sőt annak a párja is befolyásolhatja a szülői feladatok alakulását. Még összetettebb a helyzet, ha számolunk azzal is, hogy ennek a négy felnőttnek is vannak olyan további családtagjai, rokonai, akiknek kapcsolata lehet a gyermekkel (vér szerinti és nem vér szerinti nagyszülők, nagynénik,

nagybácsik stb.) és ők is részt vehetnek az életükben. A különböző szereplők háttere, életmódja, családdal, neveléssel kapcsolatos attitűdje nagyon eltérő lehet, mindez könnyen válhat konfliktusok forrásává, amelyek megoldása komoly kihívást okozhat a sokszámos szereplő miatt.

A családfejlődés-elmélet (Aldous 1996; Erikson 1969) szerint a családi élet egy fiatal pár együttélésével veszi kezdetét. Ez az első családi életszakasz addig tart, amíg meg nem születik az első gyermekük. A mozaikcsaládokban ezzel szemben nem egy olyan párhoz érkezik meg a közös gyermek, ahol már megtörtént az összcsecszolódás, kialakult a közös életvezetés, tisztázódtak a felekkel szembeni elvárások, azonosak az életcélok, s mindezek után történik a gyermekvállalás, hanem egy szülőhöz és annak gyermekéhez, gyermekeihez kapcsolódik egy másik felnőtt, akinek szintén lehetnek gyermekei.

Már a közös élet megszervezése is másképpen történik, hiszen nemcsak két felnőtt van jelen, akik ketten alakíthatják ki a saját együttélési szabályukat, hanem a gyerekek is, akiknek szintén figyelembe kell venni az érdekeiket, sőt akár a gyerekek nem velük élő szüleiét is. A közös élet megszervezésében sokkal több személy vesz részt, ellentétben más családformákkal. A családi működésre így nemcsak az együtt élő családtagok hatnak. Ebben a sokszereplős családmodellben a kapcsolatok is bonyolultabbak, a családi háztartás nem zárhatja le a határait, mivel a nem egy háztartásban élő szülővel, testvérrel való kapcsolattartásra is igény lehet, akik szintén hatással vannak a mozaikcsalád működési mechanizmusaira.

A szülőség típusai

A családformák pluralizálódása a szülői szerepek egymástól való szétválását, illetve a részleges szülőség kialakulását is elősegítheti, hiszen korántsem mondható már el minden családról, hogy két szülő egy háztartásban neveli fel a vér szerinti gyermekeiket, hanem egymással párhuzamosan nagyon sokféle családstruktúra van jelen a fejlett társadalmakban. Az emberek akár többféle családformában is élhetnek, többféle családformát is létrehozhatnak, amelyekben a családon belüli szerepek és a szülői szerepek is eltérőek.

Máshogyan alakul a szülőség abban a családban, ahol mindkét vér szerint szülő jelen van, és másképpen amikor a kapcsolat felbontása után az egyik vér szerinti szülő elköltözik és egyszülőssé válik

a háztartás. Az új párkapcsolat kialakítása pedig ismét újrászerveződést jelenthet a család számára, így a szülői szerepek felülvizsgálatát is megkövetelheti.

Vaskovits (2014) tanulmányában a szülőség vizsgálata kapcsán négy szülőtypust különböztet meg: biológiai, genetikai, törvényes és nevelőszülőség. A biológiai értelemben vett szülőség esetén a vér szerinti rokonság a meghatározó. A nevelőszülőség pedig a társadalmi normák szerint meghatározott szülői feladatok ellátását jelenti, amely egybe eshet a biológiai szülőséggel, de vér szerinti leszármazás hiányában is betölthető. A jogszabályok azt tartják törvényes szülőnek, aki a gyermek törvényesen elismert szülője. Ez egybeeshet a biológiai és/vagy a nevelőszülőséggel, de a jog előtt egyik betöltése sem alapfeltétele. Genetikai szülőségről pedig a mesterséges megtermékenyítés útján megfogant gyermekek esetén beszélünk, például amikor anonim donorsejt segítségével történik a gyermekvállalás.

A mozaikcsaládok szempontjából elsősorban az első három szülőtypus érdekes, hiszen az is előfordulhat, hogy a biológiai, törvényes és normatív szülőséget három vagy négy személy is betöltheti. Például, amikor az újraraházasodás következtében kialakult új családformában a gyermek a vér szerinti édesanyával és annak párjával él együtt, az édesanya az összes szülői típus kritériumainak megfelelhet, míg a párja a normatív típusú szülői feladatokban vehet részt. A gyermektől külön háztartásban élő vér szerinti édesapa az édesanyával hasonlóan megfelelhet akár mindegyik szülői típusnak is, de az is lehetséges, hogy a normatív szülőség feltételei már kevésbé érvényesek rá, sőt az is előfordulhat, hogy az édesapa új párja is részt vesz a szülői feladatok ellátásában. A mozaikcsaládokban nagy különbségek mutatkozhatnak abban, hogy a felnőttek között hogyan alakulnak a fenti szülőség típusra vonatkozó felosztások, illetve az is, hogy az érintettek magukkal szemben és a „szülőtársakkal” szemben milyen elvárásokat támasztanak. Ideális a helyzet, amennyiben a saját magukkal szemben támasztott elvárások teljes egyezésben vannak a többi „szülőtárs” elvárásaival minden szituációban, ugyanakkor még egy nukleáris családban sem feltétlenül van folyamatos egyezés a szülői feladatokkal és nevelési elvekkal kapcsolatban, a mozaikcsaládokban pedig sok esetben nem csak két szülő elvárásait kellene összehangolni.

Eredmények

A tanulmány a mozaikcsaládokban gyakran előforduló szülőséghez kapcsolódó kérdésekre keresi a választ. Miképpen alakulnak a különböző szülőtypusok a mozaikcsaládokban? Hogyan döntenek a szülői határokról? Milyen típusú döntésekben van lehetőség beleszólni a „másik” gyermekének életébe? Milyen különbségek vannak a nevelési kérdésekben, hogyan nyilvánulnak meg ezek a különbségek a különböző szülők gyerekei irányába? Milyen nehézségek, konfliktusok adódnak mindezekből? Milyen megoldási módszereket alkalmaznak a szülőséghez kapcsolódó kérdések megoldására?

Női interjúalanyaink körében a gyerekek jelenléte sokféleképpen alakul a háztartásokban, ami a szülőségre is hatással van. Vannak, ahol csak az interjúalany gyermekei élnek a háztartásban, de olyan interjúalanyunk is volt, aki a párjával és annak gyermekeivel él együtt. Máshol mindkét fél gyermekeivel együtt élnek és olyan családokkal is kapcsolatba kerültünk, ahol nemcsak a korábbi kapcsolatból élő gyermekek élnek a szülőkkel egy háztartásban, hanem közös gyermeket vagy gyermekeket is vállaltak.

Minden mozaikcsaládban egységesen jelen van legalább egy olyan gyermek, aki a vér szerinti szülővel és annak olyan párjával él együtt, aki nem vér szerinti és nem is törvényes szülője, és nem a születésétől fogva van jelen az életében. Erre a szereplőre is sokféle megnevezés van jelen a szakirodalomban, ugyanakkor nincsen egységes állásfoglalás róla, őket a továbbiakban „pótszülő”-ként nevezzük.

A „pótszülő” érkezése a családban egy új élethelyzetet teremt minden családtag számára, különösen, ha vele is érkeznek új családtagok („póttestvérek”, „pótnagyszülők” stb.). Az interjúalanyaink többsége igyekezett az új családtagokat fokozatosan bevezetni a családba, hogy a gyermekeknek legyen idejük hozzászokni az új helyzethez. A gyerekek elterősen fogadták az új családtagokat és a kapcsolatuk minősége sem alakult egységesen. A gyerekek és a „pótszülő” kapcsolatát, a szülői befolyás alakulását két fő tényező nagymértékben befolyásolta az interjúk szerint: a gyermekek életkora és a nem velük élő vér szerinti szülővel való kapcsolata.

Azt tapasztaltuk, hogy fontos jelentősége van, hogy hány éves volt a gyermek, amikor a „pótszülő”-vel egy háztartásba költöztek. A kisebb korú gyerekek esetén többször fordult elő, hogy a „pótszülő” jobban befolyt a gyermek életével kapcsolatos döntésekbe.

„... a jelenlegi páromat, nagyon jól fogadta és nagyon szerette. A fokozatosság elve alapján ismertettem meg, de első perctől kezdve nagyon kötődött hozzá. Őt éves volt akkor, és benne azok voltak a kérdések, hogy akkor őt most hogy hívjam, apának? Ezt mind-mind átbeszéltem vele. Nem, apa az apa marad” (35 éves nő, férjével és két gyermekkel él együtt).

„Tehát annak nagyon örülök, hogy ő is próbálja őket nevelgetni, irányítani. Meg abszolút egymásra vannak hangolva. Tehát ez az ő szerencséje, hogy imádja a két gyereket... meg engem. Meg a két gyerek is teljesen elfogadta első pillanattól kezdve. Meg főleg így, hogy eredeti apuci a színünkre nem jön” (42 éves nő, két gyermekével és élettársával él).

Az interjúk eredményei szerint, ahogy nőttek a gyerekek, a „pótszülő” hatásköre is csökkent. Életkori sajátosságokból is adódik, hogy a kamaszkorban az önállóság fokozódik, megnő a kortársak hatása az életükben, míg a szülők útmutatását kevésbé preferálják, így azok a „pótszülők”, akik ebben a sérülékenyebb életkorban ismerték meg a gyereket, eleve hátránnyal indultak, nehezen tudtak hozzájuk közel kerülni.

„Igazából, amikor ők megismerkedtek, már akkor nagyon tinédzserek voltak, a legkisebb lányom volt tizenhárom éves. Ott van mindig, ha valamit meg akarnak beszélni vele, ő mindig a rendelkezésükre áll, de ő nem folyik bele. [...] Nyilván ő elég későn lépett be az életükbe ahhoz, hogy ők apaként tekintsenek rá vagy nevelőapaként. Azért nyilván 13-17 éves lányok már nem fognak átállni, hogy apa. Inkább én azt gondolom, hogy olyan jó bizalmi, olyan jó barát, akire bármikor számíthatnak. Oda mennek kérdés nélkül hozzá simán, hogy segítsél, hogy te ezt hogy oldod meg” (38 éves nő, 2 gyermekével és élettársával él).

„Nekem pedig ott volt a két kamasz gyerek. [...] a páromnak nagyon furcsa volt, ő igazából nagyon idegenként vette az én két gyereket, viszont semmilyen elvárásunk nem volt, se neki, se nekem, hogy úgy elfogadják, hogy apjukként. Tehát ilyen jellegű nem volt, hogy ő apa szerepet vállalna. [...] A párom, ő ebbe nem folyik bele. Vannak meglátásai, ő kívülről lát minket és néha elmondja, hogy ő mit lát kívülről, de ezeket nem rosszindulatúan mondja, hanem csak úgy mondja” (49 éves nő, az élettársával és két gyermekkel él együtt).

Eredményeink szerint a „pótszülő” és a gyermekek kapcsolata még akkor is kedvezőtlen irányba változhatott serdülő korban, ha már régebb óta ismerték egymást és korábban jó kapcsolat alakult ki közöttük. Az interjúk szerint a kisgyermek kor után a vér szerinti szülők is egyre kevésbé várták el, hogy a párjuk átvegye a szülői feladatok vagy döntések egy részét. Elsősorban azzal érveltek, hogy a gyermekek életkorukból adódóan már elég erős önérdek-érvényesítő képességgel rendelkeznek ahhoz, hogy az őket érintő kérdésekről döntsenek, ezeknek az elfogadására vagy a felül bírálatára pedig a legtöbb helyzetben egyedül is alkalmasak, míg egy kisebb korú gyermek gondozásával, nevelésével több olyan feladat adódhat, amivel kapcsolatban nagyobb segítségre van szükség a szülőtárstól. A kisebb életkorú gyermek jobban rá van utalva a felnőttek segítségére, önállósága korlátozottabb, ahogyan növekszik, úgy egyre kevésbé igényli a felnőttek beavatkozását az életébe.

A „pótszülő” bevonódásának szükségessége kevésbé jelenik meg azokban az esetekben is, ahol a vér szerinti szülővel akkor is aktív, erős bizalmi kapcsolat marad fenn, ha már nem élnek egy háztartásban. Ha a vér szerinti szülők kapcsolata a válás után is intenzív marad, a gyermek ellátását, nevelését együtt végzik, akkor a két szülő továbbra is együtt hozza meg a gyermek életével kapcsolatos döntéseket és a „pótszülő” szerepe igen korlátozott, hiszen nem feltétlenül van szükség arra, hogy egy harmadik fél is betöltse a szülő szerepét. Ráadásul a felébredhetnek a gyermekben is lojalitás problémák. Ezek ahhoz kapcsolódnak, hogy a nem vele élő vér szerinti szülőt nem akarja megbántani, nem akarja őt más személlyel helyettesíteni az életében. Mindez akadályozhatja a gyermek és a „pótszülő” közötti jó kapcsolat kialakulását.

„Azt éreztem, ha nem is mondja, de muszáj vele mindig átbeszélnem, hogy attól, hogy szereti páromat, azzal nem fog ártani az apukájának, ne legyen lelkiismeret furdalása, mert ilyenek is voltak” (35 éves nő, férjével és két gyermekkel él együtt).

„Abban a korban volt, amikor semmi se volt jó, amit én csináltam és lényeg az, hogy mióta a férjem itt van mellettem, egyrészt sokkal erélyesebb és a szemébe mondja a lányomnak, hogy az, amit éppen csinál, az nem oké. Emiatt a lányom nem örül az egésznek, tisztázza, hogy ő nem az apja, tehát neki ne mondjon semmit, ne tanítsa, ne oktassa” (44 éves nő, három gyermekével és a férjével él együtt).

Az interjúalanyok maguk is lehetnek pótszülő szerepben, hiszen többjüknél is előfordult, hogy a párjuk is szülő, sőt olyan esetekkel is találkoztunk, ahol ők is pótszülőként élnek együtt egy háztartásban a párjuk gyermekével vagy gyermekeivel, és nem csak a láthatási alkalmakra korlátozódnak a találkozások. Ezek az esetek is megerősítik, hogy a vér szerinti szülő eltávolodása erősítheti a gyermekekkel való kapcsolatot. Ugyanakkor, mint ahogyan az alábbi interjú-idézet is illusztrálja, az együttélés a házastárs/élettárs gyermekével még nem jelenti feltétlenül azt, hogy az interjúalanyok ezeknek a gyermekeknek az „anyjaként” azonosítanak magukat.

„Szóval semmilyen módon nem vesz részt az anya az életünkben. [...] A gyerekek közül a kicsinek egyértelműen én vagyok az anyja, a nagynak kevésbé, plusz ott most egy igazi klasszikus tinédzser dráma van, tehát a nagyobbik gyerek, az most mindenkivel rosszban van. [...] Én a saját elvárásom szerint nem olyan érzelmi kötődést táplálok feléjük, ami egyébként megkönnyítené az életünket, mert nem az anyémek, mert nem olyanok, amilyenek szerintem lenniük kellene, tudom, hogy nem tehetnek róla... de hogy egyszerűen érzelmileg nem tudok ezen felülemelkedni, és annál is rosszabb a helyzet egyébként, hogy ők meg nagyon anyuknak tartanak, főleg a kicsi” (37 éves nő, férjével és annak két gyermekével él együtt).

„Hát, azért sosem mostam meg egy gyereknek a fogát, aztán egyik napról a másikra meg kellett. És én nagyon emlékszem rá, hogy a kisebbiknek mostam a fogát, és így nem akartam. Félttem, hogy kárt teszek benne, de hát igazából most nincsen semmi. De hogy így annyira más volt az előző életemhez képest. [...] Most már azért megvan az a rutinom. Az elején azért az egy ijesztő dolog volt, hogy hogyan kell gyakorlatilag ellátni két kislányt, két gyereket” (37 éves nő, egy gyermekével, párjával és annak két gyermekével él együtt).

A helyzet azért is különösen érdekes, mert az ilyen családokban a szülői szerephez kapcsolódó gondozási, nevelési feladatokat lát el a „pótszülő”, miközben nem vér szerinti és nem is törvényes szülő, tehát jogilag nem vállalja a szülőséget, nem örökbefogadás történt és nem is fizetett munkaviszonyként gondoskodik a gyerekekről (mint például a hivatásos nevelőszülő). Ezek a női interjúalanyok a társadalom „normatív szülőség” kritériumainak megfelelnek, de ők nem azonosítják önmagukat a párjuk gyermekei anyjának.

Az interjúalanyok pótszülő funkciója másképpen alakul azokban az esetekben, ahol a párjuk gyermeke nem él velük, csak meghatározott időszakokra korlátozódik a kapcsolattartás vagy egyáltalán nem jellemző. Ilyenkor a gyermekekhez kapcsolódó gondozási feladatok is csak egy rövidebb időre szólnak, ami miatt a nevelés, az értékátadás lehetősége is korlátozottan lehetséges.

E kapcsolatok leírásában mutatkozott meg leginkább, hogy a különböző családrészekben nevelkedő gyermekek viselkedésében az interjúalanyok szerint nagy különbség van, ami leginkább abban realizálódik, hogy a házastárs/élettárs gyermeke olyan magatartási mintákat követ, ami az interjúalany megítélése szerint nem megfelelő. Mégis az együtt töltött idő rövidege miatt nem igazán van lehetőségük nevelési funkció betöltésére, illetve több esetben nem is kapnak jogosultságot a párjuktól annak gyermeke nevelésére.

„Tehát hogy másmilyenek. Az anyémek ilyen bohém, nem tudom, kreatív, ilyen szabadok, kicsit céltalanok, vagy ha azt lehet mondani, akkor L. gyerekeihez képest nagyon céltalanok, mert másfajta értékek szerint lettek nevelve. Az ő gyerekei nagyon céltudatosak, nagyon kitartóan csinálják azt, amit egyszer elhatároztak” (37 éves nő, öt gyermek, férjezett).

„...nincsen feszültség a családban csak köztünk és a fia között, ami szikrázó feszültség. Sőt, ez főleg bennem van, mert a gyerek azt mondja, őt nem zavarja. Mert amikor erről beszélgettünk, már három éve, amikor először mondtam, hogy ez így nem jó, mert levegőnek nézel és mondd el, hogy mi a baj és nem érzi ezt az egészet a gyerek. És minél idősebb... most már azt közvetíti a világ felé, hogy leszaro mindenkit, de ezt az apja is látja, meg mindenki látja” (53 éves nő, három gyermek, élettárs).

Több interjúalanyunk is mesélt arról, hogy a párjaikra jellemző a „túlkompenzálás”, vagyis, hogy az előző kapcsolatukból született, nem velük élő gyermekeiket igyekeznek kárpótolni azért, mert nem élnek együtt. Túlzásba vitt kompenzálásról beszélnek, mivel úgy érzékelik, olyan dolgokat kapnak meg, vagy engednek meg a gyerekeknek, amiket szerintük nem kellene. Ezekben a helyzetekben az interjúalanyok nem tudnak azonosulni azzal a viselkedéssel, ami a gyermekre jellemző és azzal sem értenek egyet, ahogyan a párjuk reagál. Valószínűsítik, hogy mivel az ő érzelmi kötődésük gyengébb a gyermek felé, objektív módon, elfogultság nélkül

képesek megítélni a gyermek viselkedését. Az interjúk szerint az ő szülői magatartásuk másmilyen lenne, másfajta problémamegoldási módot választanának, ugyanakkor úgy érzik, kevesebb bebeszélési lehetőségük van a nem velük élő gyermekek életébe. Mindez feszültségforrás is lehet, hiszen társukat is szeretnék támogatni, hogy minél jobban láthassák el a szülői feladataikat, illetve frusztráció okozhat az is, ha nincsen lehetőségük a nyílt kommunikációra, a visszajelzésre a párjuk és a gyermeke viselkedésére, ami az egész mozaikcsalád rendszerére is hatással lehet.

„Egyetlen egy dologban volt probléma az elején, hogy ő a kislány felé egy picikét túlkompensált. Értém én ezalatt, hogy nagyon sajnálta, hogy tulajdonképpen nálunk is én akartam válni, meg náluk is ő. Ez az emberben egy folyamatos lelkiismeret-furdalást okoz, hogy tulajdonképpen te akartad azt, hogy a gyerek egy elvárt szülő gyermeke legyen. És ő ugye egyedül maradt a kislánnyal, egy rendkívül felelős beosztást kell ellátnia és hát folyamatosan sajnálta és nem szólt rá semmiért” (37 éves nő, egy gyermekkel, élettárssal).

„Meg ugye az apukák hajlamosak kompenzálni ilyenkor a gyerekénél, hogy igen-igen. Jaj, szét kellett mennünk anyáddal, meg stb. stb. Akkor megteszek mindent, hogy jól érezd magad, mert ugye ez volt a vezérszó, hogy olyan keveset van itt a gyerek, legalább ebben a kis időben jól érezze itt magát. De mondtam, hogy a jó az, hogy jól érzi magát, ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy azt csinál, amit akar, mert mindent megkap, amit akar. Tehát ezt csak te gondold, hogy akkor fogja magát a gyerek jól érezni, hogyha mindene megvan, amit akar, és mondja a párom, hogy de hát ő attól fél, hogyha nemet mond a gyerekek valamire, hogy a gyerek nem fog akarni többet hozzá jönni és akkor még ez a kevés idő is kevesebb lesz, vagy teljesen megszűnik, főleg úgy, hogy az anyuka a válásuk után próbálta elidegeníteni a gyermeket” (41 éves nő, két gyermekével és férjével él együtt).

A szülőséggel kapcsolatos álláspontok összehangolása még összetettebb feladat azokban a családokban, ahol nem csak az előző kapcsolatokból született gyermekek vannak jelen, de közös gyermekvállalás is történik. Igazán érdekes helyzeteket teremthet, hogyha eltérőképpen viszonyulnak a saját előző kapcsolatából született gyermekekhez, a párjuk gyermekeihez és a közös gyermekekhez a szülők. Előfordulhat, hogy míg a közös gyermekekkel kapcsolatos döntéshozatal viszonylag

gördülékenyen zajlik, addig az előző kapcsolatból származó gyermeknél mindez másképpen alakul. Ahol kisgyermekkorban ismerte meg a „pótszülő” a gyermeket és később közös gyermeket is vállalt annak édesanyjával, ott a két gyermekhez való hozzáállásban kevésbé vannak különbségek, jellemzőbb az egyforma nevelési elvek alkalmazása mindkét gyermekre a családban. Ahol viszont idősebb volt a gyermek, amikor a „pótszülő” bekerült az életébe, később kistestvér is született a családba, ott jobban megjelenhetnek a különbségek a gyermekek között.

„Többnyire egyetértünk dolgokban. Nyilván, ami fő... Itt ugye a lányom szempontjából, ott úgy igazából, így belegondolva mindenben meg tudunk egyezni, egyedül talán ez a lányomnak a nevelése. Az ő élete, hogy... Tehát, én nyilván úgy gondolom, hogy azért nem a vér szerinti gyereke, nem úgy látja a dolgokat. [...] ebben a helyzetben a gyerekek a legnehezebb. Így, hogy ugye lóg a levegőben. Ő próbálta nevelni, volt olyan időszak, hogy sikerült, majd egyszer csak ez fordult. Hogy a lányom is úgy gondolta, hogy őt ne ő nevelje, mert nem az ő édesapja, a vérszerinti édesapja” (42 éves nő, három gyermekével és a férjével él együtt).

Az interjúalanyaink egy része „pótszülőkként” szeretett volna még inkább bevonódni a párja gyermekének életébe, illetve néhányan azonosították, hogy párjuk is szeretett volna jobban részt venni az interjúalanyok gyermekeit érintő kérdésekben. Ezek a helyzetek is feszültséget teremthetnek, mivel korlátozzák a „pótszülő” esetleges szülői szerepét, hogy ő is alakíthassa a gyermek életét, ami a gyermekkel való kapcsolatát is befolyásolhatja, akadályozhatja a gyermek felé való nyitást, a bizalmi kapcsolat elmélyülését az az élmény, hogy az ő szülői állásfoglalására kevésbé van szükség. Mindez nemcsak a „pótszülő” és a gyerekek kapcsolatára, de az interjúalanyok párkapcsolatára és a családi élettel való elégedettségre is hatással lehet.

„Ami még ilyesmi, a párom gyerekeimmel kapcsolatos, hogy nekem oda nem nagyon van bebeszélésom, nyilván elmondhatom, de ha nincs rá alkalmam, akkor hiába mondjuk, szerintem hülyeséget csinál vagy rosszul dönt...és ez nekem nem túl jó érzés, de azt mondom, hogy el kell engednem, hiszen előbb-utóbb az én gyerekeimmel is lesz olyan, amivel úgy dönt, hogy nem tetszik és ezt kell engednem” (44 éves nő, három gyermekével és a férjével él együtt).

„Én úgy látom a jelenlegi férjemen ezt a dolgot, hogy ő is féltékeny volt az elején. Szerette volna fiamat kicsit a sajátjának tudni. Neki az rossz volt, mikor probléma volt és bevonódott az apa. Nyilván abba nem, soha, hogy elvitte vagy, hogy tartja vele a kapcsolatot. Mindig szerette volna egy kicsit még közelebb tudni magához a fiamat” (35 éves nő, férjével és két gyermekkel él együtt).

A szülőséggel kapcsolatos állásfoglalások bonyolultsága ellenére is számos olyan példával találkozunk, amikor a szülőséggel kapcsolatos elvárásait össze tudták hangolni a felek. Ez többek között megnyilvánulhat abban, hogy a gyerekeket érintő kérdések többségét együtt hozzák meg a szülők, függetlenül attól, hogy ki a vér szerinti szülő vagy ki a „pótszülő”. Ezekben az esetekben az interjúalanyok elégedettek a közös döntéshozatallal, amit sokszor a jól működő család egyik feltételként azonosítanak.

„...nincs az, hogy na azért, mert ez a te gyereked, ezt te dönts el. Tehát, talán egy kicsit jobban hagyja, hogy befolyásoljam, de hogy nem igazán, tehát egy csomó mindenbe így szeret ugyanúgy beleszólni, ugyanúgy döntéseket hozni, mondjuk például, meg van, amiben keményebb is, mint én, vagy határozottabb a véleménye. Például a gyerek mennyit tabletezzon, nem tudom, tehát így törődik vele, meg ugyanúgy beleszól ezekbe” (44 éves nő, három gyermekével és a férjével él együtt).

„Az elején mondhatom azt, hogy két egyszülős családként éltünk és külön döntéseket hoztunk, ami a gyerekeket illető volt. Ő döntött az övéiről, én döntöttem az én gyerekeimről, bár nem tartottam ezt jó dolognak [...] igyekeztem tudatosan efelé irányítani. Nagyon nehéz. Nagyon nehéz ezt így egyből eldönteni. És most vagyunk szerintem abban a fázisban, amikor már kezdünk úgy mindenben, kezdjük mindenbe belevonni a másikat, mert ha nem két egyszülős családként akarunk viselkedni, akkor mind a kettőnknek úgy kell tekinteni a másik gyermekére, mintha a sajátja lenne, vagy az is, de ez a másiknak is nagyfokú önuralom kell, hogy teret engedjen a párjának a vérszerinti gyerekei nevelésében vagy a feladatok felosztásában” (39 éves nő, három gyermekével és élettársával él együtt).

A fenti interjúidézete olyan családot mutat be, ahol tudatosan, fokozatosan engedtek teret egymásnak a gyerekekkel kapcsolatos döntéshozatalban.

Megvárták, hogy az új családtagok megismerjék, megszokják egymást, kialakuljon egy bizalmasabb kapcsolat, ezt követően pedig egyre inkább képesek voltak bevonódni a nem vér szerinti gyermek életébe is, amit a szülő is lehetővé tett.

Az is elégedettséggel töltheti el a szülőket, ha a gyermekekkel kapcsolatos döntéshozatal továbbra is a vér szerinti szülő kontrollja alatt marad és az új partnerük nem vonódik be. Amennyiben minden érintett elégedett ezzel a felosztással, nincsenek másféle elvárások a bevonódással kapcsolatban az is egy jól működő családformát eredményezhet az interjúalanyok szerint.

„[...] azért a fő döntést az ember a saját gyerekéről hozza. [...] Tehát azért ha nagyobb döntéseket hoz az ember, azt a sajátja felett hozza. Meg próbálunk időt biztosítani mind a kettő gyerek saját szülőjével is, meg együtt is sokat. Én egy-két órás programokra gondolkodom, igazából, hogy azért érezze, meg mind a kettőnek joga van ahhoz, hogy azt mondja a másiknak, hogy én most szeretnék egy kicsit a saját szobámba elmenni” (36 éves nő, egy gyermekével, élettársával és annak gyermekével él együtt).

„Mindenki a saját gyerekét rendezi inkább így mondanám. Vannak dolgok, amiket mit tudom én, a férjem elmondja, hogy ő szerinte ezt nem így kéne csinálnom. Én meg elmondom, hogy szerintem ez így jó és akkor mivel az én gyerekeket érinti, így én döntöm el, hogy akkor mit akarok neki megengedni és mit nem. És ezt ő a sajátjaival ugyanígy” (46 éves nő, három gyermekével és élettársával él együtt).

Szintén a szülőséggel kapcsolatos feladatmegosztáshoz kapcsolódó érdekes kérdés az is, hogy az interjúalanyok hogyan látják a nem velük élő „szülő-társait”, a saját és a párjuk korábbi partnerét. Még inkább bonyolíthatja a helyzetet, hiszen még több családrész, családi életstílus, értékrend, kommunikációs minta jelenik meg, amelyek egymással ütközhetnek. A lenti interjúidézete is bemutat egy jellemző példát, a már korábban is bemutatott „tülkompenzálás” esetét, csak ebben a helyzetben az ő vér szerinti gyermekét kompenzálja túl az édesapja. Ilyenkor az történik, hogy míg az állandó lakóhelyül szolgáló otthonban bizonyos szabályokat be kell tartani, ami nem mindig kívánatos a gyermek számára, addig az apánál, akinél sokkal kevesebb időt tölt, lazábbak a szabályok. Az édesapa ebben a helyzetben nagy valószínűséggel azt szeretné, hogy a rövid együtt töltött idő alatt minél jobban érezne

magát a gyermek, ezért igyekszik mindenben a kedvében járni, olyan dolgokat is megenged, amit az édesanya nem. Nem feltétlenül a szülőtárs ellen akar cselekedni, hanem a gyermek kedvébe járni, mégis a szabályokat betartató szülő ezt úgy értékeli, hogy az ő nevelési elvei ellen cselekszik.

„A volt férjem, ő, hát... ő nem igazán vett ebben részt. Tehát, ő mondjuk, azt nagyon nehezményezte mondjuk, hogy elköltöztünk. Az neki nagyon nehezen elfogadható dolog volt. De ő például nem szól bele egy csomó mindenben, tehát hogy hova menjen iskolába a gyerek, hogy miket csináljon. Sőt, így a nevelés is inkább úgy történik, hogy én mindig elmondom neki, hogy mik az aktuális szabályok, de hogy ő ezért így nagyon elkényeztetni a gyereket, meg amikor vele van, akkor inkább ez a mókázás megy, meg mindent úgy csinálunk, hogy jó legyen a gyereknek, és mondjuk, nem foglalkozik annyit azzal, hogy közben nevelje is a gyereket. Úgyhogy ez inkább úgy működik, hogy én meghozom a szabályokat, vagy mi a férjemmel, és akkor elmondjuk, hogy figyelj már, ne tabletezzon annyit a gyerek, vagy mit tudom én, ne igyon alkoholmentes sört. Mert ugye alkoholmentes, de hát azért ne szoktassuk rá a gyereket, meg mit tudom én, hogy milyen dolgok, és akkor ezt neki külön el kell mondani, tehát, egy kicsit nehéz” (44 éves nő, három gyermekével és a férjével él együtt).

„Én úgy gondolom, hogy próbál beletörödni abba, hogy ő ezt most már nem tudja megváltoztatni és nem tud bennünket szétszakítani, mert szerintem eltökélt célja volt az, hogy boldogtalannak lássa az én páromat, és ezt mindenféle módszerrel megpróbálta elérni, akár a gyerekekkel, gyereken keresztül, vagy bárhogy máshogy. Tehát próbált nekünk nagyon sokszor keresztbe tenni, akár úgy, hogy nem engedte el a gyereket, vagy akkor hozta hozzánk a gyereket, amikor éppen nem értünk volna rá, de nem baj, oldjuk meg valahogy” (44 éves nő, két gyermek, élettárs).

A fenti idézet bemutatja, hogy előfordulhatnak olyan kapcsolatok, ahol a gyermek az egyik szülő vagy több szülő játszmázásainak közvetítőjévé válik. Ilyenkor a gyermek számára közvetítenek olyan tartalmakat, ami befolyásolja másik féllel kialakított kapcsolatát. Ezek a szülők közötti konfliktusok egyik legveszélyesebb fajtái, mivel a szülői feladatokkal kapcsolatos megegyezés hiánya, az értékek és nevelési elvek szándékos összeütköztetése a gyermekben bizonytalanságot, szorongást kelthet, ami nem szolgálhatja a család érdekeit.

A jól működő családi rendszer egyik feltétele a nyílt kommunikáció, az indirekt kommunikációs formák kerülése, hiszen ez segíti őket a felmerülő nehézségek megoldásában és a saját együttélési szabályok kidolgozásában (Satir 1999). Számos pozitív családi példával találkozhattunk az interjúkban, ahol a családtagok képesek voltak tisztázni egymással és a mozaikcsaládban éléssel szembeni elvárásait, amelyek segítették őket az új családi egyensúlyi rendszer megtalálásában. A szülői szerepekkel kapcsolatos álláspontok összehangolása kulcsfontosságú ebben a folyamatban, hiszen a családon belüli együttműködés vázaként meghatározzák a mozaikcsaládok működését és a benne élő családtagok elégedettségét az interjúalanyaink szerint.

„De maga az, hogy új család, ez nem okozott gondot nekik. Most így örülnek neki, hogy van két anyukájuk, meg két apukájuk, nem tudom, a lányom találta ki, hogy a páromat apunak hívja, mert apa az a vérszerinti apukája, és ő meg apu. És apukájának a felesége meg anyu, mert én meg anya vagyok” (37 éves nő, öt gyermek édesanyja, férjezett).

„Hát vagy öten vagyunk vagy heten, attól függően, hogy a párom gyerekei is itt vannak-e éppen, de volt olyan, hogy amikor a féltesók is itt voltak és akkor kilencen voltunk csak mi magunk. [...] A gyerekeim imádják őket, rettentő aranyos gyerekek. [...] És az az érdekes, hogy a párom gyerekei is oda vannak értük és mindig kérdezik, hogy mikor jönnek. Ezért néha úgy kell szervezni, hogy együtt is legyenek” (38 éves nő, három gyermekével és élettársával él együtt).

Összegzés

A mozaikcsaládok olyan sokszereplős együttélési formák, ahol a családtagok közötti kapcsolatok nem csak vér szerinti rokonság vagy jogilag rendezett kapcsolat nyomán alakulnak ki. A tagok nem születésüktől fogva ismerik egymást és nem is feltétlenül önként választja mindenki a mozaikcsaládhoz való tartozást. A mozaikcsalád kialakulása mindenféleképpen a korábbi családforma megváltozását is jelenti, hiszen új családtag vagy családtagok érkeznek, ez az addigi családi rendet megbontja, az új egyensúlyi helyzet kialakítása érdekében az egész addigi családi rendszernek változnia kell.

Egy ilyen életközösségben a családon belüli szerepek és az ezekhez tartozó elvárások sem feltétlenül egyértelműek. Míg a nukleáris családban

a szülők személye és funkciója jól körülírható, addig a multinukleáris családban potenciálisan több olyan személy lehet, aki betöltheti a szülő feladatait. A tanulmány interjúk feldolgozásával kívánta szemléltetni, hogyan alakul a szülőség a mozaikcsaládokban, hogyan történik a szülői feladatok kiosztása, milyen elvárásokat fogalmaznak meg a gyermekkel együtt élő és a nem együtt élő vér szerinti szülővel, illetve a pótszülőkkel kapcsolatban. Mindezeket leginkább a gyermekgondozás és nevelés, továbbá a gyerekeket érintő döntések meghozatalának mechanizmusain keresztül vizsgáltuk meg.

A szülők és pótszülők korábbi családjainak felbomlása, az azokban megélt párkapcsolatok megszakítása legtöbbször nem súrlódásmentes, hiszen a kapcsolat megszakítása is történhetett valamilyen sérelem vagy nem megoldott konfliktus következtében. A kapcsolat megszakításával olyan érdekelentétekkel terhelt döntéseket kell meghozniuk a feleknek, mint például a gyermekelhelyezés kérdései, kapcsolattartás, tartásdíj, közös anyagi javak felosztása. A döntések elkerülhetetlenek, s ezek nem minden esetben felelhetnek meg minden fél érdekeinek (Vincze 2015). A mozaikcsaládba így a felnőttek (vér szerinti és nem vér szerinti szülők) és a gyerekek is sérelmekkel érkehetnek, amelyek akár akadályozhatják is az újonnan formálódó család saját egyensúlyi rendszerének szerveződését, a szülők egymás közötti feladatainak felosztását, a döntési kompetenciák és hatáskörök megállapítását. A fel nem dolgozott traumák, sokszor megjelennek olyan szituációkban, mint például, amikor a már nem együtt élő vér szerinti szülők a gyerekeket egymás ellen hangolják, vagy amikor a gyerekek a válás miatt elszenvedett sérelem következtében nem képesek nyitni az új családtag, családtagok felé.

A nyílt kommunikációnak, a szereplevárások, a szülői döntési kompetenciák tisztázásának nagy szerepe lehet az új egyensúlyi helyzet megtalálásában. Ahogyan több interjúalanyunk elmesélte, bár mindez nem egyszerű, de korántsem lehetetlen. A nehézségek ellenére számos a mozaikcsalád működésével és a szülői feladatok megosztásával elégedett interjúalanyal beszélgettünk. A szülői szerepekkel való megelégedettség nem attól függött leginkább, hogy ki vesz részt a gyermekkel kapcsolatos döntések meghozatalában, ki vagy kik kezében van leginkább a szülői kontroll, hanem sokkal inkább befolyásolta, hogy a vér szerinti és pótszülőknek milyen elvárásai voltak a saját és a párjuk gyermekeinek életében való részvételével kapcsolatosan magukkal és másokkal szemben, s mindezeket hogyan tudták összhangba hozni.

Eredményeink szerint, a sokféle háttérrel rendelkező mozaik darabok összeillesztés nem tűnik könnyű feladatnak, mégis számos pozitív példával találkoztunk, ahol nyitottsággal, toleranciával sikeres, jól működő családi együttélést valósítanak meg.

Felhasznált szakirodalom

- Aldous, Joan 1996 *Family Carrers: Rethinking the Developmental Perspective*. Sage Publications, Thousand Oaks.
- Bognár Gábor – Telkes József 1986 *A válás lélektana*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Eisingerné Balassa Boglárka 2012 *Édesem vagy mostohák? Vásárlási döntések a mozaikcsaládokban*. Disszertáció. Széchenyi István Egyetem Regionális és Gazdaságtudományi Doktori Iskola, Győr.
- Erikson, Erik 1969 *Childhood and society*. Harmondsworth, Penguin Books, Middlesex.
- Fischer Eszter 2005 *Modern mostohák. A páromnak gyereke van*. Saxum Kiadó, Budapest.
- https://rgdi.sze.hu/images/RGDI/honlapemei/fokozatszerzesi_anyagok/eisingerne_balassa_boglarka_doktori_dolgozat_vegleges.pdf (Letöltés: 2020.11.20.)
- Harcza István – Monostori Judit 2020 A mozaikcsaládok. *Socio.hu*, 2:1-26.
- Vaskovics László 2014 Családszerkezeti átalakulások európai kitekintésben. *Szociológiai Szemle*, 24(1):5-39.
- Satir, Virginia 1999 *A család együttélésének művészete. Új családműhely*. Coincidencia Kft, Budapest.
- Vincze Erzsébet 2015 A mozaikcsaládok szerkezetéből adódó működési sajátosságok Esettanulmányok. In Pilinszki Artilla – Szabó Tünde szerk. *Családi és közösségi konfliktusok*. Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Kft., Debrecen, 45-65.

MODERN CSALÁDFORMÁK KERESZTMETSZETÉBEN:

NEVELŐSZÜLŐS MULTINUKLEÁRIS CSALÁDOK

DOI 10.35402/kek.2022.1.12

Absztrakt

A tanulmány egy speciális családstruktúrát vizsgál, nevelőszülői mozaikcsaládokat.¹ Az egyszerre normatív és gyermekvédelmi struktúra keresztmetszetében élő családokat kvalitatív módszerrel kutattuk, mely lehetőséget adott arra, hogy tanulmányozzuk a családok öndefinícióit és önreflexióit, működésüket reziliencia-szemponitű megközelítéssel vizsgáljuk. Mindezt néhány dimenzió esetében egyéb mozaikcsaládokkal való összefüggésben is vizsgáltuk. Uralkodó a nukleáris családképhez – mint normatív viszonyítási ponthez – való igazodás a családok öndefiníciója során, míg a nevelőszülői családok esetében a „mozaikszerűség” háttérbe szorul és inkább a nevelőszülői családi lét megélése a domináns. A nevelőszülői mozaikcsaládok életét egyszerre határozza meg a normatív és gyermekvédelmi struktúra, ez a megközelítés olyan szereplőket is beemel a családi működésbe, akik egyik vagy másik struktúra részeként hatást gyakorolnak a családi életre. Ebben a komplex értelmezési keretben érdemes a nevelőszülői családokhoz közelítenünk mind tudományos, mind professzionális segítői szempontból.

Abstract

The paper is focused on a special family structure: families who are fostering and being blended families at the same time. The families who are part of two structures (normative and child protection structure) were examined by a qualitative method. The research's aim was to reveal and understand the self-definition, self-reflection of these micro communities. In addition we adapted a resilience-based approach. Several dimensions

were analyzed related to the main target group of the research, blended families. Dominantly the families' self-definition was adjusted to the normative concept of the nuclear family. In addition in the case of foster families the self-definition was related to the fostering in the first place and the patchwork-like context was inessential. The lives of fostering families who are also blended families are determined by the two main structures, as a result a number of people becomes part of their everyday operation. This complex interpretation is essential to approach these families in the best way possible; not only in the scientific framework but also on the field of professional helpers.

Bevezetés

A tanulmány egy speciális családformát állít fókuszba, olyan családokat vizsgál, melyek multinukleáris családokként egyben nevelőszülői családokként is funkcionálnak. A multinukleáris családi működés alapvetően több családész megletét jelenti, ebben az esetben mindez kiegészül egy gyermekvédelmi szempontból intézményesült családi működési móddal, egyben más szereplőkkel is: a gondozásban lévő gyermekhez köthető vér szerinti családdal és a gyermekvédelem szakembereivel. Ebben a többdimenziós családi környezetben, egyedi kontextusban szükséges a családokat vizsgálni.

A kutatási kérdés egyúttal a családok öndefiníciójára és önreflexióira irányul: arra voltunk kíváncsiak, mennyiben határozza meg a nevelőszülői tevékenységet a mozaikszerűség, valamint, hogy a család hogyan éli meg ezt a speciális családformát. Mindezt a kutatásban érintett másik célcsoporton keresztül (mozaikcsaládok) is vizsgáljuk. Továbbá rövid áttekintést nyújtunk az általunk vizsgált nevelőszülői családok rezilienciájának megközelítési lehetőségeiről is. Az eredmények értelmezésének elméleti keretrendszerét a család válságával és változásával kapcsolatos főbb diskurzusok adják, valamint röviden kitérünk a gyermekvédelmi szakellátás, különösen a nevelőszülői ellátás intézményes

1 „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

hátterére, a gondoskodásban élő gyermekek családképe. Foglalkozunk a családi reziliencia fogalmával, és olyan kutatásokkal, melyek kifejezetten nevelőszülő családok körében vizsgálták a témát. A módszertani fejezetben ismertetjük a kvalitatív kutatás részleteit, külön kitérve a mintavételre, az alanyok jellemzőire, valamint a kutatási dimenziókra. Az eredményeket két nagy egységben ismertetjük, elsőként az öndefiníciókat és önreflexiókat mutatjuk be, majd a rezilienciával kapcsolatos eredményeket szemléltetjük. Zárásként összefoglaljuk a legfőbb eredményeket, és a kutatás további hasznosíthatóságát.

Változó családformák és a hagyományos családmodellbe „nem illő” családok

A különböző családpszichológiai elméletek eltérő hangsúllyal vizsgálják a családot, de egyetértés van abban, hogy ideális esetben ez a közeg biztonságot jelent a családtagok számára és a mintákon, keretrendszereken keresztül formálja az egyént a társadalmi beilleszkedés sikerességének érdekében (Czibere–Molnár 2015; Szombathelyi 2014).

A társadalom egyik alapvető rendszerként a család egysége a modern világban új kontextusba került, mely alkalmazkodást jelent mind intézményi, mind egyéni szempontból (Burgess 1948). A változások között a legjelentősebb a családformák pluralizációja, a családszerkezetek differenciálódása (Daly 2005; Harcsa 2014; Vaskovics 2002). A nukleáris család, mint központi családfogalom a családformák változatairól való gondolkodás irányát is kijelöli, ebben a kontextusban „integráló” és „deintegráló” család áll egymással szemben (Tóth 2012), más értelmezésben „deviáns” vagy „variáns-nukleáris családok” küzdenek legitimitásukért (Erera 1998). A nukleáris család kategóriájának szűkre szabott keretei (férfi és nő házasságán alapuló, gyermekekkel bővülő család) így normatív módon differenciálják a különböző családformákat (Tóth 2012).

A modernitással egyúttal megrendül a házasság stabilitása (házasságkötések számának csökkenése és válások számának növekedése), az élettársi kapcsolatok száma növekszik, a házasságon kívül született gyermekek száma is emelkedik, de a gyermeküket egyedül nevelők száma is fokozódik (Vaskovics 2002). Egyes értelmezések szerint ez egyúttal azt jelenti, hogy a szülői szerepet egyre kevesebben választják és a nők túlterheltsége szintén

ezt a tendenciát erősítheti (Daly 2005). Mindezek ellenére a nukleáris család a domináns forma Európában (Vaskovics 2002), a mozaikcsaládok és egyszülő családok jelentős térnyerése hazánkban sem jelentős. Az élettársi kapcsolatok tekintetében azonban nagyarányú növekedést tapasztalhatunk (Harcsa–Monostori 2020). Az említett demográfiai trendek társadalmi szintű változásokat hordoznak magukban: a hagyományos családmódel és nemi szerepek háttérbe szorulnak. A válságdiskurzusok mellett azonban ezzel ellentétes elméletek is megjelennek, melyek az átalakulást hangsúlyozzák a minőségi romlással szemben (Czibere – Molnár 2015). A diverzív családforma-kategorizációk (lásd Vaskovics 2014)² és mennyiségi változók mellett a kutatásokban egyre nagyobb szerep jut a családi miliő, érzelmi kapcsolatok vizsgálatának, a mélyebb működési mechanizmusok feltárásának (Tóth 2012; Szombathelyi 2014). Mindez azért is jelentős, mert a család modernkori felfogásában „a család szexuális tartalommal bír, vagy szülő-gyermek, vagy rokonsági viszonyra épülő kapcsolat, amely származás, házasság, együttélés vagy örökbefogadás által köttetik, a családtagok (1) gazdasági egységet alkotnak, gondoskodnak a kiskorú családtagokról, (2) azonosságtudatuk a csoporthoz fűzi őket, és (3) elkötelezettek a csoport fennmaradása érdekében” (Czibere–Molnár 2015:22). Az utóbbi definíció kortárs szerzők definíciót sűrít, többdimenziós, a mennyiségi indikátorokkal szemben a családi közösség összetettségét hangsúlyozza.

Az említett változások, a családok pluralizációja különböző értelmezések szerint az örökbefogadó családokat is magában foglalhatja, azonban a családjukból kiemelt, örökbefogadás előtt álló vagy örökbefogadás által nem érintett, esetleg hazagondozásra váró gyermekek és fiatalok egy ezektől eltérő családtípusban nevelkednek: nevelőszülő családokban. Az 1989-es ENSZ Gyermekjogi egyezmény – melyet Magyarországon 1991-ben ratifikáltak – három alappillért határoz meg a gyermekek jogaira vonatkozóan: a *védelmet, az elátást és gondozást, valamint a részvételt*. A gyermekek

2 „Családformák:

- a házasságon alapuló nukleáris (kis-) család
- az élettársi kapcsolatokon alapuló család
- az egyszülő család
- az újraházasodások nyomán kialakuló multinukleáris család (két vagy több nukleáris családból összetevődő, nem egy háztartásban élő család)
- „patchwork” család (amit magyarul „követő család”-nak nevezhetnénk)
- „living apart together” család („látogató kapcsolaton” alapuló család)” (Vaskovics 2014:14).

ellátása és gondozása komplex kategória, mely magában foglalja az alapvető szükségletek kielégítését, a jóléthez kötődő igények megvalósulását, de akár az oktatást vagy a családjuktól elszakadó gyermekek gondozását is ide sorolhatjuk (1991. évi LXIV. tv.). A gyermekek védelmére vonatkozóan Magyarországon az 1997. évi XXXI. törvény rendelkezik, mely három alappillért meghatározva fókuszál a családok védelmére és a gyermekek segítésére. Első pilléreként (1) a pénzbeli és természetbeni ellátások körét határozza meg, majd az (2) alapellátásokat. Harmadik pilléreként (3) „A szakellátás keretében kell biztosítani az ideiglenes hatállyal elhelyezett, a nevelésbe vett gyermek otthon nyújtó ellátását, a fiatal felnőtt további utógondozói ellátását, valamint a szakellátást más okból igénylő gyermek teljes körű ellátását” (1997. évi XXXI. tv VII. fejezet 5§). A gyermekvédelmi szakellátásba került gyermekek és fiatalok ellátását, valamint gondozását otthon nyújtó ellátás formájában a gyermekotthon és a nevelőszülő láthatja el. 12 éves kor alatt a nevelőszülői elhelyezés elsődlegességét határozza meg a gyermekvédelmi törvény, de kivételes esetekben (pl. tartós betegség) ettől eltekinthetnek (1997. évi XXXI. tv). A nevelőszülő, aki munkaviszonyban áll, „a gyámhatóság határozata alapján nála elhelyezett gyermeket ellenszolgáltatás ellenében saját háztartásában neveli” (2013. évi V. törvény 4:122. §.) Rácz–Szombathelyi szerint (2006) a gyermekvédelmi törvénnyel egyúttal megindult egy szakmai szemléletváltás, mely mind a gyermekotthonok lakásotthonokba (kisebb lakóegységekbe) történő kiváltását, mind a nevelőszülői gondoskodás térnyerését jelentette.

1. táblázat: Gyermekotthonban és nevelőszülőknél ellátott gyermekek száma 2014, 2019 (fő)

Év	Gyermekotthon	Nevelőszülő
2004	10.149	11.127
2019	7.072	15.526

Forrás: KSH – STADAT (2020)³

2019-es KSH adatok szerint a több mint 22 ezer szakellátásban nevelkedő gyermek és fiatal közel 70 százaléka nevelkedik nevelőszülői családban (1. ábra). Mind a nemzetközi kutatások (Petrowski et al. 2017), mind a hazai kutatások a nevelőszülői elhelyezés hatékonyságát mutatják

3 https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg009.html; https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_fsg009.html

ki a gyermekotthoni, lakásotthoni elhelyezéssel szemben (Duleba 2012; Herczog 2013; Papházi–Szikulai 2008; Rácz–Szombathelyi 2006; Rácz–Hodosán–Korintus 2009, Resperger 2012).

A gyermekkor pszichológiai megközelítését szociológiai gyermekkor-elméletekkel kiegészítve láthatóvá válik, hogy a gyermekek cselekedeteinek vizsgálata mellett a gyermek helyzetértékelése, az adott szituációk konstruálása és azok tudatosítása az említett életszakasz szerves részét képezi. Ebben jelentős szerep jut annak, ahogyan a nevelőszülői családban nevelkedő gyermek distinkciót tesz a róla gondoskodó és a biológiai család között (Heptinstall et al. 2001). A szakellátásban nevelkedő gyermekek és fiatalok családképe így nem egydimenziós, egyszerre határozza meg a család, amelyből az egyén kiszakadt, valamint az újonnan formálódó családi közeg (Rácz–Szombathelyi 2006). Ez a kettőség a biológiai család/tényleges családi közeg mentén is leírható, amely megkülönböztetésben egyértelműen kirajzolódnak az emocionális elemek, a megfelelő szülői szerep iránti igény (Rácz 2020). A családfogalmat és családeértelmezést tovább árnyalja, hogy milyen különböző családstruktúrákkal találkozik a gyermek a rendszerben való nevelkedés során. Ideális családképének tehát részei azok a domináns család- és életesemények, melyek formálják elképzeléseit (Czibere–Nemes-Zámbó 2020). Az egyéntől távolodva pedig mind az őt körülvevő szakemberek, mind az intézményi szintű benyomások által változhatnak a családkoncepciók a gyermekekben (Rácz 2020).⁴

4 Rácz (2020) kutatása beszámol arról, hogy a gyermekvédelmi rendszerben uralkodónak bizonyuló nukleáris család eszményképe a megfelelő magaviseletű gyermek ideáljával párosul. Ebben a kontextusban az egyéni szükségletkielégítés nem tud hatékonyan működni, hiszen a modern családi élet és struktúra változékonyságaira kevésbé képes reflektálni a rendszer.

Reziliens családok

A reziliencia egyéni szintű megközelítése (lásd Homoki–Czinderi 2015)⁵ mellett a családok rezilienciája mintegy folyamatként segíthet értelmezni a családi működés sajátosságait. Ebben az értelemben olyan képességgel bír a reziliens család, mely egy kedvezőtlen, akár váratlan helyzetben képessé teszi az egységet a megfelelő válaszreakciókra, a kihívások, kockázatok kezelésére és ez egyben a család erősödését, stabilitását növeli (Lietz et al. 2016; Simon–Murphy–Smith 2015; Walsh 1996).

A multidimenzionális családi „*rugalmas alkalmazkodóképesség*” vizsgálatában három fő dimenzió jelenik meg: (1) a terhelt helyzet időtartama; (2) az élethelyzet, életciklus, amelyben a családot éri a stressz; (3) a támogató közeg megléte, hiánya (belső, külső) (Simon–Murphy–Smith 2015:427–428). Utóbbi, a társas támogatás jelentőségét erősítik más kutatók a nevelőszülő családok kapcsán. Hayes et al. (2017) mikroszintű, mezoszintű, makroszintű támogatási színtereket határoztak meg. Mikroszinten informális és formális kapcsolatok hálójában mennek végbe kölcsönös tranzakciók, melyek a szűken értelmezett családtagoktól egészen a kiterjesztett családig, de akár a munkatársakig is terjedhetnek. Mezoszinten a mikrorendszerek interakcióba lépnek egymással, makroszinten a társadalmi normák jelenthetnek támogatást.

Lietz et al. (2016) nevelőszülő családok körében vizsgálták a rezilienciát. A családok körében egyrészt jelentőségteljes élményeket és előnyöket azonosítottak, másrészt markánsan előtérbe kerültek olyan stresszorok, illetve nehézségek, melyek a nevelőszülői családi működés sajátosságaiból adódtak. Kiemelték, hogy a nevelőszülő családok folyamatos alkalmazkodásra kényszerülnek, az

életükben felmerülő krízisek számosak lehetnek (új gyermekek érkezése a családba, gyermekek elengedése). Családi reziliencia-modelljükben 5 különböző fázist különítettek el, melyhez 10 erősséget párosítottak. Az öt különböző fázis: „*túlélés* → *alkalmazkodás* → *elfogadás* → *erősebbé válás* → *mások segítése*” (Lietz et al. 2016:2). A folyamatok nem minden esetben lineárisan követik egymást, előfordulhatnak variáns fejlődési ívek. A reziliencia folyamat-fókuszú megközelítése során a külső hatásokat is vizsgálták az egyes átmenetek között. A (1) *túlélés fázisában* történik a családi rendszer legjelentősebb változása, ekkor a mindennapok menedzselése, az alapvető feladatok ellátása az elsődleges. Ezt a fázist hívhatja életre a nevelőszülők első befogadás-élménye, illetve a váratlanul, nehéz körülmények közül érkező nevelésbe vett gyermek. A sikerességet ezen a szinten az egymáshoz kapcsolódás és egymás támogatása, valamint a társas támogatás és a morális egyezés, kiegyensúlyozottság segítheti. A következő fázisban strukturális változások is bekövetkeznek, az (2) *alkalmazkodás* során ugyanis a családon belüli funkcióknak, működési mechanizmusoknak és szerepeknek az új családi közeggel összhangban kell működniük. Ebben nagy szerepe lehet a kreativitásnak, a megvalósításnak és a család határvonalainak (érzelmi és gyakorlati). Az (3) *elfogadás* keretében a két előző szakasz eredményeként tisztázódik a családi közeg működése, az adott helyzetet „*új valóságként*” élhetik meg a családtagok. A megértés, az elköteleződés, a kommunikáció és a humor ezen a szinten hozzájárulhatnak a következő fázis eléréséhez. A családi egység erősödését, a közösségi összetartozást jelzi az (4) *erősebbé válás*, mely a közös családtudaton túl a megbecsülés érzését adja a családtagok számára. Végül (5) *mások segítése* által nemcsak a nevelőszülő alapvető dinamikája, a befogadás-gondozás-elengedés teszi lehetővé az újabb gyermek integrálását a családba, hanem a nevelőszülő társak segítése, a tapasztalatok átadása is ezen a szinten jut kifejezésre (Lietz et al. 2016).

Nevelőszülő „binukleáris vagy multinukleáris kiterjesztett családok” (Erera 1998:311)

A nevelőszülői családok főként az újonnan létrejövő családforma vonatkozásában vizsgáltak, a nevelőszülőkkel és a gondozásban lévő gyermekekkel középpontban. A nevelőszülőkkel kapcsolatban alapvető kutatási és szakpolitikai kérdés a

5 A fogalom-meghatározáshoz gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedő fiatalok rezilienciáját vizsgáló kutatásra alapozunk, mert bár a reziliencia kutatása széleskörű, a kutatás fókusza miatt ezt a fogalmi megközelítést véljük a legoptimálisabbnak – a gyermekvédelmi fókusz okán. A hivatkozott szerzők így fogalmaznak: „...*olyan rugalmas alkalmazkodóképességet jelöl, melynek segítségével az egyén képes a veszélyeztető, hátráltató körülmények, nehézségek ellenére is boldogulni, azokhoz adaptálódva sikeresnek lenni*” (Homoki–Czinderi 2015:61). A gyermekvédelmi reziliencia-kutatások sorában jelentős eredményeket ért el továbbá Mike Stein, aki a gyermekvédelmi rendszerből kikerült fiatalok életút-típusait azonosította be. (Stein, M. 2006 Research review: young people leaving care. *Child and Family. Social Work*, /11/ 3:273-279).

motivációk feltárása a hivatástudat és a munkavégzés spektrumán. Szerves részét képezi ugyanis a nevelőszülőkről való gondolkodásnak, hogy a pénzkeresés-e a gondozási tevékenység legfőbb oka (Homoki 2011). A kereső tevékenység tényyszerűsége mellett az immateriális értékek is megjelennek a motivációs tényezők között, úgymint az altruizmus, a gondoskodás, valamint a szeretet és a biztonság megteremtése a gyermekek számára (Andersson 2001; Homoki 2011; Rodger et al. 2006). Egy magyarországi megye nevelőszülőinek körében végzett kutatás szerint a nevelőszülőség sokkal inkább egy létforma, mint egy szakma (Homoki 2011), ugyanakkor a nevelőszülőség formalizálódásának egyik alapfeltétele volt a gondoskodás és nevelés professzionalizálása (Herczog 1995). Az említett kutatás beszámol arról is, hogy a vizsgált megyében a nevelőszülők többsége házasság vagy élettársi kapcsolatban élő nő, iskolai végzettségük jellemzően nem éri el a felsőfokot. Szakmai kapcsolati tőkéjük nem túl kiterjedt, a családok fogyasztását tekintve „felmás posztmodernizáció” volt megfigyelhető. Így, bár a háztartások többsége rendelkezett internettel, annak használata nem tudatosan és célzottan történt (pl. nincs e-mail címük) (Homoki 2011).

Kálmánchey (2001) vizsgálata alapján a nevelőszülő családban több probléma is felmerülhet, melyek nagy része a családba újonnan érkező gyermekkel kapcsolatban artikulálódik. Ezek között említhető az új gyermek „idegensége”, az előzetes várakozásoktól való eltérés, a családi élet változásai, a gyermek pszichés sérüléseiből adódó zavarok. A nevelőszülői család a gondozáson, nevelésen túl tehát fontos érzelmi funkcióit tölti be, igyekszik biztonságos színteret, érzelmi kötődéseket kialakítani. Ennek része lehet az is, hogy a családban a figyelem a szokásostól eltérően oszlik meg és féltékenységi lépések fel a gyermekek között. Éppen ezekre a szerepváltozásokra, családi megélelésekre világítanak rá azok a nemzetközi kutatások, melyek nevelőszülők vér szerinti gyermekeinek családi helyzetét vizsgálják. Twigg–Swan (2007) szerzőpáros 14 e témában íródott tanulmány, összesen 232 válaszadó véleményét összevetve azt találta, hogy a nevelőszülő családok vér szerinti gyermekeiként pozitívumok és negatívumok egyaránt társulnak a gyermekek családeleményeihez. A pozitívumok nagyrésze a szociális érzékenység fejlődéséhez kapcsolható, a társadalmi problémák iránti elköteleződés és a nevelőszülői hivatás vállalása is ide sorolható. Ugyanakkor a krízisek, váratlan élethelyzetek, stresszorok és nehézségek a nevelőszülő családelemény negatív színezetét

erősítették. A negatív hatások között a gyermekek találtak agresszióval, életkori és nembeli különbségekkel, a különválás és veszteség nehézségeivel, de a szerepek és a szülői figyelem elvesztése is jelentős hiátusnak bizonyultak. Utóbbi esetben reakcióként a gyermekek és fiatalok az elvonulás, a zárkózottság vagy a korai érés (pl. korai elköltözés a családi házból) mellett döntöttek (Twigg–Swan 2007:50-56).

Modern családformák keresztmetszetében meglehetősen, hogy egy nevelőszülő család nem a hagyományos nukleáris családmódelbe illeszkedik, hanem binukleáris vagy multinukleáris. Az említett típus kevésbé kutatott, de társaival (rokon nevelőszülő család, egyszülő család) együtt rációfal arra a sztereotípiára, hogy a nevelőszülő családok feltétlenül nukleáris családok (Andersson 2001; Erera 1998). Erera mozaikcsaládok és nevelőszülő családok különbözőségeit és hasonlóságait vizsgálta, ez alapján megalkotható egy külön, hibrid kategória: míg nevelőszülői sajátosságainak keretrendszerét elsődlegesen a gyermekvédelem rendszerének kontextusa jelenti, addig a multinukleáritás sokkal inkább normatív jellegű. Mindkét családforma küzd azonban legitimitásáért, a nevelőszülő családok egyúttal a társadalmi megbecsülésért. Habár e keresztmetszet kutatása nem túl népszerű, a multinukleáris és nevelőszülő családokat összevető tanulmány néhány kiindulási alapot biztosíthat az általunk vizsgált családok vonatkozásában. A két vizsgált családforma hasonlít abban a tekintetben, hogy mindkét (1) család életében megjelennek további tagok, ennek eredményeként a család két részre oszlik: „az újonnan érkezőkre” és „veteránokra” (Erera 1998:305). A két családforma továbbá megegyezik abban, hogy létrejöttüket (2) egy megelőző családstruktúra felbomlása előzte meg, és ennek megfelelően vannak (3) helyben élő és nem helyben élő tagjai is a családnak. Míg a mostohaapa, mostohaanya esetében ez a korábbi családi élet családtagjait jelentheti, a nevelésben lévő gyermeknél ez utalhat a biológiai szülőkre, de más gondozási helyen nevelkedő testvérekre is. Mindkét családformában (4) több szülői figura jelenik meg és (5) bizonytalanok a szerepeltvárások, nemcsak a szülők, de a gyermekek tekintetében is. A (6) lojalitás megosztottá válhat – különösen jellemző ez a nevelőszülő család esetében a biológiai család és a nevelőszülő relációjában –, valamint bizonyos (7) fizetséghez kapcsolódik a nevelés (pl. tartásdíj vagy nevelőszülői bér) (Erera 1998). Az említett hasonlóságok egyben azt is jelzik, hogy a nevelőszülő multinukleáris családok az érem mindkét oldalát ismerik, hiszen

egy-egy nehézséget, problémát, újszerű helyzetet más-más családstruktúrában és élethelyzetben is megélhetnek.

Így joggal feltételezhetjük, hogy a multinukleáris családból nevelőszülős családdá formálódó társadalmi alrendszer a korábbi problémák leküzdése eredményeként olyan eszköztárat tudhat magáénak, mely egyfajta nyitottsággal és toleranciával ruházza fel a család tagjait és ennek megfelelően hatékonyabban képes integrálni a gondozásban lévő gyermeket a családba (Andersson 2001). Egyzserre van tehát jelen a normatív alapokon nyugvó multinukleáris család stabilitása és kontinuitása, valamint a nevelőszülői család dinamikáját meghatározó ideiglenesség (Erera 1998).

A kutatás módszertana⁶

Kvalitatív kutatásunk részeként célcsoportunkat alapvetően multinukleáris családelemnnyel rendelkező alanyok alkották (többségében szülők, néhány esetben olyan felnőtt, aki gyermekként tapasztalta meg ezt a családformát), de kiegészítésként olyan családokat is felkerestünk, akik ennél speciálisabb családtypusban, nevelőszülős – gyermekvédelmi szakellátás otthont nyújtó formájában – multinukleáris családban élnek (n=7). Az interjúalanyok kiválasztása során kritériumként határoztuk meg, hogy olyan multinukleáris családokat keressünk fel, akiknél az újonnan formálódó családformában legalább egy, korábbi kapcsolatból született gyermek is legyen. Így a szülők egyike vagy mindkét szülő rendelkezzen olyan tapasztalattal, amelynek részeként a pár előző kapcsolatából született gyermekkel éltek vagy élnek együtt életvitelszerűen. Ezt azért is tartottuk kiemelten fontosnak, mert a multinukleáris családok komplexitását szerettük volna feltárni, melynek nemcsak a családforma

alapját képező párkapcsolat és közös gyermek, gyermekek lehetnek a részei, hanem a korábbi családi életből származó gyermekek, egyéb szereplők is. A minta kiválasztása szakértői mintavétellel történt. Az interjúalanyok többsége nő (n=38), az átlag életkor 43 év. Nagyrészüik felsőfokú végzettségű (23 fő), alapfokú végzettsége egy főnek volt. Területileg az ország keleti régióiban találhatóak az alanyok. Az interjúk átlagosan 1-1,5 óra hosszúságúak voltak. A kutatás során hat fő dimenziót határoztunk meg, melyek a mozaikcsalád működésének sajátosságaira irányultak: (1) családon belüli szerepek, családi munkamegosztás, (2) életkörülmények, pénzgazdálkodás, fogyasztás, (3) családi kapcsolatok, (4) a gyermekek helye és szerepe a családban, nevelés, (5) konfliktusok, (6) szabadidő, időfelhasználás. A beszélgetések elején továbbá megkértük az alanyokat, hogy ismertessék a család összetételét, a család történetét. A nevelőszülős családok esetében az interjú dimenziói megegyezők voltak, azonban a családforma egyszerre normatív és intézményes jellege miatt néhány dimenzióban kiegészítő altémákat alkalmaztunk (pl. gyermekvédelmi rendszer szerepe a családi életben), hogy a családi életet a legrészletesebben próbáljuk meg feltárni. A nevelőszülőkkel készített interjúk mindegyike a pár női tagjával készült, az interjúk elkészítését megelőzte az általunk választott gyermekvédelmi központokkal folytatott engedélyeztetési folyamat.

A tanulmány nevelőszülői fókuszából adódóan az interjúk csak egy részére támaszkodik. Az eredmények ismertetése néhol esettanulmány-szerűen történik, illetve azokra az interjú anyagokra támaszkodunk viszonyítási csoportként, melyek mozaikcsaládban élő pár valamely tagjával készültek. Így összesen 36 célcsoport interjú és három szakértői interjú elemzésére vállalkozik a tanulmány.

6 Az MTA Mobilitási Kutatási Centrum Kiválósági Együtműködési Program keretében zajló „Mobilitás és immobilitás a vidéki terekben” című kutatási program részeként kvalitatív kutatás keretében vizsgáltuk a mozaik családok sajátosságait. A kutatás 2020. nyarán zajlott, 40 multinukleáris családban érintett alany bevonásával. Félig strukturált egyéni interjúkat készítettünk, melynek előzményeként három szakértői beszélgetésre is sor került (családterápiás szakemberrel, gyermekvédelmi gyámmal, szociális esetmenedzserrel). A szakértői interjúkat alapozó módszerként a célcsoport számára összeállított interjúterv dimenzióinak meghatározásához használtuk, a szakértőkkel a mozaikcsaládok és nevelőszülős családok témakörében beszélgettünk.

2. táblázat: A vizsgált nevelőszülő családok jellemzői

Interjúalany	Nem	Életkor	Iskolai végzettség	Családszerkezet	Nevelőszülőség időtartama
Nevelőszülő 1	Nő	52	Középfokú (szakmunkás)	Jelenleg 3. házasságában él, korábbi két kapcsolatából 4 gyermeke született, közülük egyet nevel közösen 3. férjével. Velük él egy 16 éves speciális nevelési igényű, gondozásban lévő lány.	13 éve
Nevelőszülő 2	Nő	50	Felsőfokú	Jelenleg 2. férjével él, korábbi kapcsolatából velük él a nő 25 éves lánya. Jelenlegi férjével egy közös gyermeke van, két gondozásban lévő gyermeket nevelnek (fiú: 7 éves, lány: 20).	8 éve
Nevelőszülő 3	Nő	47	Középfokú (szakmunkás)	Jelenleg 2. férjével, közös gyermekükkel (16 éves fiú) és 2 gondozásban lévő gyermekkel él (fiú: 5, lány: 4). Az alanyak 2 felnőtt lánya, férjének 3 felnőtt fia van.	6 éve
Nevelőszülő 4	Nő	52	Felsőfokú	Jelenleg 2. partnerével él, két közös gyermekükkel (lány: 19, fiú: 16 éves), és egy gondozásban lévő gyermekkel (fiú: 16). Korábban velük élt az alany két lánya az előző kapcsolatból (26, 28 évesek).	5 éve
Nevelőszülő 5	Nő	55	Középfokú (érettségi)	Jelenleg 2. házasságban él, egy közös gyermeket nevelnek (fiú: 15 éves), valamint 3 gondozásban lévő fiút (5,5; 7 és 8 évesek). A férjnek 2, a nőnek 1 gyermeke van korábbi házasságból, akikkel korábban együtt éltek.	3 éve
Nevelőszülő 6	45	Nő	Alapfokú	Jelenleg 2. férjével, közös gyermekükkel (lány: 5 éves), korábbi kapcsolatából született lánygyermekével (16) és 2 gondozásban lévő gyermekkel él együtt (lány: 11, fiú: 8).	2 éve
Nevelőszülő 7	36	Nő	Középfokú (szakmunkás)	Jelenleg 2. párjával, az anya előző kapcsolatából származó fiúgyermekkel (14), 1 közös gyermekkel (lány: 7) és 3 gondozásban lévő gyermekkel él együtt (lányok: 1 és 17 hónapos, fiú: 1 hónapos).	2 éve
Gyermekvédelmi gyám	Nő	53	Felsőfokú	-	-

Forrás: saját szerkesztés (2020)

Eredmények

Az elemzés során a nevelőszülős mozaikcsaládok alkotják a fókuszot. A speciális családforma eredményeként néhány vizsgálati dimenzió kizárólag ebben a családformában értelmezhető, más dimenziók azonban lehetőséget adnak arra, hogy tágabb kontextusban, a vizsgálat multinukleáris családjaival összevetve is megállapításokat tegyünk. A kutatás ezen része feltáró jellegű, betekintést nyújt a nevelőszülős mozaikcsaládok életébe. Az elemzésnek nem célja általános következtetések levonása, sokkal inkább a téma megismerésére és megismertetésére törekszik. A terület eddig nem kapott nagyobb tudományos figyelmet, ezért ez az írás többek között a családi működés diverzitására, a lehetséges kutatási irányokra koncentrálni és egyben igyekszik pótolni ezt a hiást.

Öndefiníciók és önreflexiók mozaik és nevelőszülős családi kontextusban

Ebben a fejezetben azt szeretnénk bemutatni, hogy a család definiálása során milyen kontextusban határozzák meg a családot az alanyok. Arra vonatkozóan, hogy az alany családképének mennyire szerves része a mozaikcsalád szerkezeti és tartalmi világa, alapvetően a családnarratívákon keresztül kaptunk információt. A beszélgetések egy része során már a család, háztartás bemutatása egyúttal az öndefiniálás részét képezte. Mindez egyfajta magyarázatként, kiegészítésként szolgált a családszerkezet sokszínűségére, a mozaikcsalád vagy patchwork-család kategóriájának használata ezen interjúalanyok esetében a családi élettel kapcsolatos tudatosságról árulkodott.

„- Szeretnék megkérni, hogy mutasd be magadat és a családodat.

- *Én [...] vagyok. És mi egy mozaik család vagyunk. Az én első házasságomból hoztam két lánygyermeket, a párom hozott három gyermeket és nekünk lett egy közös”*

(47 éves, érettségizett nő, jelenleg két saját lányával és egy közös gyermekkel él párjával együtt, a párjának vannak további gyermekei)

„-Kikkel élsz egy háztartásban?

- *Hát, a három lányom ők velünk laknak, ők teljes időben, és ugye a páromnak is van két gyermeke ők úgy jönnek hozzánk, hogy heti kétszer, hétköznap meg*

hétvégén egy nap. Aztán még mozaikozódik, elég hektikus a mi családunk”

(38 éves, egyetemi végzettségű nő, jelenleg három saját gyermeke él velük, a párja két saját gyermeke másik családdal él életvitelszerűen)

Bizonyos esetekben ugyanakkor a mozaik-szerűség rejtetten, indirekt módon jelent meg az interjúk során – tehát az alany narratívájában nem jelent meg egzaktan a mozaikcsalád vagy patchwork kifejezés – vagy a családi élettel, családformával kapcsolatos pozitív és negatív reflexiók vonatkozásában merült fel a család „eltérő” szerkezete és működése. A családforma megítélése során domináns volt, hogy a felnőtteket, illetve a gyermekeket külön kategóriaként kezelték, és bár összességében, mint családi egységre vonatkozóan is megjelentek az előnyök és hátrányok, alapvetően a különböző családtagokra (szülők-gyermekek) kifejtett hatásokon volt a hangsúly. A nehézségek között elsősorban az elfogadás jelent meg, mely magasfokú toleranciát igényel mind a gyermekek, mind a szülők részéről. Itt nemcsak a szűk család jelent meg, hanem azok a családtagok is, akik egyik vagy másik fél részéről a multinukleáris család másik családrészéhez tartoznak. Az interjúalanyok többsége a mozaikcsaládot a hagyományos nukleáris családhoz viszonyítva írta le, ebben a kontextusban a különbözőség, a szokásos útról való letérés rajzolódott ki.

„*Hát, ez így is lett sajnos. Mindenkinek azt kell kihozni belőle, ami a legjobb. Nem mondanám, hogy erre vágytam, hogy nekem minden... apától is legyen, meg máshonnan is legyen... Nem ez a természetes amúgy. Szerintem minden ember arra vágya, mint a mesében, hogy tényleg megismered és vele öregszel meg, és akármilyen. De nem mindenkinek adatik ez meg...”*

(39 éves, érettségizett nő, második férjével és három gyermekével él (1 közös, 2 korábbi kapcsolatból), a férj egy gyermeke külön él)

„*Nem, én nem... Tehát igazából nem úgy indult, hogy mindenféleképpen patchwork családom legyen. Ez így alakult. Ezek nem olyan dolgok. Viszont ki lehet hozni belőle a legjobbat. Tehát én azt gondolom, hogy én hiszek a családban... És az, hogy ez nem így alakult, ez nem azt jelenti, hogy nem hiszek.”*

(46 éves, felsőfokú végzettségű nő, jelenleg saját gyermekével és párjával él, a párjának két gyermeke él a háztartáson kívül)

Hasonlóan jelentős volt azok köre, akik a válások áldozataiként tekintettek a családban lévő gyermekekre. Ezekben az értelmezésekben azon volt a hangsúly elsődlegesen, hogy mindenképpen hiányt él meg a gyermek, akár döntés eredménye a korábbi családi élet megszakítása (pl. válás), akár megözvegyülést, elhagyást követően alakul ki az új család. Míg a felnőttek esetében is megjelentek a nehézségek, a saját választás eredményeként új párkapcsolat és családi élet létrejötte a meghatározó.

„Szerintem nehéz. Az én részemről, ha azt mondom, nekünk felnőtteknek jóval könnyebb, kapcsolatból kapcsolatba megy. Nyilván az előzőt el kellett engedni, én is átestem rajta. De, ahol van gyerek, ott az, végig kísér. Nekem lelkileg is... Végig jelen van.”

(35 éves, főiskolai végzettségű nő, jelenleg a párja gyermekét és közös gyermeküket nevelik közösen)

„Szerintem pozitív csak a felnőtteknek van. A gyermek annyit lát az egészből, hogy valamit elveszített és kap helyette egy másikat. De mivel itt szülőről, gyermekekről beszélünk, ezért nyilván nem hasonlítható össze. A felnőtteknek szerintem nagyon nagy tanulság. Szerintem a türelem... nyilván ez így jött ki, hogy ő is elengedett már kettőt és a harmadikban találta meg azt... de ez annyira jó lenne, ha a családok, amikor eljön az a pont, hogy nem jó és nem működik, és akkor... tehát, mi egy csomó mindent akkor tanulunk meg, mikor elvesztettük. De, ami ott hiányzott, azt itt megtaláltuk.”

(47 éves, érettségizett nő, jelenleg két saját lányával és egy közös gyermekkel él párjával együtt, a párjának vannak további gyermekei)

„Előny? Hu, na, ez most jó kérdés. Hogy ennek van-e előnye... Az, hogy van hátránya, az biztos. Ugye ez, hogy a gyerek szempontjából, neki ez nem egy egységes család. Az, hogy ebben van-e pozitívum... Nem tudok mondani most pozitívumot. Nem tudok. Tehát, hogy az, hogy nekem időzjelben harcolnom kell, ha lehet ezt így mondanom, a másik családdal, mert más élete van nálunk, más élete van náluk.”

(42 éves, középfokú végzettségű nő, két közös gyermeket és egy saját gyermeket nevel jelenlegi férjével)

Az előnyök között az elfogadás, az alkalmazkodás és a stabilitás jelentek meg, mely egyúttal az előző családi élethez viszonyítva is előrelépést

jelentett az interjúalanyok számára. A mozaikcsalád megítélése során azonban a nehézségek, akadályok és hiányok erőteljesen kirajzolódtak. Ez nem feltétlenül jelentette ugyanakkor azt, hogy jellemzően a negatív tapasztalatok voltak többségben, inkább azt érzékeltették az alanyok, hogy újszerű kihívásokkal kellett szembenéznük, melyek nagymértékben meghatározzák a családi élet működését.

A nevelőszülős mozaikcsaládok öndefiniálása ettől eltérően alakult. Körükben két családtörténeti szál rajzolódott ki, melynek egyike a mozaikcsaláddá válás – ami időben nem feltétlenül előzi meg a nevelőszülői családdá válást –, valamint a nevelőszülői családforma kialakulása. Az interjúk alapján az utóbbit dominánsabb családelményként élték meg az alanyok, ez többek között az értelmezés jelen- és jövőorientáltságából adódhat, hiszen a nevelőszülőség folyamatszerűségét hangsúlyozták, míg a mozaikcsaláddá válás inkább egy múltbeli történésként jelent meg, mely a mai együttélés alapját is képezi. Mindez főként azokból a válaszokból rajzolódott ki, melyek során az újonnan alakuló család fogadtatására, a környezet véleményére kérdeztünk rá. Ezekben az esetekben többnyire a nevelőszülővé válás szűkebb és tágabb környezeti, társadalmi elfogadottságára koncentráltak az alanyok, kevésbé a mozaikcsaláddá történő átalakulást emelték ki. Egy speciális esetben a mozaikcsalád miliójének megélése teljes mértékben háttérbe szorult.

„-Ha arra gondolunk, hogy Önök egy mozaik családként élnek most, akkor van-e ennek valamilyen hatása a nevelőszülői tevékenységre?

- Én nem gondolom, hogy volna, soha nem éltem úgy meg a mi életünket, hogy mi mozaikcsalád vagyunk. Amikor mi összeköltöztünk, akkor az én lányom volt a legnagyobb, ő 12 éves volt, ha jól emlékszem. A férjem két lánya pedig a nagyobbik 4 éves, a kicsi 2,5 éves. A kisebbiket én tanítottam meg beszélni, akkor még azt hiszem még pelenkát is hordott. Úgyhogy annyira kicsikék voltak még akkor, hogy hát jó, nem én szültem őket, de nagyon sok mindenre én tanítottam meg a gyerekeket. Eszembe nem jutott soha, hogy mi mozaikcsalád vagyunk.”

(55 éves nevelőszülő nő, egy közös gyermeket és három gondozásban lévő gyermeket nevelnek jelenleg, a párja két saját lánya és a nő egy saját lánya korábban velük élt)

Mindebben jelentős szerepet tulajdoníthatunk annak a kettősségnek is, mely egyszerre normatív és gyermekvédelmi keretrendszert ad e családok

életének (Erera 1998). Mind a családkép tekintetében, mind a családtagok és egyéb szereplők értelmezési keretében jelentős lehet ez a dichotómia. Ebben a kontextusban a család szereplői egyszerre mozognak egy normatív és egy gyermekvédelmi – intézményi jellegű – szintéren, mely egyidőben kíván meg családi és munkaszerű működést (a nevelőszülők munkaviszonyban állnak). Az 1. ábra ezt a kettős jelenséget ábrázolja, rendszerezve azokat a családi szintérhez kapcsolódó szereplőket, melyek egyik vagy másik értelmezési keretben a családhoz tartozóak lehetnek. Az interjúk alapján ezek a szereplők azok, akik a családi élet működésében aktívan vagy kevésbé aktívan, de szerepet vállalnak. A normatív szereplők között a korábbi családrészek jelennek meg, úgymint az előző párkapcsolat és az abból származó másik féllel élő gyermekek. A tágabb családi környezet (például a korábbi kapcsolatból a nagymama, nagypapa) szintén ehhez a szintérhez kapcsolódik. Megjelenik továbbá a jelenlegi családi élet tágabb családi köre. A másik oldalon a gyermekvédelmi intézményrendszerhez köthető szereplők között azonosíthatóak a gondozásban lévő gyermekek vér szerinti szülei, testvérei, nagyszülei, más rokonok. Kifejezetten a rendszer szereplői között jelenik meg a gyám, a nevelőszülői tanácsadó, egyéb gyermekvédelmi szakemberek, valamint a nevelőszülői közösség, munkatársak. Eltérő jelentőséggel és kötődéssel vehetnek részt a család életében az említett szereplők, ahogyan a családok története, úgy az egyes családtagokhoz fűződő viszonyrendszerek is diverzívek. A két szintér között helyezkednek el a nevelőszülők és a jelenlegi családi élet gyermekei, köztük a közös gyermekek, az egyik fél gyermekei vagy a gondozásban lévő gyermekek.

A család definiálása és a családi élet működésének feltárása során uralkodó az a kiterjesztett, intézményi szereplőket is magában foglaló közvetlen környezet, mely a család kontextusát adja. Ebben a keretrendszerben történik ugyanis a különböző problémák, értékek és erőforrások beazonosítása, mely szükségszerűen az átlagosnál jóval több szereplő együttműködését kívánja meg egyes helyzetek megoldása a családi funkciók megfelelő működtetése érdekében. A két család-megközelítés legfőbb különbségét a szakértői interjú egyik gondolata jól példázta:

„És nagyon sok esetben nevelőszülőknél, amikor a kamaszkorban a problémák jelentkeznek a gyerekeknél, akkor meg is szüntetik a gyerekek nevelését. Megmondják, hogy nem vállalják tovább. És ez egy olyan helyzetet hoz, ami egy vér szerinti családban nincs. Mikor a mozaikcsaládban kerülnek össze én gyerekek meg te gyerekek, ott, amikor egy gyerek problémás, azt nem tudjuk úgy megoldani, hogy elkerüljön tőlünk. Egy nevelőszülői családnál ezt meg tudják tenni, hogy nem vállalják tovább a gyerek gondozását, nevelését és akkor új gondozási helyet kell keresni.”

(Gyermekvédelmi gyám)

A nevelőszülői multinukleáris családok szintén reflektáltak a családi működésükre, a mozaik- és nevelőszülő család sajátosságaira. A nagymértékű nyitottság és tolerancia a családi élet alapértékeiként jelentek meg és ennek fontos részét képezte az a meglévő tapasztalat, mely mozaikcsaládként segítette a családot nevelőszülői funkciójának betöltésében.

1. ábra: Normatív és gyermekvédelmi szereplők a nevelőszülő multinukleáris családok életében

Forrás: saját szerkesztés (2020) Erera 1998 alapján

„És, ha egy család mozaikcsalád, akkor ott nagyon sok mindent megélték már mindkét oldalról és a gyerekek is olyanok, hogy inkább alkalmazkodóbbak és elfogadóbbak, az én tapasztalatom szerint. Merthogy inkább kellett nekik alkalmazkodni minden irányba. És nagyon érdekes, mert ezek a gyerekek nagyon rövid időn belül anyának meg apának hívják a nevelőszülőket is, és nagyon sok esetben alakulnak ki lojalitás-konfliktusok is a vér szerinti szülővel és a nevelőszülővel kapcsolatosan. Mert valahogy ott a kettő között lebegnek.”

(Gyermekvédelmi gyám)

„-Hogyan látod, hogyan gondolod, milyen előnyei, pozitívumai vannak annak, hogy ti mozaik családként vagytok nevelőszülők?

- Hát ezen sokat gondolkodtam, szerintem abszolút az elfogadás, a másik elfogadása, az, hogy nyitottabbak vagyunk és szerintem ez a mai világban nagyon fontos, mert elég ilyen globalizált világot élünk, rengeteg féle ember jön-megy, keveredik mindenfelé, tehát nagyon nagyfokú tolerancia kell szerintem az emberek részéről, nyitottság, rugalmasság, odafigyelés, empátia, ezekre mind-mind megtanít minket, megtanítanak ezek a helyzetek.”

(50 éves nő nevelőszülő, egy saját gyermekkel, egy közös gyermekkel és két gondozásban lévő gyermekkel él férjével)

A magasfokú elfogadás és tolerancia egyúttal a szülő-gyermek, gyermek-gyermek viszonyban is megmutatkozik. A gyermekek közötti különbségtétel, a „te gyereked”, „én gyerekem” kategóriák különbségei elmosódnak. Sokkal inkább jellemző a „saját gyerekeink” és a „nevelt gyerekek” – tehát gondozásban lévő gyermekek – szerinti különbségtétel, de az sem feltétlenül negatív jelentéstartalommal párosul, sokkal inkább az eltérő felelősségi köröket és a gyermekek tartózkodásának ideiglenességét foglalja magában. Több esetben a tágabb családi környezetben is alapértékké válik, hogy a családot alkotó gyermekek „státuszuk” szerint különbözőek ugyan, de a család szerves részét képezik. Ennek megfelelően nemcsak a mozaik gyermekek, de a gondozásban lévő gyermekek is ugyanúgy a családi ünnepek ünneplői, szerettei, mint a közös gyermekek esetében.

„- Hogyha arra gondolunk, hogy akkor nálatok van egy nagy mozaikcsalád több oldalról is, mindkét fél oldalról gyermekek, közös gyermek... akkor érezhető ennek a mozaikcsaládnak a hatása a nevelőszülői tevékenységben? Tehát, van ennek valami-féle hatása?

-Ugyanúgy elfogadják, mintha a mieink lennének akármelyik gyereket. Nem tudom, lehet nevelés is, meg lehet az, hogy ezt látták tőlünk, hogy bárkit elfogadjunk, de ugyanúgy szeretik, a lányom ugyanúgy szereti a nevelt gyereket, meg a fiam is, akármelyik gyereket, mintha a sajátunk lenne. És minden gyerekkel így vannak, hogy felkapják, ha jönnek, mert ugye szoktak jönni, beugranak egy kávéra, vagy ezért, vagy azért, vagy ha főzünk kint, akkor itt vannak. Ha 4-5 gyerek van, akkor mindenkinek van egy gyerek a kezébe.”

(47 éves nő nevelőszülő, egy közös gyermeket és két gondozásban lévő gyermeket nevel férjével, korábban két saját gyermeke és férje egy saját gyermeke is velük élt)

Találkoztunk azonban olyan megkülönböztetéssel is, mely a gondozásban lévő gyermekeket a „nevelt gyermekek” kategóriájában tartotta, függetlenül attól, hogy a nevelőszülő teljes elfogadásra és szeretetre törekedett. Ez egyfajta védekező mechanizmusként is értelmezhető:

„Ezeket a gyerekeket tudni kell elengedni. Úgy kell csinálni, hogy szereted őket, megadsz nekik mindent, amire tőled telik, meg hát vannak kötelező dolgok, amik, kötelező kapcsolattartás, meg amik... Lehet, hogy az enyémmek nem kell megvennem, de nekik kötelező megvenni, mert valahogy más, nem tudom ezt így megmagyarázni. De én is jobban érzem magam attól, hogyha megvan mindenük, megkapnak mindent. (...) én mondjuk, elmondom általában mindig, hogy amit én hordtam 9 hónapig a szívem alatt, meg amit én szenvedtem meg, azt nem tudom ugyanoda tenni, ahova a nevelt gyerekeket, holott értük is megteszek mindent. Ha bajba kerülnének, ugyanúgy ott állnék, bármi történne.”

(45 éves nevelőszülő nő, egy közös gyermeket, egy saját gyermeket és két gondozásban lévő gyermeket nevel a párjával)

A családok öndefinícióit és önreflexióit vizsgálva kitűnik, hogy a multinukleáris családelemény megélése és tudatosítása eltérő módon manifesztálódik családonként. A családi működés pozitívumai között szerepelnek olyan immateriális értékek, melyek elsősorban az elfogadás és az alkalmazkodás köré rendeződnek, míg más esetekben az elfogadás sokkal inkább nehézségként, akadályként jelenik meg. A nevelőszülői családok esetében a mozaikcsalád szerkezetét és működését némileg felülírja a nevelőszülői család funkcionális megélése, a közös gyermek-saját gyermek-másik fél gyermeke triád

egységesül és emellett jelenik meg a „nevelt gyermekek” kategóriája. Az egyenlőségre törekvő szülők sorában megjelenik az a szülői dilemma is, ami a gondozásban lévő gyermekek és a saját gyermekek érzelmi védelméről szól. Ebben az esetben a tudatos szülői attitűd jelenthet megoldást.

„Egyébként ez jó kérdés, mert mi erre nagyon figyelünk, hogy ne legyen... nem akarunk különbséget. Ugyanakkor meg nagyon nehéz, mert a saját gyerekek meg éreznie kell azt, a vérszerintinek, hogy csak ő az első a mi szívünkben vagy az életünkben. Mert hogy például a kisfiúnk, a nagylányunk már 14 éves volt, mikor mi a nevelőszülőseget, vagy 15, mikor elkezdtük. Tehát nem volt már kicsi, felfogta, tudta, hogy miről van szó, nem is volt féltékeny. Ő ilyen kis pótyanyukaként bele is állt a feladatba. Viszont a kisfiúnk 3 éves volt, mikor a nevelőszülőseggel elkezdtünk foglalkozni, és benne bizony felmerült az, hogy igen is meg kellett neki mutatni a szüléskor készült képeket, hogy őt valóban én szültem, az én pocakomban volt, ő az én saját gyerekem, őt nem kihoztuk csak úgy... Érted? Tehát ott volt egy komoly dilemma és emiatt nagyon figyelünk, vagy figyeltünk arra, mert most már azért nagyfiú, hogy azért csak érezze, hogy ő igazából hozzánk tartozik. Még ha azok a gyerekek mondják átmenetileg vannak itt, de ugyanúgy próbáljuk szeretni őket, ugyanúgy próbáljuk őket elfogadni és kezelni is, mint a saját gyerekeinket. Mert azért ebből voltak problémák.”

(50 éves nő nevelőszülő, egy saját gyermekkel, egy közös gyermekkel és két gondozásban lévő gyermekkel él férjével)

Reziliencia a nevelőszülős multinukleáris családokban

Habár kutatásunk nem a reziliencia vizsgálatát tűzte ki elsődleges célul, a nevelőszülős családok családnarratívái lehetőséget adtak rá, hogy a Lietz et al. (2016) által létrehozott nevelőszülői reziliencia modell egyes fázisait beazonosítsuk a családok körében. Az általunk vizsgált nevelőszülős családok többsége feltételezhetően megtapasztalta a rezilienciához vezető úton valamely családi-élet szakaszt, ha nem is állapítható meg, hogy a ciklusokat lineárisan élték meg és a legmagasabb rezilienciaszintet elérték, de bizonyos életesemények és élethelyzetek beilleszthetőek a modell egyes szakaszaiba. Az elemzés ebben az esetben sem törekszik általánosításra és teljes körű

feltárára, mintegy gondolat kísérletként alkalmazzuk az említett modellt és törekszünk arra, hogy lehetséges párhuzamokat fedezzünk fel.

A nevelőszülői hivatás krízishelyzetekkel, stresszorokkal terhelt, mely a családi élet mindennapjaiban is érzékelhető (Lietz et al. 2016). Ebben a kihívásokkal teli működésben a (1) „túlélés” szakasza főként az új gyermek, gyermekek érkezéséhez köthető nehézségekkel összhangban mutatkozott meg. Itt megjelenhetnek a különböző határátlépésekkel kapcsolatos problémák, a tagok ismeretlenségéből adódó félreértések, valamint az első benyomások is ezen a szinten születnek meg.

„És nagyon nehezen értették meg, hogy ez nálunk nem így fog működni. Tulajdonképpen még most sem, még most sem teljesen működik a dolog, de ahhoz képest már egész jó úton haladunk, úgyhogy néha még nagyon nehéz.”

(55 éves nevelőszülő nő, egy közös gyermeket és három gondozásban lévő gyermeket nevelnek jelenleg, a párja két saját lánya és a nő egy saját lánya korábban velük élt)

Strukturális változásokat hordoz magában az (2) alkalmazkodás szakasza, mely a családi mindennapok, szabályrendszerek, megszokások és szerepek körében jelent változást. Ezen a szinten feltételezhetően megtörténik a kezdeti kényszerű és spontán megoldások helyett a helyzetek felmérésére és az azokra adott válaszreakciók tudatos kialakítására való törekvés. Ez lehetővé teszi mind a befogadó család, mind a gondozásban lévő gyermekek számára, hogy egy jól körülhatárolt keretrendszerben, a szabályokat ismerve és elfogadva működjenek együtt. Az alábbi nevelőszülői idézet a gyermekek egyenrangúságát és egyenlőségét mutatja a háztartáson belüli feladatmegosztáson keresztül.

„- Akkor itt [feladatmegosztás] a gyerekek is kiveszik a részüket?

- A gyerekek is, igen. Tehát a fiúk ugyanúgy ki-mennek apával reggel állatot etetni vagy a takarmányt felvasvillázni. Mi meg a lányok bent ugye kipakoljuk a mosogatógépet, vagy ugye összekészítjük az ebédet, tehát nálunk inkább ez. Kimosunk, kitakarítunk, ezek inkább ilyen női dolgok.

- Mennyire vagy elégedett ezzel a feladatmegosztással?

- Teljesen jól működik nálunk, úgyhogy elégedett vagyok. Tehát tudják is a gyerekek, hogy mi a feladatuk, hogy mit várunk el tőlük és próbálják is magukhoz

merően a szobájukat rendben tartani. Nem mondom, hogy ez zökkenőmentes, de azért igyekeznek.”

(50 éves nő nevelőszülő, egy saját gyermekkel, egy közös gyermekkel és két gondozásban lévő gyermekkel él férjével)

A családi élet realizálódását és stabilizálódását jelzi az (3) „elfogadás” szintje, melyet az is befolyásolhat, hogy a gondozásban lévő gyermek/gyermek mennyi ideig tartózkodik az adott családnál. Nem egyértelmű ugyanis, hogy van-e lehetőség eljutni erre és a következő szintre („erősebbé válás”) is. Az interjúalanyok elmondása alapján mind az idő, mind az energia szempontjából rendkívüli befektetést igényel az, hogy a család új egységként képes legyen működni és megerősödjön a nehézségek ellenére is. Kiemelkedett ezen a szinten egy család, akiknél az egyik gondozásban lévő gyermek csecsemőkora óta nevelkedik (jelenleg 7 éves), a másik gondozásban lévő fiatal, habár kamaszként érkezett a családba, de az ő integrációja és sikeresen zajlott, ezáltal létrejött a családi kohézió. (5) „Mások segítése” a nevelőszülői hivatás egyik alapvető értékeként is megjelent, és ezen a szinten érkezett visszaigazolás a nevelőszülőktől arról, hogy tevékenységüket a jövőben is folytatni szeretnék, néhol a nevelőszülőiséget más, karitatív jellegű cselekedetekkel is kiegészítették.

„...mellette pedig én 20 éve önkéntes alapon, tehát én teljesen magamnak szegény családokat meg gyerekeket segíték. Tehát különböző egyesületeknek is vagyok a tagja, meg csoportokban is benne vagyok, de mindig, tehát, hogy én egyénileg segítem ezeket a családokat a saját kis erőmből. Úgyhogy, ez egy külön hivatás még nálunk és mellette jött ez akkor, hogy segítsünk így is, és akkor legyünk nevelőszülők, és akkor így is segítünk. És ugyanerre nevelem a gyerekeimet is.”

(50 éves nő nevelőszülő, egy saját gyermekkel, egy közös gyermekkel és két gondozásban lévő gyermekkel él férjével)

Eltérő családi élet szakaszokban, különböző családstruktúrában találkoztunk a nevelőszülőkkal. A különböző reziliencia szakaszok beazonosítására minden egyes család esetében nem volt lehetőségünk, de egy-egy hangsúlyos ciklust kiemeltünk, hogy láthatóvá váljon, a nevelőszülői családok esetében olyan eszköztárra van szükség, mely megköveteli a családoktól, hogy rugalmas alkalmazkodóképességüket permanensen fejlesszék. Ha ez a folyamat nem szabályszerűen a különböző fázisok

követését jelenti, hanem bizonyos esetekben megszakad, esetleg egyes szintekre nem jut el a család, akkor is feltehetően az adott szinteken tapasztalható hasonló élethelyzetekkel találkoznak a családok.

Összegzés

A tanulmányban arra vállalkoztunk, hogy egy kevésbé kutatott, a modern családformák között speciális családi közösséget vizsgáljunk. Főbb kutatási kérdéseink és eredményeink értelmezési keretéhez megvizsgáltuk azt a normatív keretrendszert, mely a modern világban elsősorban a nukleáris családot helyezi a családképek fókuszába, valamint a hagyományostól eltérő családok elméleti értelmezéseire is kitértünk. Külön figyelmet fordítottunk a család modernkori felfogásának kiterjesztett tartalmára, mely interpretál olyan elemeket is, amelyek mentén könnyebben leírhatóvá váltak az általunk vizsgált családok. A nevelőszülői családban nevelkedés bemutatásához kapcsolódóan röviden ismertettük a gyermekvédelmi gondoskodás keretrendszerét, a nevelőszülői elhelyezés térnyerését és a különböző gyermekvédelemhez kapcsolódó családképeket. Kitértünk továbbá a reziliens családok fogalmára, és bemutattuk Lietz et al. (2016) nevelőszülős családok körében készített kutatásának modelljét, melyet az eredmények értelmezése során is felhasználtunk. Kísérletet tettünk továbbá arra, hogy meghatározzuk azt a speciális keresztmetszetet, amelyben a nevelőszülős multinukleáris családok leírhatóvá válnak.

A kvalitatív kutatás lehetővé tette, hogy a mozaikcsaládok működésének mélyebb mechanizmusait is feltárjuk, az általunk fókuszáltan vizsgált nevelőszülői és egyszerre multinukleáris családok feltáró vizsgálata néhány esetben különbözőséget mutatott a mozaikcsaládok megéléséhez képest. Az öndefiníciókat és önreflexiókat vizsgálva azt találtuk, hogy a magukat implicit vagy explicit módon mozaikcsaládként definiáló alanyok a hagyományos nukleáris családmódelhez viszonyítva határozzák meg saját családi miliójukat. A nevelőszülőiség esetében két markáns jelenséget figyeltünk meg. Körükben a nevelőszülői kontextus – ami egyben a gyermekvédelmi intézményi színtér domináns jelenlétét is kifejezi – volt a hangsúlyosabb a mozaikcsalád kontextusával szemben. Továbbá Erera (1998) mozaikcsaládokat és nevelőszülős családokat összevető tanulmánya alapján kettősséget figyeltünk meg az alanyok esetében, s bár a szerző nem vizsgált olyan

családokat, akik az általunk vizsgált családoknak megfeleltethetőek (mozaik és nevelőszülős egyben), de az interjúk alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy az általa megkülönböztetésként alkalmazott normatív családi és gyermekvédelmi kontextus e családok esetében egyszerre van jelen. Ennek a két szintérnek megfelelően azonosíthatóak be bizonyos szereplők a családok életében, s a két szintér közös keresztmetszetében a jelenlegi családi közösség helyezkedik el. Az önreflexiók megvilágították a mozaik családi létből adódó jelentősebb előnyöket, melyek között megjelent a nyitottság és elfogadás, ezek hatását a nevelőszülős családok nevelőszülői tevékenységükben is jelentősnek vélték. A nevelőszülős mozaikcsaládok reziliencia-szempontrú megközelítése, habár szűken, de betekintést engedett a rezilienciához vezető különböző szakaszok nevelőszülői megélésébe. Ezek a tapasztalatok azt erősítették, hogy a nevelőszülői családok, ha nem is válnak minden alkalommal rezilienssé, amikor egy új gyermek érkezik a családba, mégis működésükből adódóan folyamatos alkalmazkodásra kényszerülnek.

Ez a különleges családi együttállás – tehát a mozaik és nevelőszülős keresztmetszet – további kutatásra lehet érdemes. Mindez összességében hozzájárulhat a nevelőszülős családok működésének szélesebb körű megértéséhez és egyben előmozdíthatja, hogy a nevelőszülős családokhoz heterogén mikroközösségekként közelítsünk. A családok egyéni családtörténetét, normatív és gyermekvédelmi kontextusait is figyelembe véve, az egyéni erőforrásokat és deficiteket vizsgálva ugyanis az ellátás hatékonyságával is összefüggéseket találhatunk.

Felhasznált szakirodalom

1991. évi LXIV. törvény a Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt Egyezmény kihirdetéséről https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99100064.TV (Letöltés: 2018.01.03.)
1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99700031.TV (Letöltés: 2018.01.03.)
2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1300005.TV (Letöltés: 2018.01.03.)
- Andersson, Gunvor 2001 The Motives of Foster Parents, Their Family and Work Circumstances. *British Journal of Social Work*, 31:235-248. https://www.researchgate.net/publication/31317813_The_motives_of_foster_parents_their_family_and_work_circumstances (Letöltés: 2021.03.02.)
- Burgess, W. Ernest 1948 The Family in a Changing Society. *The American Journal of Sociology*, LIII. 6:417-422. https://www.jstor.org/stable/2770753?seq=1#metadata_info_tab_contents (Letöltés: 2020.05.18.)
- Czibere Ibolya – Molnár Éva 2015 „...nem a kortárs családi lét múlt aberrációja”. Családdefiníciók és családelméletek az angolszász szociológiai irodalomban. *Metszetek*, (4.) 2:19-53. http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_2015_4_02_czibere%20molnar%2019-53.pdf (Letöltés: 2020.05.20.)
- Czibere Ibolya – Nemes-Zámbó Gabriella 2020 Családperspektívák kiegyensúlyozatlan családi struktúrákban nevelkedő fiatalok körében. *Esély*, (31.) 3:71-93. http://www.esely.org/kiadvanyok/2020_3/71-93_czibere_ibolya.pdf (Letöltés: 2021.03.02.)
- Daly, Mary 2005 Changing family life in Europe: Significance for state and society. *European Societies*, (7.) 3:379-398. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14616690500194001> (Letöltés: 2020.05.18.)
- Duleba Nikolett 2012 Az állami gondozás krízisei. *Nagyerdei Almanach*, (3.) 5:131-150. http://filozofia.unideb.hu/na/vol2012_2/122.08_DN_131-150p.pdf (Letöltés: 2020.05.09.)
- Erera, Pauline-Irit 1998 Step- and Foster Families. *Marriage Family Review*, (26.) 3-4:301-315. https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1300/J002v26n03_06 (Letöltés: 2021.03.02.)
- Harcza István 2014 A családformák változásának trendjei és azok értelmezése – a pluralizáció színe és fonákja. *Kapocs*, (13.) 4:2-13. http://epa.oszk.hu/02900/02943/00063/pdf/EPA02943_kapocs_2014_4_02-13.pdf (Letöltés: 2020.11.16.)
- Harcza István – Monostori Judit 2020 A mozaikcsaládok. *Socio.hu*. (10.) 2:1-26. http://real-j.mtak.hu/14300/7/36szam2020_2.pdf (Letöltés: 2020.11.16.)

- Simon, B. Joan – Murphy, J. John – Smith, M. Sheila 2005 Understanding and Fostering Family Resilience. *The Family Journal*, (13.) 4:427-436. https://www.researchgate.net/publication/258193435_Understanding_and_Fostering_Family_Resilience (Letöltés: 2021.03.02.)
- Szombathelyi Szilvia 2014 Gondolatok a család modern értelmezéséhez. In Rácz Andrea szerk. *Gyermekvédelem és társadalmi integráció. Szöveggyűjtemény*. Validart Kft, Budapest. 10-21.
- Tóth Olga 2012 Társadalmi integráció és család. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit szerk. *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok*. Argumentum Kiadó, Budapest, 369-382.
- Twigg, Robert – Swan, Trac 2007 Inside the foster family: What research tells us about the experience of foster carers' children. *Adoption & Fostering*, (31.) 4:49-61. https://www.researchgate.net/publication/233499672_Inside_the_Foster_Family_What_Research_tells_us_about_the_Experience_of_Foster_Carers'_Children (Letöltés: 2021.03.02.)
- Vaskovics László 2002 A család fejlődése Európában. *Educatio*, (11.) 3:349-364. <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00021/pdf/110.pdf> (Letöltés: 2021.03.02.)
- Vaskovics László 2014 Családszerkezeti átalakulások európai kitekintésben. *Szociológiai Szemle*, (24.) 1:5-39. https://szociologia.hu/dynamic/vaskovics_5_39old.pdf (Letöltés: 2021.03.03.)
- Walsh, Froma 1996 The Concept of Family Resilience: Crisis and Challenge. *Family process*, 35:261-281. https://www.researchgate.net/publication/14105872_The_Concept_of_Family_Resilience_Crisis_and_Challenge (Letöltés: 2021.03.02.)

A SZABAD ÉLET GYAKORLATAI

DOI 10.35402/kek.2022.1.13

*Az állam az erőszakra épül és ezt a hatalmát
'jognak' titulálja, az egyes ember erőszakát pedig
'büntettnék' nevezi.*

Max Stirner

Különleges kötetet olvashatunk az Atlantisz Kiadó jóvoltából. A tényszerűség és képzelet, valóság és fantázia határán mozgó izgalmas és kalandos vállalkozásnak lehetünk a tanúi a *Libertalia* című antológiakötet, valamint a benne összefoglalt jelenségegyüttes kapcsán.¹ Témája első pillantásra távolinak és egzotikusnak tűnhet, ám valójában egy nagyon is aktuális kérdéskört jár körül. Ha egy kérdés formájába kéne összefoglalnunk a könyv tétjét, akkor az a következőképpen hangozna: lehetséges-e szabad élet a hatalom hatáskörén kívül? Másképpen mondva, élhetünk a hatalomnak való alárendeltség híján, az állam és minden egyéb szuverén hatalmi intézmény nélkül? A konkrét téma pedig a kalózkodás. A magyar olvasó számára első látásra, már csak földrajzi okoknál fogva is, egzotikus jelenségnek tűnik, ami – leszámítva néhány afrikai partvidéket – csaknem idejévtúlnak is tekinthető, főleg a XVII. és XVIII. századok történeti különlegességének (ha nem soroljuk ide az internetes „kalózkodást”). De valami mégis van a kalózkokban, ami visszatérő popkulturális toposzá tette őket. Jelen kötet a kalóz életmód társadalomfilozófiai tétjére világít rá, méghozzá rendkívül figyelemreméltó módon.

A könyv öt részből áll, amelyek hol korabeli reflexiók és útibeszámolók, hol kortárs tanulmányok. Elsőként Daniel Defoe, a neves brit közíró *A General History of the Pyrates (A kalózkok egyetemes története)* című kötetének egy kivonatával találkozunk. Az először 1724, majd 1727-ben közreadott kétkötetes mű különlegessége nemcsak abban rejlik, hogy álnéven került kiadásra, és mindössze 1932-ben lett egyszer és mindenkorra Defoe-nak tulajdonítva (234.). Ez már önmagában érdekes filológiai részlet. Ennél viszont még jelentősebb a kötet műfaji státusza körüli ambivalencia. A kiválasztott részletekben Misson kapitány kalandjairól olvashatunk, aki egy

kiábrándult pappal, Caraccioli-val közösen vállalkozik a kalóz életmódra, majd együtt a legénységükkel megalapítanak egy Libertalia nevű kalózközösséget Madagaszkár szigetén. A mai historiográfiai konszenzus szerint Misson és Caraccioli egyaránt fiktív karakterek, Libertalia nevű kalóztelepülés pedig sohasem létezett (147.). Akkor mégis mi a relevanciája ennek a szépirodalmi műnek? Az utópiák, mint arra emlékeztet Miklós Tamás a kötethez írt, rendkívül informatív és szellemes utószavában, kivétel nélkül mindig „u-tópiák” (228.). Nemlétező helyek, a szabad képzelet által életrehívott képződmények. Ez pedig egyet jelent a helynélküli léttel. A kalózkodás egyet jelent a helytől való elszakadással. Egyetlen, ami közös a kalózközösség tagjaiban, az a hagyományos kötöttségekből való kiszakadtság közös élménye (229.). Valami arra készítette Defoe-t, hogy kitaláljon egy helyszínt, ahol kötetlenül ábrázolhatja egy utópia lehetséges lefolyását. A hangsúly itt a már aktualitássá vált u-tópikusságon van, és nem a lehetőségen mint olyanon.

Semmi sincsen a Defoe által fabrikált mesében, amely lehetetlen volna. Attól hatásos az elbeszélés, mert a korszak viszonyai közepette nagyon is hihető eseménysort ábrázol. Egy elszegényedett nemes útra kel, majd kalózkapitánnyá választja őt a legénység. Misson kapitány nem a szokványos, erkölcsstelen bűnöző képét nyújtja. Erkölcsi forradalmat hirdet, minden előjog és kiváltság lerombolásának ambíciója fűti. Caraccioli hatására Misson az önfelszabadítás etikáját kezdi vallani, amely szerint önmagunknak kell a saját boldogságunkról gondoskodnunk (39.). A jó kalóz nem várhat a hatalmasok által adományozott kegyekre: boldogulásukért a kalózközösség tagjai önmaguk felelnek, ám közösen. A hadviselés csakis önvédelem formájában megengedett, és minden ember szabadnak született. Ember nem lehet ember szolgája, „szerencséje immár saját kezében van” (42.). Beavatási szertartáshoz hasonlatos módon, Misson kapitány összehívja a legénység összes tagját, és kinyilvánítja közös szabadságukat, amely az ember elidegeníthetetlen jogain alapul. Ezzel a hatalomból való kiszakadásuk ceremoniális, mondhatni rituális formában nyilvánul meg. Többé nincsen visszaút annak számára, aki egyszer és mindenkorra kalózzá nyilvánította önmagát. Katartikus

1 Daniel Defoe, Jakob de Bucquoi és Alexandre Olivier Exquemlin (2021) *Libertalia. Szabad kalózközösségek – az újkor első demokratikus alaptörvényei*. Ford. és szerk. Miklós Tamás (Budapest, Atlantisz).

hatású részlet ez, amely dramaturgiaiilag megágyaz a későbbi cselekménynek:

„A fedélzetre hívta az embereket, és kijelentette nekik, hogy közülük sokan, vele együtt egy szabad élet mellett döntöttek, és nagy megtiszteltetésben részesítették, amikor vezetőjüké tették. Nem áll szándékában egyiküket sem kényszeríteni, s ezzel olyan hibát elkövetni, amit mások szemére vet. Ha ezért néhányan elutasítanak, hogy vele együtt keressék szerencsájukat – amelyből, ígéri, mindannyian egyformán kell részesedjenek –, akkor ezt most mondják meg, és partra teszi majd őket egy olyan helyen, ahonnan kényelmesen hazatérhetnek” (43.).

Több figyelemreméltó mozzanat van ebben a típusú kalózábrázolásban. Misson kapitány magasztos eszmékkel bíró idealista, aki nem kíván élni a kényszerintézkedésekkel. A hatalmon kívüli helynéküli valóság megvalósításán fáradozik, amely leginkább az őskeresztény vagyonszövésre emlékeztet. A legénység minden tagja egyenlően részesül a zsákmányból, a kapitány pedig mindössze kétszeres jutalomban részesíthető. Mindez nemcsak eszmei jelentőségű persze, hanem a hajó zárt közösségén belül fellépő rivalizálást is mérsékelni hivatott praktikus intézkedés. „Az egyes ember mohósága nem sértheti a közös tulajdont”, ellenkező esetben széteshet a kalózok közötti szolidaritás (47.). A legfigyelemreméltóbb mozzanat Defoe elbeszélésében, és ez világossá válik egyéb, a kötetben közölt részletek alapján, hogy nagyon is tényszerű. Helge Neves, a mű német nyelvű fordításához írt utószavában, amely rövidített formában olvasható a *Libertalia* antológiában, a következőképpen foglalja össze találóan Defoe kalóztörténeti kötetének Misson kapitány és utópikus közösségére vonatkozó részleteit: „hihető, fiktíven autentikus mű” (177.). Ennek oka abban rejlik, hogy azok a szabályok, amelyeket Misson kapitány és Caraccioli hoznak, ténylegesen léteztek. Ezt bizonyítják a Jakob de Bucqoi *Aanmerkelyke ontmoetingen in de zestien jaarige reize naa de Indien* (Nevezetes kalandok az Indiába tartó tizenhat évi út során), valamint Alexandre Olivier Exquemelin *De Americansche Zee-Rovers* (Az amerikai tengeri rablók) című, a tényszerűség és objektivitás igényével fellépő, ám a kalózzal szemben ugyanakkor határozott ellenszenvről tanúskodó kötetéből származó részletek. Szó sincsen arról az utóbbi két szerző esetében, hogy idealizálni vagy romantizálni kívánták volna a kalózok bandita életmódját, mégis figyelemreméltó részletekre lelhetünk beszámolóikban.

A vagyonszövetség intézménye nagyon is létezett, legalábbis bizonyos kalózhajók esetében. Exquemelin beszámolójában például az alábbi olvashatjuk: „a kapitány négy vagy öt ember részét kapja hajója használatáért, néha éppenséggel többet, és két rész jár neki magának. A többit egyenlően osztják el: az ifjú legények a férfirész felét kapják” (127.). Rendre olvasható a korabeli beszámolókból hogy a kapitányt és a fedélzetmestert választották a kalózok, sőt, a kapitányt nemritkán vissza is hívták. Minden lényeges döntés kapcsán a legénység volt az utolsó szó, így az útvonal kapcsán is (126.). Továbbá a közösség a rokkant tagjairól is gondoskodott kárpótlással. A kalóz mint gátlástalan, erkölcstelen bűnözőről kialakult képet nagymértékben árnyalja a *Libertalia*-kötet, ehhez pedig érdemben hozzájárult az elmúlt néhány évtized során az olyan anarchista vagy libertariánus beállítottságú történészek korszakos jelentőségű munkássága, mint Christopher Hill, Markus Rediker és Peter Leeson, vagy éppenséggel Hakim Bey (Peter Lamborn Wilson).² A kalózzregula vagy „kalózköztörvény” nagyon is létező intézmény volt, és efelől már aligha lehet kétségünk az újabb kori kalóztörténeti eredmények függvényében. Módszertani nehézség, hogy a történelmet a győztesek írják, a kalózok iratai pedig aligha maradhattak fenn. Ugyanez vonatkozik a Defoe által feljegyzett utópikus kalózközösségre is. Kalandozásuk során Misson és Caraccioli Madagaszkáron alapítanak egy *Libertalia* nevű települést ahol, mint megtudjuk, „minden közös tulajdonban volt” (87.).

Misson kapitány, az eddigiek alapján aligha meglepő módon, felszabadít minden rabszolgát, a rabszolgaszállító hajók elfogása közben „zsákmányol” a legénység. Bárki csatlakozhat a kalózokhoz szabad akaratából, és ezt számos felszabadított rabszolga meg is teszi (86.). A szabad élet új nyelvet is igényel. *Libertalia*-ban az angol, francia és afrikai nyelveknek egyfajta pidgin keverékét kezdi beszélni a népeség (88.). Defoe írói aprólékosságára vall, hogy még ezek a részletek is történetileg hitelesek. A XVIII. század elején ténykedő kalózok bő egyharmada ugyanis ténylegesen fekete volt,

² Hill, Christopher 1984 „Radical Pirates?” In Christopher Hill *Collected Essays Vol. 3*. Oxford és New York, Oxford University Press, 161-187; Rediker, Markus 2004 *Villains of All Nations. Pirates in the Golden Age*. New York – London, Verso; Leeson, Peter T. 2009 *The Invisible Hook. The Hidden Economics of Pirates*. Princeton, Princeton University Press; Bey, Hakim 1995 *Pirate Utopias. Moorish Corsairs & European Renegades*. New York, Autonomedia.

a leggyakrabban felszabadított vagy megszökött rabszolgákként próbálták a szerencsésüket egy brutális, ám a gyarmati társadalmaknál jóval toleránsabb közegben (136.). Nem túlzás azt mondani, hogy a kalózközösségek nemcsak a részvételi demokrácia máig radikálisnak számító kísérleteinek tekinthetők, hanem éppenséggel a kozmopolitizmus szubverzív fészkeinek is, ahol sokféle háterű személy levetkőzhette a hagyományos társadalmi kötöttségeket. Még hitelesebbé teszi a Defoe által közreadott Libertalia-legendát azon körülmény is, hogy Madagaszkáron ténylegesen működtek ott a sziget viszonylagos megközelíthetlenségét kiaknázó kalózközösségek a XVIII. század első harmadában (167.). Alátámasztják ezek a körülmények Neves ama tételét, miszerint „valóság és költészet egymástól el nem választható” (168.). Defoe-nak sikerült megteremtenie, a radikális felvilágosodás programja mentén, egy szubverzív ellenmitológiát. Nem az a fontos, hogy konkrétan létezett-e Libertalia vagy sem. Önmagában már aktuális. Fiktíven tényszerű vállalkozás az utópizmus, hely nélküli valóságként pedig aláássa a hatalom által rögzített, kódolt és kontrollált helyeket. Kortárs kifejezéssel élve, Defoe egy „teória fikciót” (theory fiction) alkotott meg. Túlságosan szubverzív a tartalma Misson kapitány történetének ahhoz, hogy Defoe a saját nevével vállalja, ezért újabb fiktív kapitány, Charles Johnson, mögé bújva teszi közzé a szabad életet ábrázoló kalóztörténeti kötetét.

Miként vélekedünk a kalózkodásról? Végső soron mik voltak ennek a különleges, törvényen kívüli foglalkozásnak az úzói? Radikális szociális lázadók, apolitikus bűnözők vagy akár „alkotmányos anarchistáknak” tekinthetők? Ahány kommentátor, annyi nézőpont lelhető fel. Peter Sloterdijk a maga részéről a polgári „menekülési álomot” megtestesítő, szélsőségesen individualista, ugyanakkor teljesen amorális közönséges bűnözőkként intézi el a kalózkodókat.³ Túlságosan kiszakadtak a hatalom alól, ez pedig érzéketlenné tette őket az erkölcsi szempontokkal szemben – véli Sloterdijk. Ezzel a moralizáló és markánsan konzervatív nézettel szembeszegezi Neves azt a nyilvánvaló és könnyen bizonyítható örök igazságot, amely ekképpen szól: az állam is éppúgy parazitikus bünszervezet, mint az illegalitásban száműzött bűnözői csoportok, csak éppenséggel a legalitás látszatával ruházta fel önnönmaga ténykedését, mivel ő a szuverén (201.). Továbbá a kalózkodás szociális gondoskodása, beleértve a rokkantakat

érintő kárpótlást és a rabszolgák gyakori felszabadítását, nem a totális erkölcstelenségre enged következtetni. Sokkal inkább a szabad élet gyakorlatainak tűnnek ezek, persze esetleges és csiszolatlan, olykor pedig következtelen formában. Annak a pusztá lehetősége, hogy embercsoportok a hatalom és a kötelező érvényű erkölcs tartományán kívül képesek élni, már sértő az állam hívei számára.

A kalóztutópiáknak mindazonáltal persze számos árnyoldaluk volt, amit a kötetben szereplő két tanulmány is kiemel. A rabszolgatartás a gyakorlatban legalább annyira jellemző volt a kalózcsoportokra, mint a rabszolgafelszabadítás. Sőt, bizonyos kalózhajókon fehér rabszolgákat is tartottak, jellemzően elrabolt földműveseket vagy halászokat (219.). Így a romantikus túlidealizálástól is éppúgy szükséges tartózkodnunk, mint a Sloterdijk-féle főbikusan moralizáló diskurzusoktól. Valahol a közönséges bűnöző és a radikális forradalmár között helyezkedik el a valóságosan létezett kalózközösségek valósága. Nem voltak tökéletes, eszményi társadalmak ezek. Valamennyi hibájukkal együtt mégis adnak reményt arra vonatkozóan, hogy igenis képesek lehetünk a hatalom kontrollmechanizmusaitól mentesen élni, azokon kívül. Másképpen mondván, aligha kívánatos dolog lemondanunk szokási vágyainkról. A hatalom szeretné elhíttetni alattvalóival, hogy képtelenség kiszakadni a kötelesség alól. *Közösséghez tartozol Te is, ezalól pedig aligha vonhatod ki önmagad* – szól a manapság újult erővel fellépő, valamennyi szabad, egyéni spontaneitást és testi autonómiát felszámolni törekvő kortárs biohatalmi szellem. A kalózközösségek példája mégis azt mutatja, hogy igenis lehetséges élet a hatalmon kívül. Talán valahol az „alkotmányos anarchizmus” kifejezés ragadja meg legtalálébban a kalóz létmód lényegét és tétjét. A zsákmányul ejtett hajókat rendszerint megkímélték, hiszen önző gazdasági érdekeik megkövetelték a minél kisebb mértékű pusztítást (121.). Mint kiemeli Miklós az utószóiban, a kalózközösségek szabadelvével demokratikus szabályzatok voltak, amelyek mégsem világjobbító megfontolások mentén születtek, hanem a kényszer szülte praktikus megoldásokként, kísérletek eredményeképpen kerültek bevezetésre (225.). Még ha ezer szállal függtek is a világgazdaság és a világgereszkedelem alakulásától, a kalózkodás jelensége az utópikus remény megtestesítőjének tekinthető. „Mintha épp a legdurvább tengeri rablók találták volna meg” az önálló szabályalkotásban „a túlélés és az individuális haszon szolidáris modelljét”, folytatja Miklós (233.). Évtizedeken keresztül képesek

3 Sloterdijk, Peter 2005 „Wir Piraten. Der Kampf gegen einen romantischen Mythos”. *Spiegel* 2009/03:130.

voltak szervezett embercsoportok a hatalomnak való alárendeltség állapotából kiszakadni.

Előretekintve azokra a civilizációs kihívásokra, amelyek az emberiség manapság szembenéz, rendkívül érdekes mozzanatra hívja fel a figyelmünket Neves. Az ismeretlenbe való hajózás a véletlennek az emberi társadalom feletti uralmára mutat rá: „a véletlen lehetőségének az elfogadása lehetővé teszi a perspektívaváltást” (171.). Olyan környezetbe települ Libertalia, amelyet erőforrásbőség jellemez, ám véletlenszerű események folytán elpusztul, Misson kapitány hajója pedig elsüllyed. Természetesen a lakatlanság fogalmának nem felel meg Madagaszkár, ami végül a kalóztelep vesztét is okozza. Felvethető hogy űrutazás vonatkozásában egy újabb potenciális utópikus nyomvonal vagy szökésvonal, ami által ismét az erőforrásbőség állapotában található önmagát az emberiségnek azon szerencsés hányada, amely képes megfelelő űrutazási technológiára szert tenni. Olyan technológia eredetű szökésvonal ez, amely a természeti erőknek és egyéb kiszámíthatatlansági tényezőknek való kiszolgáltatottságunk által behatárolt, mégis bámulatos lehetőségekkel kecsegtet. A hajón kívül nincsen élet az ember számára: a legénység zárt közössége híján a partravetett személy elpusztulhat, miként a lakatlan szigetekre kihelyezett szerencsétlenek (ez volt a marooning nevű büntetés, amelyet senki sem élt túl) (114.). Elképzelhetőek olyan jövőbeni állapotok, amikor a hatalom kontrolljából kivetkőzött csapatok foglalnak el űrhajókat, támaszpontokat alakítva ki bolygókon, aszteroidákon, és egyéb égitesteken, kihasználva a tér óriási mértékű megnövekedését. Ilyen történetekkel bővelkedik a sci-fi irodalom. A kalózkodás XVIII. századi aranykora könnyen válhat az űrkolonizáció szubverzív formáinak stratégiai és taktikai előzményképévé, amennyiben a lakatlan csillagrendszerek gyarmatosítása ténylegesen ugyanúgy demokratizálódik, mint annak idején tengeri hajózás. Egyetlen érv sem szól amellett, hogy a részvételi demokrácia ne működhetne a világűr körülményei közepette is. Rediker nyomán a hajózható tengeri távolságok sajátosságait sikeresen használó, felülről és alulról való önszerveződésről beszélhetünk, a tengeri nagyhatalmak és a kalózok vonatkozásában (198-199.). Kérdés, hogy merre tartunk. Egy dolog bizonyos: igenis van élet a hatalmon és a kötelességen kívül.

EGY SZEMLE SZEMLÉJE – AVAGY MODERNIZÁCIÓS RECEPCIÓ

DOI 10.35402/kek.2022.1.14

Mindenki ismeri Sólem Áléchem jiddis nyelven alkotó orosz-zsidó író regényhősét, Tóbiást, azaz Tevjét, az anatevkai tejesembert, ha máshonnan nem, akkor a *Hegedűs a háztetőn* című 1964-es musicalból, vagy az abból forgatott és azonos című, Norman Frederick Jewison által rendezett 1971-es filmből. Áléchem regénye 1894-ben jelent meg. A dátum szimbolikus is lehetne: a 19. század és a 20. század, a tradicionális orosz, ukrán kisvárosi zsidó életmód meg életvitel csöndes folydogálása és a kohóként fortyogó, új eszméket, nézeteket, gondolatokat és életfölgöfögásokat kiolvasztó, magából kivető modernitás rombolása-újraateremtése együtt létezett Tóbiás, avagy Tevje – és persze Áléchem – világában. Az együttlétezés persze magával hozta a tragédiát, hiszen Tóbiásnak, az orosz-zsidó kisember archetipusának választania kellett az új világ, a modernitás tolerálása és a régihez való rugalmatlan ragaszkodás között.

A „régí” világ szilárdan belegyökerezik a több évezredes zsidó hagyományrendszerbe, amely segítette a zsidóság megmaradását. Ám a fiatalok – Tóbiás lányai – már az új kor gyermekei, és a 19. század eszméje, az egyéniség kultusza hat rájuk is, akárcsak keresztény kortársaikra. Egyéni választásukkal, boldogság iránti vágyukkal már akaratlanul az új kor, a 20. század szellemiségét, annak eszméit előlegezik meg, nőemancipációval, sőt az érzelmek emancipációjával, szocializmussal és az identitás szabad választásával. Mint ahogyan a maga brutális formájában Anatevka pusztulása (és tágabban a századvégi pogromsorozat) előrevetíti a sötét jövőt, amelyet Áléchem még nem érzékelhetett, és nem is ért meg: a holokausztot.

A zsidó modernizáció filozófiai útja a XIX. században. Tanulmányok a Magyar Zsidó Szemléről című tanulmánykötet nem szépirodalmi formában, hanem tudománytörténeti nézőpontból elemzi, kutatja a hagyományörzés és a modernitás együttlétezéséből fakadó drámai folyamatot. A 197 oldalas tanulmánykötet az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem kiadásában jelent meg. Szerkesztője Kiss Endre, akinek kutatási területe a történetfilozófia, a globalizáció, információs társadalom és filozófiatörténet. A tanulmánykötet kilenc tételből áll, Kiss Endre bevezetőjén kívül két közlemény (mindkettő

Ábrahám Vera tollából) és öt tanulmány, valamint a függelék alkotja. A kötet a Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány támogatásával jelent meg.

Mielőtt ismertetném magát a kötetet, talán érdemes röviden összefoglalni, hogy mi is volt az a bizonyos *Magyar Zsidó Szemle*. A szájak visszavezetnek az 1868-as zsidó hitközségek kongresszusáig, amelynek feladata az lett volna, hogy kijelölje az egységes álláspontot a magyarországi zsidóság valósággyakorlatával kapcsolatban. Itt jegyezném meg, hogy már a „magyarországi” és a „magyar” jelzők is alkalmasak voltak a korban a vitára és az álláspontok elválasztására: a zsidóság egy része teljes természetességgel azonosította magát azzal a néppel, amelynek keretében élt, míg mások ugyanilyen magától értetődően tartották magukat egy külön népi fölgöfögáshoz, és – tragikusan, de logikus módon – ezzel kicsit az antiszemitékkel is egy platformra kerültek, hiszen éppúgy propagálták az elkülönülést, mint amazok. Ahogyan lenni szokott a történelemben, az egységesítő törekvések csak fölgyorsították a szakadást: a reformjudaizmus magyarországi ágát képviselő neológia és a hagyományokhoz ragaszkodóbb, ezt már nevével reprezentáló ortodox irányzat útjai elváltak.

A neológ irányzat fejezte ki hagyományosan az asszimilálódni kívánó zsidóság törekvéseit. 1877-ben a neológia lépéselőnybe került az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem megalakulásával, amely egyetlen intézményben koncentráta a rabbiképzést, szemben az egyenrangú jesivák hálózatára támaszkodó ortodoxiával. Ahogyan a reformjudaizmus nyugat-európai (francia, német stb.) irányzatai, a neológia is igényelte a saját értékeit megjelenítő tudományos és közéleti folyóiratot. Az 1884–1948 között létező *Magyar Zsidó Szemle* volt az első magyar nyelvű zsidó folyóirat. Őt főszerkesztő munkálkodása alatt a *Magyar Zsidó Szemle* végig megőrizte dominanciáját a magyar zsidóság szellemi életében.

A folyóirat történetét – meglehetősen röviden – Kiss Endre ismerteti. Tájékozódhatunk a lap első főszerkesztőiről, a folyóiratnak a zsidó néprajzban, folklórkutatásban betöltött szerepéről, valamint érdekességként megtudhatjuk, hogy a magyar zsidóság folyóirata megelőzte időben a hasonló

tematikájú angol folyóirat születését. Néhány számszerű adat elért volna még a bevezetőben. Például nem tudjuk meg az írásból, hogy a lap milyen gyakorisággal jelent meg: havi, negyedéves, esetleg éves lapra gondoljunk-e. Erre a válasz az a szakirodalom alapján, hogy a folyóirat megjelenése változó volt. Fennállásának első évtizedében évi 10 számban jelent meg, majd egy rövid időszakban (1891–1895) 12-ben. 1896-tól kezdve a lap megjelenési gyakorisága negyedévre szűkült, majd 1927-től 6 szám jelent meg, 1929-től 1937-ig pedig ismét havilap formátumban működött. A megjelenési gyakoriság változása valószínűleg nem független a főszerkesztők törekvéseitől, éppúgy, ahogyan az adott korszak politikai változásaitól. Erre vonatkozóan azonban semmit nem tudunk meg a kötetből.

Az első közlemény, Ábrahám Vera, a Szegei Zsidó Archívum projektvezetője írása Dr. Herskovits Mózesről, Somogyszil rabbijáról (9–13.). Ábrahám hosszú évek óta kutatja a somogyi és a szegedi zsidóság történetét, emellett 2007-től kutatója az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem MTA Kultúratudományi Kutatócsoportnak. Az írás címe többet ígér, mint amit teljesít: ugyan bemutatja Somogyszil zsidó életét, a hitközség létrejöttét, a somogyszili zsidóság sorsát, de éppen a főszereplő, Dr. Herskovits Mózes gondolatairól nem sokat tudunk meg. Furcsa választás, hogy bár a címben Ábrahám azt ígéri, hogy a *Magyar Zsidó Szemlé*től ír, ám mindössze egyetlen Herskovits-cikket idéz, azt is az *Egyenlőség* című lapból. A közlemény nem túl merész konklúziója, hogy „Herskovits, közösségével együtt a neológia és emancipáció híve volt, ennek nyomai a korabeli zsidó orgánumban megtalálhatóak” (13). Ám jó lett volna, ha Herskovits írásairól többet olvashatunk a közleményben.

Ezt követi ugyancsak Ábrahám Vera írása *Löw Lipót és dr. Hirschler Ignác levelezéséről* (14–19.). Az idézett levelek leginkább az országos rabbiszeminárium (az Országos Rabbiképző) alapítása körül forognak. Érdekes mentalitástörténeti, a zsidóság belső megosztottságát megvilágító vélemények tükröződnek a levelekben. Ugyancsak fontos kiemelni, hogy Löw Lipót szép gyászbeszédében búcsúztatta el Klauzál Gábort, akit általában a Batthyány-kormány földművelés- és iparügyi minisztereként ismerünk, de emellett, illetve ezen túl jelentős zsidó szempontból is: Klauzál Csongrád vármegye követeként kiállt a zsidóság emancipációja mellett (19.).

A tanulmányok című blokk első írásában Ábrahám Vera a Magyar-Zsidó Irodalmi Társaság és

a Magyar Könyvtári Társaság recepcióját követi nyomon a *Magyar Zsidó Szemle* hasábjain folyó polémiákban (21–28.). A magyar zsidóság (és persze ne feledkezzünk el, a *Magyar Zsidó Szemle* kontextusában mindig a neológ zsidóság a képviselt) civil önszerveződését, kultúrapártoló és -terjesztő tevékenységét dicséri, hogy már 1893-ban, a nevezetes kongresszust követően negyedszázaddal fölmerült az igény – konkrétan Palágyi Lajos költő, tanítóképző-intézeti tanár részéről – hitközségi könyvtárak alapítására (23.). A neológ gondolkodók fölfogását jellemzi, hogy a könyvtárügy fejlesztését, a könyvtárat nélkülöző hitközségek igényes magyar nyelvű irodalommal való ellátását nem egyszerűen a tudás terjesztése eszközének, hanem egyenesen nemzeti ügynek tekintették. Miként az akció vezetője, Tenczer Pál megfogalmazta, „oly férfiak is, kikre egyáltalán nem mondható, hogy valaha zsidó felekezeti ügyek iránt érdeklődtek volna, most örömmel üdvözlük a mozgalmat, mert belátták, hogy itt nagyjelentőségű magyar kulturális mozgalomról van szó. (...) Belátták, hogy ez bár felekezeti mozgalom, mégis nemzeti eszme” (24.).

Sajnálatos módon éppen a neológ közélet másik nagy kezdeményezése, az Irodalmi Társaság nem tette lehetővé két, egymással párhuzamosan futó mozgalom szervezését. De a könyvtáralapítási és -fejlesztési akció kapcsán betekintést nyerhetünk a helyi hitközségek szociális és pénzügyi helyzetébe: Mezey Ferenc, a *Magyar Zsidó Szemle* főszerkesztője szerint „halva született eszme, hogy szegény hitközségeink, melyek intézményeik fenntartására és fejlesztésére is alig képesek, könyvtárakat alakítsanak” (27.). A könyvtárügy sikertelensége éles polémiát váltott ki. Szabolcsi Miksa, az *Egyenlőség* szerkesztője támogatta a könyvtárügyi társaság megszüntetését, mert úgy érezte, nem méltó a neológiához, hogy önkebelén belül támogasson két konkurens társaságot. Vázsonyi Vilmos polgári demokrata politikus viszont éles hangon bírálta az Országos Irodát, amiért megakadályozta egy nemes mozgalom megszületését (28.).

Ezt követően kissé filozofikusabb hangú tanulmányok következnek. Babits Antal írása Sémtonban Jozsef Falqerá költő és filozófus életrajzával viszszavisz bennünket a középkorba (29–42). Személyében megismerhetjük a legismertebb Maimonidész-magyarozót, aki útmutatót írt Maimonidész (eredeti nevén Mose ben Maimon) *Tévelygők útmutatója* című művének értelmezéséhez.

Hrotkó Larissa és Oláh János írásai rokon gyökereik abban az értelemben, hogy mindkét

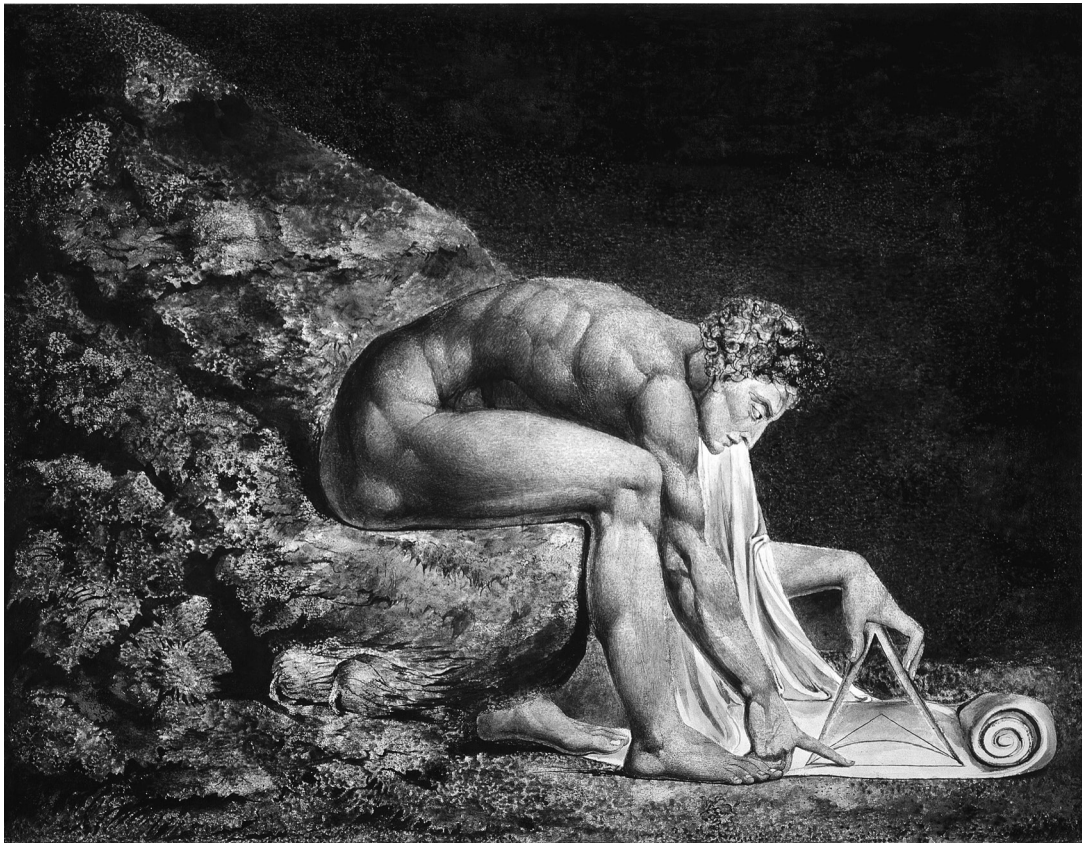
tanulmány szervesen kapcsolódik az ún. „zsidóság tudományához”, a *Wissenschaft des Judentums*-hoz. Kiss Endre írta a tanulmánykötet leghosszabb tanulmányát (68-191.). A szerző ambíciója nem kisebb, mint az, hogy körképszerűen és teljes mélységében bemutassa a zsidó filozófia 19. századi útjait. A feladat nem kicsi, és ehhez mérten valóban nem túlzás a 123 oldal, hiszen a zsidóságról és a modernizációról egyaránt sokan és sokat írtak, nem beszélve a kettő közös metszetéről. Az eszmetörténet kutatóinak, beleértve a szocialista eszme kutatóit, valóságos paradicsom ez a tanulmány, hiszen megismerhetjük, miként lehet eljutni a 17. századi filozófus, Spinoza gondolataitól Moses Hess *A pénz lényegéről* című 1843–44-es művéig, vagy éppen Karl Marx sokat citált – és félreértett – *A zsidókérdéshez* című 1842-es röpiratáig. Személyes kedvencem Goethe és a zsidóság kapcsolatának föltárása. Kiss meggyőzően mutatja be, hogy Goethe életének gyermekkorától kezdve központi része volt a környezetében élő zsidóság szokásrendszere, sőt a *Wilhelm Meister tanulólévei* című fejlődésregényében a zsidó vallás tárgyi és formavilága tükröződik (73.).

Kiss a legrészletesebben Moses Hess életművével foglalkozik, amely annál is lényegesebb, mert Hess hatása kimutatható Marxon (például a *Gazdasági-filozófiai kéziratokon*), éppúgy, ahogyan a marxizmus revízióját meghirdető Eduard Bernsteinen. Kiss részletesen elemzi Hess és Marx „odi et amo” viszonyát, amelynek során Marx az univerzalista történelemfölfogás révén meghaladja Hess „igazi szocializmusát”: nem a humanizmus, hanem a majd (egyszer) eljövendő, mert a lineáris történelemfölfogás révén elkerülhetetlen világorradalom vezet majd el a kommunizmushoz (108-109.). Ezzel Marx maga eltolta a jövőbe a kommunizmus megvalósítását, egyúttal elszakította azt pusztán az emberi akarattól, a jelenbeli politikától. Eduard Bernstein – Hess-hez és Marxhoz hasonlóan szintén zsidó származású – német szocialista (illetve ekkor már szociáldemokrata) politikus lesz az, aki a 19. század végén a marxi gondolatkör revíziója révén leszámol a marxi gondolat kultusszá emelésével, és visszavezeti a szocializmus ügyét a politikai cselekvéshez.

A zsidó modernizáció filozófiai útja a XIX. században című kötet igényes, szép kiállítású kötet, tartalma okán pedig megkerülhetetlen mind a zsidó vallástörténettel foglalkozó kutatók, mind az eszmetörténészek számára. Ugyanakkor a kötet két hátránnyal rendelkezik. Az egyik, hogy a tanulmányok olykor nagyon tömények. Hiányoznak – leszámítva

Ábrahám Vera első közleményét – az illusztrációk, amelyek megtörnék, olvasóbaráttá tennék a kötetet. Például nagyon szükséges lett volna a *Magyar Zsidó Szemle* néhány főszerkesztője, szerkesztője és szerzője, valamint a kötet lapjain megjelenő közéleti személyek fényképének beillesztése a kötetbe, gondoljunk Mezey Ferencre, Palágyi Lajosra, Szabolcsi Miksára vagy, hogy egy ismertebb nevet (bár sajnos nem eléggé ismertet) mondjunk, Vázsonyi Vilmosra. Furcsa egy folyóiratról szóló kötet, amelyben az adott folyóirat egyetlen címlapja nem szerepel illusztrációként. A másik hátrány, hogy a szerzők sokszor túlzottan is adottnak veszik bizonyos fogalmak ismeretét, ami nehezen olvashatóvá teszi a művet. A „wissenschaft des Judentums” például nyugodtan lefordítható és megmagyarázható lett volna első említésekor. Érdemes lett volna elkerülni az idegen szavak halmozását a tanulmányok címében. Moses Hess művének címét *A pénz filozófiájának* fordítják, noha a mű eredeti címe, *A pénz lényegéről* (*Über das Geldwesen*, amely címben a Wesen szabadon fordítható természetnek, lényegnek vagy sajátosságnak), és ez a cím egyértelműbben kifejezi a szerző szándékát. A lábjegyzetelés néhol nehézkes, ésszerűtlen: a 14. oldalon például fölöslegesen kiírni 17 lábjegyzeten keresztül a *Magyar Zsidó Szemle* címet, bőven elég lett volna rövidítéssel utalni rá.

A kötet mindenképpen gazdagítja a magyar zsidó filozófiáról szóló ismereteket, és egyes tanulmányok később bővíthetőek, kiszélesíthetőek. Különösen fontos a mentalitástörténeti szemlélet, amely visszaköszön a tanulmányokban. A neológ gondolkodók, akik a *Magyar Zsidó Szemle* körül tömörültek, saját mozgalmukat nem egyszerűen vallási irányzatként, hanem nemzeti ügyként értékelték. Ezért is tartották fontosnak az irodalmi élet és a könyvtárügy fejlesztését, a szegény zsidó hitközségek támogatását. Ezért jogosan mondhatta Palágyi Lajos a könyvtárak alapítása kapcsán, hogy „ez felekezeti mozgalom – mégis nemzeti eszme”. Ennek állít emléket ez a tanulmánykötet Alexander Bernát, Löw Lipót, Hirschler Ignác, Palágyi, Mezey Ferenc, Vázsonyi Vilmos arcélének fölillantásával.

A NŐ HIÁNYA, A SÁTÁN ÉPÍTMÉNYEI, MEG AZ ÖNTETSZELGŐ MACSKA ÓDÁJA

DOI 10.35402/kek.2022.1.15

E többszörös idézőjelek között olvasandó címnek is megvan a maga története, tartalmának is értelmezés-története és jelképtára, poétikai és filozófiai mögöttes világa – ha úgy elegánsabban hangzik: esztétikai konstrukciója. De mert ezek egyike sincs valójában saját elmélet-története nélkül, egy bevezetés bevezetéséhez is keríteni kell némi magyarázatot. Ez ugyan látszólag bonyolítja, egészében mégis a címadáson túli tartalmakhoz segíti az érdeklődőt, kételkedőt és máskéntgondolót. A címszavak Földényi F. László *Newton álma* című kötetében¹ fejezetcímek és tartalmak, melyekből több motívum is szerepel Földényi korábbi kötetében és tanulmányként publikált elemző-feltáró esszé-portréjában. A macska motívuma a William Blake-kortárs John Gray egy ódájából jön, ahol a tó partján heverésző macska vízbe pillantva „az aranyhalak helyett saját magát látja meg – emberként (nőként)...”, melynek a nárcizmus és identitás közötti problematikus tónusára Földényi sajátos figyelmet szentel (179-184. old.), s aminek egészében nem a romantikus tájbrázolás metaforái szempontjából lesz jelentősége, hanem természet és ember, teremtés és kísértés, bűn és egzisztencia megannyi filozófiai, festészeti, költészeti, vallási és reprezentációs eljárásban sokszorosan végigelemzett hatássegége szempontjából.

Földényi a mű egészét látszólag egyetlen grafikai lapra koncentrálván, roppant sok kontextus között átvizsgálva, szándéka szerint mintegy az „ébredési álom” fogalmával bevezetett mű, William Blake *Newton* című alkotása, színes nyomata köré emeli. A látszat persze jócskán csal, Földényi (nem mindegy, mikor, s az sem, milyen művek elemző vizsgálata során!) a 18-19. század fordulóján alkotó Blake költői és rézmetszői oeuvre-jét vetíti az értelmezési körbe, beleértve a kor esztétikai kifejezés-kincsének, filozófiai szótárának, szimbólumkészletének, kritikai visszhangjának, s mindezek utóhatásának megannyi elemét. A „nem mindegy kor” a racionalitás fősodrába emelt tudások és mértékletességek, stílusok és hangnemek, morális ítéletek és metafizikai szentenciák közötti mezőben kap jelentőséget, lévén az Emberről való tudás korának új tónusát

is kezdeményezi, s az értelmezésre váró művek is a korszak képes beszédjének, hangadó tónusainak elfogadó vagy szembeforduló szekvenciái között kapnak jelentést vagy nyernek jelentőséget is.

Földényi sok évnyi, egyre aprólékosabban részletezett tematika és egyre kimunkáltabb rendszeralkotás közegébe emeli Blake egyedi alkotását, a Newton-t. Korábban már, a modern művészeti elbeszélőmódok megalapozóiként általa megnevezett spanyol Francisco Goya, német Caspar David Friedrich és angol William Blake hármasa *A festészet éjszakai oldala* kötetében úgy tűnik föl, mint a metafizikait a fizikaival, ezt pedig a fizikában (Newton esetében is fontos) Emberivel kiegészítő vagy pótló univerzum megformálója: „Az éjszakai oldalról végrehajtott teremtés során az embernek nem lehet része végső megnyugvásban, ha saját törekeny létere alapot mindent, akkor semmiben sem bízhat maradéktalanul. A csillapíthatatlan sóvárgás azokra jellemző, akik, mint Friedrich is, oly elkeseredetten keresik a megváltást, hogy már Istenben sem bíznak, csak önmagukban. E sóvárgás semminél sem tud megállapodni. Az ember ilyenkor ébred rá arra, hogy bármit tegyen is, mindig elkövet pontatlanságokat, ami éppúgy lehet az emberlét gazdag öncélúságának, mint gyarlóságának a jele. Hibás anyagból készülné az ilyen ember? Vagy talán nem is képzelhető el az élet e 'hiba' nélkül? Ez lenne a sorsunk?”.

Földényi itt azt jelzi e három romantikus művész életművét, ezen belül egy-egy kiemelkedő alkotásukat érzékletesen elemezve, miképpen vált a 18-19. század fordulóján egyre megfoghatatlanabbá és áttekinthetlenebbé a világ rendje, s hogyan roppant meg a hagyományos vallások, politikák, politikai rendszerek, életszervező racionalitások összetartó ereje. E „páratlan kulturális földrengés” meghatározással jellemzett alkotói világok nemcsak a Teremtő feladatát, felelősségét, alkotó és építő funkcióját vitatják el vagy teremtik éppen újjá, de „a lélek vidékei”, „a tér utópiája”, a „láthatatlan vidékek” és „láthatatlan fény” világát a „bukott anyag” felől szemlélve az elvagyódás útján főszerephez jutó jelképes alakok (pl. Parsifal, Goya Saturnusza, Blake Urizen-je) kapnak a korábbiakhoz képest a „lélek szakadékához” és az anyag és szín erőterében

1 Jelenkor, Budapest, 2021., 296 oldal

szimbolizációs főszereplői státuszt, melynek kétségtelen a hit és látomások érzéki világának zártságával szembeni lázadás, racionális útkeresés tónusa is.

Csakhogyné: „a 18. század végi antiklerikális racionalisták, akik Locke-ot és Newtonot tartották a tiszta ész eszményi hőseinek, nemigen értették, hogy ezek munkásságában miként játszhattak központi szerepet olyan sötét babonák, mint az alkímia, vagy a próféciák és egyéb bibliai szövegek magyarázatai. /.../ Noha Blake feltehetően olvasta Newton Optikáját és talán a Principiát is, valódi vitapartnerre nem a történeti Newton volt, hanem egy fantom. Ezt a fantomot annak az ellenségképnek a mintájára teremtette meg, amelyre saját költői rendszere megerősítéséhez volt szükség. A Newton-nyomaton ezt a fantomot láthatjuk. Van valami nyugtalanító Newton testében. Pedig semmi olyasmi nem fedezhető fel rajta, ami viszolygásra készítené a nézőt. Tökéletesen kidolgozott izmok, arányos felépítés, sima bőr, hajlékony termet, ruganyos tartás. Talán éppen ez a tökéletesség az, ami megálljt parancsol. Olyan hibátlan a teste, hogy már-már nem is emberi. Mint akit nem anya szült. A lábánál látható ábrákhoz hasonlóan mintha Newton testét is előbb megtervezték volna, majd pedig szerszámokkal faragták volna olyanná, amilyen. Mintha egy metafizikai body-building során addig gyúrták volna, amíg ilyen tökéletes nem lett” (216.).

A tökéletesség büvkörében is (olykor-olykor, néha még az elméleti alapokat is megkérdőjelezve) mégis fölmerül: lehet-e egyetlen metszetben a teret és időt, képzeletet és misztikumot, teremtést és önismeretet, transzcendens és fizikai alapkérdéseket a művészi válaszadás szándékával egybefoglalni? A (talán Blake renegát hajlandóságát is tükröző) válasz erre lehet akár egy tisztán matematikai képlet, sőt komplexebb világszemlélettel akár egy alkotói portré vagy egy művészi világkép megjelenítése is feleletként szolgálhat. Ha már „egyedül a gondolat képes szörnyetegeket (*monsters*) teremteni, az érzelmek (*affections*) soha” – ahogyan Blake ezt érzékeltette, nos, nézzük akkor mindezt a *Newton* című metszetről elbeszéltek, az alkotás keletkezés- és jelentéstörténetében, hogyan formálódik a tér s az ember viszonya, a világ teste, a tervezhető rend és az ellentmondásos kortárs világok reflexiója. Hisz rögtön látszik már, hogy a kortárs újrakérdésekkel együtt nemcsak erről az egy műről, hanem még tucatnyi alaplőről, korszakról, jelképhasználatról, a legnagyobb alkotókról, a legjelesebb gondolkodókról és a kortársakról is szót kell ejtenie Földényinek. És mintegy „mellékesként” a 18-19.

század fordulójának szellemi irányzatait, a romantika és a villódzó racionalitás nemzeti párharcait, a festészeti és irodalmi korváltások filozófiai interpretációit is beépítheti a műbe, feltárva talán mindazt, „amit a felvilágosodás mégsem világít meg”. Hatásosan tudatosítja, hogy ha Blake – szemben Newtonékkal, akik a „végtelent akarták végessé szelídíteni” –, „mindig is a végesben akarta fölfedezni a végtelent” (58.), akkor eszélyes is az efféle teremtmény, aki emberből épp annyira összerakott, mint a gesztusok, mimika, jelképek világából. Földényi *Newton álma* című kötete fergeteges esszéisztikus tudaskalandként ezt a felfedezés- és rákérdés-élményt kínálja.

Blake olyan lényt formált meg Newton „alakjában”, aki „egyidejűleg áll a semmiben és a valamiben; aki öntörvényű alkotó, miközben kiszolgáltatott teremtmény is” (59.). Az önmagát is megformáló Teremtő így kettős függésben határolja saját lényét és a teremtett világot is. A Blake készíttette sorozat *Newton* című színes nyomtatán (reliefen), majd a színezett és egyénített változatokban messze nemcsak a fizikus-matematikus-világképkalkotó bemutatását részletezi és értelmezi Földényi, hanem a kor romantika és mitológia, filozófia és ikonográfia közötti szellemi irányzatainak is foglalataiként szolgáló jelképtárat. Akár ezzel az egyetlen művel, akár a sorozattal, akár Blake további tervein, rajzain megjelenő figurák párhuzamaival, szituációs azonosságokkal, környezeti egyezésekkel, eszköztárral is megtámogatja azt a megfigyelését, hogy Blake munkája nem egyszerűen rangos kézművesség eredménye (Blake a kor jeles rézmetszője és illusztrátora is, nemcsak költője), hanem a mechanikus rendentúli képzelődés és képzelet sajátos világa, ahol minden átalakítás egyben imaginációs térjáték is, de éppígy a teremtés/tervezés/varázslás attribútuma is. A kreativitás isteni körzője egyben a teremtés fenyegető eszköze: Newton is kimér és demonstrál, az ésszerűség diadalával jut céljához, olykor már fenyegető szabályosság az ittléte is, ahogyan szinte a mérés áldozatává lesz... „Newton mérése Blake számára olyan, mint az újkori történelem: teremtve pusztítás. És ezzel kellett fölvenni a harcot. A mérést pusztító teremtésbe kell átfordítani” (81-82.).

A mérést a mérlegelésbe, a tervezői arányérzéklet világteremtés szféráiba, a hit és a ráció megannyi kölcsönhatását, műalkotás és világkép komplexitását a recenzióba is átvinni kellően reménytelen vállalás. Hátmég amikor egyszerre van jelen költészet

és festészet, hit és történet, fizika és csillagászat, mértan és esztétikai kifejezési örökség... Földényit azonban jó olvasni, leginkább csak Tőle kéne idézgetni, nem „referátumot” írni! Még akkor is, ha alap-üzenete a teremtett világ főszereplőjéről, a mérhető világ univerzumáról, Newton motívumairól és Blake poétikai reflexióiról, Milton *Elveszett paradicsom*áról, az antihős egy típusáról, Nárcisszusz klasszikus és modern megjelenítéseiről egyenként is úgy szól, hogy valamiképpen minden részfejezet újravisszatér Blake Newtonjához, aki e téren mindvégig megmarad a közvetítő, a tolmács szerepét betöltő szereplő, s aki már két évszázaddal az egzisztencialisták és anarchisták előtt mert és akart is individualista lenni, javarészt vállalva még a maga üzőttségének sorsdöntését is. Ennyiben lehetne a newtoni figura félisten-egzisztenciájú típusára utalni (a klasszikus név, egyben hírnév, ugyanakkor „egy Valaki” is), amelyben szerepet nyer az ember természethez kötöttsége és istenektől függése, másik oldalon pedig a kultúra és civilizáció olyan láthatatlan paraméterei érzékelhetők, melyek „a szabadság felé segítik az egyed hitelességének meglepetéseit” is (az irodalomtörténész Wernitzer Julianna találó összegzésével élve). Ez a hármashangzat azután több esetre érvényesen is visszatér. Ahol a kép szerepel, ott mindig a közelből, részletből, értelmezésből induló ráfűtés kap teret, ahol pedig analógiák, kontrasztok kínálkoznak, ott is megtesz egy körivet, ezzel visszatér a kép közös értésének kísérletéhez, az elemek, komponensek, jelentéshorizontok gazdagabb újraformálásához. A Newton-figura közléstörténeti háttére, az előképek, az azonosulásra és közös értelmezésre törekvés is együttgondolkodásra ébreszt, mi több a kor uralkodó eszményeinek, sikeres ideáinak, lehetséges stílusrétegeknek – pl. a témák sematizálásának, a mértani ábra jelentéssel megtöltésének, a matematizálható elemek rendezésének, a képszerkezet és a kompozicionális rendezettség tartalmainak stb. – kibontási lehetőségeit kínálja. Blake hol Milton felé kanyarodik el, hol a Michelangelo-eszmény jön szóba, máskor orvoslás vagy a téralkotó művészetek jönnek az elemzésbe, a „forradalmi építészet”, a piramis, a Gesamtkunstwerk előhírnökét sejtető alkotó lép hangadó szerepkörbe. Majd a látás rendszere, az érzékelés kitágítása épül rá modern filozófiai aspektusokkal, Heideggerrel, Nietzschevel, stb. már Földényi megfjtései között gazdagodó felépítményben – de azután a soron lévő fejezet ismét a *Newton* című grafika keletkezésének háttérét vagy kompozicionális elemeit folytatja a további rétegek kibontásaival.

Blake nyomát Földényi nyolc nagy fejezetben veszi elő újra meg újra. És csöppet sem tűnik redundánsnak, sőt alighanem éppen attól teremtődik meg a szöveg méltósága, hogy mindig marad még mivel foglalkozni, elemzően értékelni, szűkíteni a spektrumon vagy más optikával szemlélni a teljesebbet. A nagyobb fejezetenkénti összefoglalók is valamelyest sűrítik a komplexitást: a világteremtés és -alakítás eszközeként a körző válik meghatározóvá, a francia forradalom eseményei nyomán viszont az emberi teremtmény sikereit ítéli kevésnek Blake, s amikor a kor tükrében a teremtés pillanatnyi állapotát egyértelműen elhibázottnak tekinti, akkor inkább a mérés, tervezés, szerkesztés eszközehez nyúl. Miközben a törvényt annak saját börtönével azonosítja, egyúttal a mérhetetlenség élményével zárja közösségbe; a horizont oszthatósága a metszsvonal tónusaival a műalkotásoktól az emberek lelkéig kiterjed, s ez mind-mind része annak, amit a mérés objektivitása és a teremtés esetlegessége között megnevezni érdemes lehet (77-82.).

Ami a lehetetlen objektivitás és a feltételekhez kötött teremtés közötti térfél, talán éppen az marad Blake saját terepe a test léteben és megjelenítésében. „Mielőtt tovább elemeznénk Newton testét, tegyünk egy kitérőt, s nézzük meg, hogyan értelmezte Blake általában a testet és a testiséget. A *Jeruzsálem* című prófécijában utal egy olyan hagyományra, amely szerint 'hajdan az ember hatalmas tagjaiban tartalmazta az ég és föld minden dolgát' (A zsidókhoz). Ez még megelőzte a bűnbeesést, és az ember teste a mindenség kicsinyített mása volt. De az is lehet, hogy Blake magát a mindenséget látta egyetlen nagy, eszményi testnek. Bárhogyan volt is, a bukás előtti ember teste egységes volt. Olyan, amilyenek a koraközépkori görög egyházatyáktól kezdve a reneszánszig bezáróan Krisztus testét elgondolták: egységes, mindenre kiterjedő, és a lenti és a fenti világ kölcsönösségét testesíti meg. /.../ Blake többször is Egy Embernek (One Man) nevezi Krisztust; az is előfordul, hogy Valódi Embernek mondja (Real Man), akinek Isteni Teste van (Divine Body), amely a Képzletnek (Imagination) felel meg (*Jeruzsálem* 5:59). A bűnbeesés előtti test Blake rendszerében paradox módon attól volt egységes, hogy a négyességet valósította meg. Ugyanaz a négyesség jellemezte, mint amely a 'négyes látomást' is, amely Blake mitológiájának kulcseleme, és amely a Képzletnek (Imaginációnak) az előfeltétele: az eltérő minőségek megkülönböztethetők ugyan, de nem válnak szét. Egy 1809-ben közzétett katalógusszövege szerint (Festmények leíró katalógusa): 'Az Erős

ember az emberi fenséget képviseli. A Szép ember az emberi pátoszt, amely az Édenben zajló háborúk nyomán szétvált férfira és nőre. A Csúnya ember az emberi észet képviseli. Ezek eredendően egy ember voltak, aki négyrétű volt; fölosztotta önmagát, és valódi embersége elpusztult a nemzetségek törzsfáján, a negyedik formája pedig Isten Fiára hasonlított. Hogy miként vált szét, ez igen fenséges és patetikus téma. /.../ Az emberi test eredendő egysége Blake szerint akkor szűnt meg, amikor az ember bekerült a térbe és az időbe. Ez a legnyilvánvalóbban az érzékszervek beszűkülésében érhető tetten. A *Jeruzsálemben* Blake így írja le ezt a folyamatot:

*Az emberi Szem, kicsinyke szűk gömb, bezárulva, homályosan,
Alig érzékeli a Nagy Fényt; az ürrel társalogva
A Fül, kicsiny kagyló, kis spirális kanyarulat, kirekeszti
Az igaz harmóniákat, s a nagyokat kicsinyként hallja meg:
Az Orrcimpák, föld felé lógva, érzéketlen húsba zárva
Illatok nem tágtíják, öröm nem lelkesíti őket;
A Nyelv, kis nedvesség telíti, kevéské ételtől csömörlik,
Csekély hangot ad ki, kiáltását alig hallani.*
(49:34-41)

Blake, aki itt a neoplatónista hagyományhoz is kapcsolódik, az érzékelés világát börtönnek látja. A test, amíg az ember halandó és ki van szolgáltatva az érzékszerveinek, börtön, ahol a képzelet gúzsba van kötözve. Másfelől azonban a test nemcsak börtön, hanem maga is 'rab', aki egy soha véget nem érő kínzásnak van kiszolgáltatva. Ez a kínzás Blake-nél néha látványos fizikai gyötrelmet jelent; de az is előfordul, hogy nem látható, s csak következtetni lehet rá. Hol fájónak, ízekre szagztatottnak, széttépettnak ábrázolja a testet, hol pedig 'megregulázottnak', megfegyvelmezettnek, a rá kényszerített rendszabályok áldozatának. Ilyen benyomást kelt Newton teste is. Hiába kidolgozottak az izmai, hiába ruganyos a teste, tigris helyett inkább idomított lóra emlékeztet. Azzal, hogy az eredendő Egység visszaszorult, a test is elveszítette a Krisztust megidéző szentségét és deszakralizálódott. Blake felfogása a test átalakulásáról, a test 'romlásával' kapcsolatos mitológiai magyarázata vitathatatlan gnosztikus gyökerekkel rendelkezik. A gnosztikus látásmódnak a 18. század végi újjáéledése azonban elképzelhetetlen az újkori szekularizáció térhódítása nélkül. Blake mintegy a gnózis segítségével veszi fel a harcot a szekularizációval és annak három fő képviselőjével, Bacon-nel, Newtonnal és Locke-kal. Ugyanakkor az újkori szekularizáció őt sem hagyta érintetlenül: a test 'ösi' egységét hirdette ugyan, de közben akaratlanul is

korának uralkodó testfelfogásához igazodott. A 18. század végének test-ideálja volt az, amit szem előtt tartott. És akkor az is megkockáztatható, hogy nem a gnosztikus alapállása készítette a rá jellemző sajátos testábrázolásra, hanem fordítva: a testről alkotott 18. század végi felfogások nyomán jutott el a gnosztikus világtérképéhez" (218-223.).

De nem csupán a gnosztikusok hatása ül Blake helyzetportréján, hanem a feszültségek és elfojtások szisztematizált rendje is. Az antik mintázatokban Apolló, a Belvederei Antinous, a Belvederei Torzó, vagy a Laokón-csoport alakjai mind olyan férfiak, akik a nőiség pszichés ismerveit is irtják, s nemcsak a küzdés értelmét vitatják el a férfi és nő elutasításába belepusztuló monádok nevében, hanem magát az elfojtás esztétikáját rögzítik mintázatként. A nő hiánya ebben a világban, „a nőiség tagadása” a Newton-nyomat tónusában „mintha azt akarná mondani: a létezés kizárólag maszkulin” (245.). Sőt, „Newton, miközben maga elé mered, a saját férfiasága (a tér) rabja lesz – hiszen az ábrák a tér megtervezésére vonatkoznak –, s az örökkévalósága (eszmenyi megjelenése) a nő hiányából fakad. Ám ha a nő (az idő) perspektívájából nézzük figuráját, akkor az örökkévalóság, amely ideális, apollói alkataból sugárzik, valóban halálos élet. A nő hiányának köszönheti halálos jellegét...” (246.).

S miként a férfi térrel, a nő idővel párhuzamos létezésének kérdése is több ponton visszatér, Narkisszosz lényé és tipológiája (megannyi klasszika-filológiai, festészeti, irodalmi és filozófiai analógia mentén) egész önálló fejezet a kötetben, azzal a roppant kihívó és kifejező identitás-elemmel végigvezetve, amely Mary Schelly figuráját, Frankensteinet teszi a démoni teremtés, a spirituálistól a fizikaiig időszerűvé vált önrekonstrukciót teszi kulcskérdésévé. A Newton-mű Tervező alakja, a mértani eszközök és jelképek (ész számára olykor felfoghatatlan) együttesével illusztrált képzelőerőt hozza a teljes képbe és történelembe. Hisz amikor az ész már a külvilágnak nem lenyomata vagy kiszolgáltatottja, hanem létrehozója, s a felismerés válik kérdéssé, hogy önmagát megnevezze abban, ami rajta kívül van – mintegy testi és mentális önállósulása is lesz annak, hogy a teremtés örökkévaló aktusa („a véges elméletben a végtelen VAGYOK”) lehetővé tegye a Narkisszosz-típus pusztító és ebben az értelemben a romantikus) sátáni hatás plasztikusságát (177-189.).

Amit Blake normarendjében, szisztematikus, sőt helyenként kemény rendszerében Földényi felmutat, az valójában a fejlődéslelektan, a pszichiátria

és a modern művészet avantgárd törekvéseiben fogalmazódik újra, melynek így elő-előfutárává is válik. „Az a szem, amely képes a mindenséget érzékeltetni, nem a látásnak, hanem a látomásnak az érzékszerve. Blake rendszerén belül mindkettőnek metaforikus a jelentése. A látás arra vonatkozik, hogy az ember mechanikusan kiszolgáltatja magát a külvilágból érkező tapasztalatoknak, amelyek mintegy ráarakódnak a 'fehér lapként' működő elmére [...] A látomás ezzel szemben azt jelenti, hogy az elme és a tapasztalat (érzet) nem különül el egymástól; az ember nem egyszerűen befogadja a tapasztalatokat, hanem létre is hozza azokat” (98.).

A megváltódás viszont nem egyetlen pillanatnyi aktus csupán, hisz a Sátán dinamikus lény, aki ugyancsak változik, s minden pillanatban újrateemtődik, maga is szerkeszti az ésszerűnek látott világot, sőt kifejezetten szép és megnyerő személyiségével a „titokzatos melankólia” megvalósításában érdekelt. Milton *Elveszett paradicsom*ában egyenesen a szabadabb beszéd, az emancipálódás, az európai kultúra megroppanásának hatása is jelen van abban, amit sokan a Sátán művének tekintenek (257-259.). De amit a világ egésze, a lét objektivitása és a test egyre kevésbé lehetséges idealizálása kikényszerít, az Blake munkáiban is teli van az önismeret kérdéseivel, a világ létezés módjának, a teremtés szuverén aktusának és el nem vitatható méltóságának jelképeivel.

Persze a kor „átmenetisége” ebbe is beleszól. Az értelmezési szándékok koncentrikus körei a kötetben mindegyre szélesebb szellemi vidékeket hódítanak meg, fölhalmozzák a kortárs gondolkodás kritikái effektusait – részben azokat a motívumokat is, melyek a megismerés bűvkörei között a polgári fejlődés legalapvetőbb kérdéseit érintik (beleértve Bacon és Locke mellett éppen Newton szenvedélyes elutasítását is Blake részéről). Földényi úgy beszélte Blake Newtonját, mintha nemcsak korát, de a 18. század perzselő gondolatai óta egész Európát átható kontinentális prófeciát igényelnének inkább, melyet a newtoni rendszer ad meg talán. Erről Blake is egyvégtében medítál, ismereteit és ráébredéseit folytonos mérlegelés tárgyává is teszi, szinte fundamentális dialógusba mélyed a képpel. Földényi e dialógusba és plurivokális narratívába mélyülve keresi vissza Blake sajátos mitológiájából fakadó költészetét, s ugyanígy rézmetsző- és rajzművészetét, melyből kihámozza a képzelet és az érzélem lehetőségeit a technika és a mérés világával szemben. A kötet közepén Földényi már a képzelet határain túl keresgélve vizsgálja – az érzékelés kitágításával,

a „négyes látás” képességével – a szabályozhatóság ellen a végtelent szabott keretbe szorító költői életutat, a világmindenséggel lehetséges dinamikus kapcsolódást. Blake a neoplatonista hagyományt folytatva a mechanikus érzékelést bőrtönnék látja, ahol a test senyved. Sőt a sajátos blake-i mitológiában „az ember okoskodó észereje”, a „nagy Énesség” kialakítása, a Négyesség Tagadója, a Kísértet, a Tökéletes „belsővé tett” világ már a Sátán jövetelének fontos jele...

A Sátán azonban „Blake-nél nem személy, hanem állapot”, melynek ismertetőjegye a változékonyosság, a képzelet pedig nem állapot, „hanem maga az emberi egzisztencia” egy lehetősége. A Gonosz emancipálódásának és belsővé válásának lehetünk szemtanúi a Newton-rajzokon, ahol ő maga saját magára próbál rátalálni. „A képzelet erő visszaszorulásával a világ elveszti otthonosságát, s az otthontalanság (*Unheimliche*) helyszínévé válik. És ezzel már nemcsak a Gonosz emancipálódásának jelképe Blake Newtonja, hanem az európai kultúra végzetes megroppanásáé is” (259.).

Földényi Newton-ja ekként nemcsak álomfejtés és világképlet, önismereti keret és szakrális jelképtár-analízis, de a mindenkori Gonosz, a Sátán, a Bűnbeesés esendő hőse és a Fantom, akár Frankenstein démoni figurájának megteremtődési folyamata is szerepet kap elemző figyelme előterében. Mindezt pedig talán legkevésbé Newton fogadta volna el: „Maga a történeti Newton értetlenül fogadta volna Blake elutasítását. Legalább olyan elkötelezett híve volt a tradicionális tudásnak, a Bibliának, az egyházatyáknak, a rabbinikus hagyománynak, az alkímiának, mint Blake. /.../ 'A 18. század végi antiklerikális racionalisták, akik Locke-ot és Newton-t tartották a tiszta ész eszményi hőseinek, nemigen értették, hogy ezek munkásságában miként játszhattak központi szerepet olyan sötét babonák, mint az alkímia, vagy a prófécia és egyéb bibliai szövegek magyarázatai' /.../ Noha Blake feltehetően olvasta Newton Optikáját és talán a Principiát is, valódi vitapartnere nem a történeti Newton volt, hanem egy fantom. Ezt a fantomot annak az ellenségképnek a mintájára teremtette meg, amelyre saját költői rendszere megerősítéséhez volt szükség. A Newton-nyomaton ezt a fantomot láthatjuk. Van valami nyugtalanító Newton testében. Pedig semmi olyasmi nem fedezhető fel rajta, ami vizsgálásra készítené a nézőt. Tökéletesen kidolgozott izmok, arányos felépítés, sima bőr, hajlékony termet, ruganyos tartás. Talán éppen ez a tökéletesség az, ami

megálljt parancsol. Olyan hibátlan a teste, hogy már-már nem is emberi. Mint akit nem anya szült. A lábánál látható ábrákhoz hasonlóan mintha Newton testét is előbb megtervezték volna, majd pedig számszámokkal faragták volna olyanná, amilyen. Mintha egy metafizikai body-building során addig gyúrták volna, amíg ilyen tökéletes nem lett...” (216-218.).

A bonyodalmasan induló címválasztási bevezető után, a még bonyodalmasabb sokszereplős szerződés megidézésé során talán világosabbá válhatott: Földényi úgy viszi a főrendezői szerepet, hogy lélek nem sérül, elme nem háborodik, vitatkozó nem sértődik, miközben sok könyvtárnyi szakirodalom ül a szöveg egészén. Eposzi hősök, romantikus idolkok, szakrális szimbólumok, természettudományos értelmezések, szabadkőműves ikonok, filozófiai logikák, matematikai absztrakciók, művészettörténeti adalékok, pszichológiai előképek, közléstudományi áttekintések rétegződnek egymásra, s mégis megteremtik közöttük azt a belső, mintegy fizikai feszültséget, melynek alapként kell állnia a Teremtés, Urizen (a nagy tervező) műve, a klasszicista test-eszmény és a Belvederei Apolló mellett a nőt is magába foglaló férfieszmény bezártsága között. A sátáni terv és a világtervezés egyként megrontója a tényleges egésznek...: a kísértet, a „magába zárult férfi, aki nem ismeri a nőt, darabokból álló test, széttepett test, automata, kísértet, eleven halál. Az Eredendő Egy Ember emléke éppúgy ragyog benne, mint annak tagadása, a Kísértet... /.../ a magába zárult én, más néven 'a nagy énésség'. Sátán” (253-254.).

Blake az 1794-ben készült Urizen könyvében teremti meg a nagy tervező mitológiáját, ahol „Teremtője, Urizen csontvázként kuporodik össze – vagy úgy hajol előre, ahogyan a Newton-nyomaton Newton! –, s a megszületését így írja le Blake” (227. old.):

„Borzadt álmokkal teli kábulatban,
Mint az egybeforrott pokoli lánc,
Hatalmas gerinc vonaglott a kintől
A szelek hátán, kimeresztve fájó
Bordáit, mint egy feszülő üreg,
S szilárd csontok fagyasztották meg
Minden örömtörvényszerűt.”
(Orbán Ottó fordítása)

A teremtő itt is éppúgy a képzelet teremtette, a látomás megerősítette alkotó formálta jelenséget, amilyen maga a teremtő képzelet, az illúzió, a hibátlanság és mesterkéeltség alkujából fakadó

tökéletlenség. „Miközben Blake Urizent, a teremtőt Frankenstein Démonára emlékeztető testtel látja el, amely nem természetes módon születik meg, hanem kínkeservesen épül föl, az emberi testnek a magárahagyatottságát, manipulálhatóságát is érzékelteti. Az emberi test nem azért olyan, amilyenek a Stedman-illusztrációkon megjelenik, mert mások kegyetlenül bánnak vele, hanem mert maga az isten is ugyanilyen: meggyötört, megkínzott, torz és csupa fájdalom”... (228-229.).

Földényi nem hagy kétséget: az emberi test funkciója, szerepe, jelentősége és jelentése is gyökeresen változott a 18-19. század fordulóján: „a test kiszakadt egy öt felülmúló összefüggésből, s magára maradvá pusztá fizikum lett. A test, pontosabban az ember testisége az említett szerzőknél az emberi magárahagyatottság legfőbb bizonyítéka lesz: az ember egyre inkább a testére redukálódik, az érzetek pusztá 'edényére' (Locke), gépezetre (La Mettrie), manipulálható, egyre kisebb ellenállást tanúsító anyagra, amelyre, mint ezt Foucault ez irányú kutatásai alaposan dokumentáltak, a társadalmi intézmények is könnyedén ki tudják vetni a hálójukat...”. De mint a korábbi, *A testet öltött festmény* kötetében (1998), ahol Földényi három esszében a romantika korának három festőjéről, Friedrichről, Francisco Goyáról és Blake-ről ír – hármójuk életművét, vagy inkább egy-egy kiemelkedő alkotásukat elemezve –, már jelezte, hogy a 18-19. század fordulóján miként vált egyre áttekinthetlenebbé a világ rendje, s hogyan roppant meg a hagyományos vallások és politikai rendszerek összetartó ereje a páratlan kulturális földrengés következtében, amely az emberkép-felfogás változását is elhozta, ezért mindhárom életmű a modern művészet nyitányának is tekinthető, ahogyan a pszichológia vagy a politikai morál teleologikus világait is újraalapozták. „A beavatás és a beavatódás végső célja mindig olyasvalaminek a felkutatása, amely a mindenség alapzatául szolgál. Ez, lévén az anyagnak is alapja, nem anyagi természetű” írja Földényi *A testet öltött festmény*-ben (239. o.). Mostani, a teljesebb Blake-elemzés e mindenségének alapzatául szolgáló teremtés-folyamatban nemcsak az emberkép, a testfelfogás és a mindenség alapjaihoz visz közelebb, de a műalkotások, a költészet, a mítosz, a metafizikai világok teremtődési viszonyrendjéhez is.

Földényi példás aprólékossága, merész intenciói, könnyed gondolkodás- és reprezentáció-történeti részvázlatok így egyaránt választ adnak a test, a gondolkodás, a meztelenség, a halál, a teremtő

munka és emberformáló küldetésesség felfogás-
módjaihoz. Élvezetes, ahogyan ezt végtelen precizitással levezeti, és csudálatos, ahogyan az összkép feláll, rációfolva első impresszióinkra, az egyetlen grafikai lapot kötet-hosszan elemző vállalás kép-
telenségére. Nemcsak hogy nem képtelen, hanem a képmellékletekkel még sokszorosan komplexebb ez az összkép, nem csupán Blake-ről, munkásságáról, környezetéről, koráról és a felmerülő értelmezések időbeliségének árnyalatairól, hanem a létezés, terem-
tés, túlélés és sorsvállalás megannyi filozófiai, értelmezéstudományi aspektusáról.

Felhasznált szakirodalom

- András Sándor 2005 *A rejtélyfejtő rejtélye*. Földényi F. László: *A festészet éjszakai oldala*. Kalligram, 2004. Online: <http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2005/XIV.-evf.-2005.-szeptember-oktober/A-rejtelyfejtő-rejtelye>
- Földényi F. László 2002 Newton teste. *Blake Newtonja. Alföld*, 53. (9. sz.) 2002 szept., 71-82. Online: <https://epa.oszk.hu/00000/00002/00077/foldenyi.html>
- Földényi F. László 1998 *A testet öltött festmény*. Jelenkor, Pécs.
- Földényi F. László 2004 *A festészet éjszakai oldala*. Kalligram, Pozsony.
- Pál József 2006 Newton álma, Blake Newtonja - Bíráló Földényi F. László akadémiai doktori értekezéséről. *Tiszatáj*, (60) 8:43-49.
- Mészáros Zsolt 2022 *A szemrevaló antihős*. Földényi F. László: Newton álma. (Könyvterasz.hu) <https://konyvterasz.hu/a-szemrevalo-antihos/>

Baráth Etele

A KOZMOSZ INTELLIGENCIÁJA

MIÉRT VAGYUNK A VILÁGON?

László Ervin könyve¹

DOI 10.35402/kek.2022.1.16

Hiszek abban, amit László Ervin ír új könyvében. Hiszek, mint olyan tudattal rendelkező, akit általa az Univerzum megszólított. Hagytam magamban érzékelni mindazt, amit Ervin, és gondolataira reflektálva még mások is a könyvben az emberiség jobbá-válása érdekében üzennek. Az ember olvasás közben sodródik a vágyai felé. A végén beteljesül, idézem:

„A létezés végső célja, *telosza* az, hogy mindent integráljon, harmonizáljon és egységesítsen, ezzel egyidőben pedig mindent egységben és feltétel nélküli szeretetben egyesítsen. Ez az emberi létezés *végső célja* is egyben. *Ezért vagyunk hát a világon*”.

De hát a sodródás nem véletlen-szerű. Ervin minden kétséget kizárva a felsőbbrendű intelligencia kiválasztottja, általa jut el az üzenet, általa leszünk „in-formálva”, hogy mi végre is vagyunk a földön!

Először is, meg kell köszönöm a felkérést. Bevallom, bár olvastam sokat a szerzőtől, ezen írás szándéka olyan tiszta, magától értetődő, logikája, fogalmazása annyira világos, és érzelemdús, hogy minden olvasójának ajánlom: lényegüljön át egy rövid időre intuícióval bírót, gazdag érzelmi életet értelemmel élő poétává.

A könyv a tudatalatti, sokszor a gyermekkor transzcendens érzéseinek, látomásainak tudományos igazolása. Annak a bizalomnak, aminek az elvesztése a társadalmi tudat kialakulásával egy időben történik, és néha úgy tűnik visszafordíthatatlan folyamat.

László Ervin meggyőzhet mindenkit, aki olvassa, hogy nem így van. Bebizonyítja, hogy a tudat a valós világ része. „A tudat a világot „in-formáló” intelligencia visszatükröződése, kivetülése, manifesztációja. *A tudat a valós világ valós része*”.

A könyv elolvasása után megnyugodhatunk, létünknek értelme van, szerepeink akár tudatosulnak, akár nem, hozzájárulnak az univerzum fejlődéséhez. Testünk anyagi mivoltában nem hordozója, nem is egy, a tudat által megjelenített forma, tehát elvesztése a lényegét nem befolyásolja. Az anyagi lét és a szellem dichotómiája feloldódik, mert idézem:

„Szerencsére nincs szükség a „kemény probléma” megoldására, mivel ez nem valódi probléma. Létezik ugyanis egy másik lehetőség: *’az elme a valós világ tényleges eleme, amit az agy nem létrehoz; az agy csupán manifesztálja, megjeleníti... Az intelligencia maga a kozmosz*”.

László Ervin állítja: „Van valami az univerzumban – egy princípium –, ami a jelenségeket létrehozó rezgéseket rendezi és „in-formálja”.

A könyv kulturális és emocionális fejlődéstörténeti dokumentum, és így a jelenkori történések magyarázata is, egyúttal prognózis is, a lehetséges jövő leírása. Egyszerre elvont és gyakorlatias, bár az állítások és az indoklások között kissé kevés hely maradt az emberi tevékenységek által befolyásolt változások kifejtésének. Ez igaz akkor is, ha elfogadjuk a nagy rendszerek kifejlődésének és pusztulásának leírt geneziséjét, annak intelligencia általi meghatározottságát.

László Ervin egy ponton éppen az univerzális princípium jelenség meghatározó, in-formációs felelősség-beteljesülésének korszakát írja, anélkül, hogy vitába szállna egyes modern társadalomelméleti állításokkal.

Nevezetesen, szó van a könyvben a most játszódó negyedik ipari forradalomról. Véleményem

1 Elhangzott A JÖVŐ ÚJRAFELFEDEZÉSE című konferencia és fogadás alkalmával, mikor a Budapest Klub elnökét, az MTA külső tagját, László Ervin professzort köszöntötték a 85. születésnapját ünneplők.

szerint, egyetértve másokkal, korunkat inkább a „harmadik információs forradalom” a „big data” és a mesterséges intelligencia kibontakoztatása határozza meg.

László Ervin tézisét pedig – az intelligencia világot meghatározó, in-formáló jellegéről – pont a mostani vulkányszerű ismerettömeg-robbanás igazolja.

Lehet, hogy nem véletlen, hogy László Ervin által összefoglalva épp most érhetjük meg a világ evolúciójának eddig spirituálisnak hitt lényegét. Természetes, hogy /idézem/: „Az evolúció hosszú távú folyamatai nem véletlenszerűek, és nem visszafordíthatók; jól kitapintható irányultságot mutatnak”, ... „Nem pusztán az anyag hús-vér darabjai vagyunk egy közömbös univerzumban, hanem elmével, tudattal rendelkező lények egy vibráló kvantumtartományban”.

Az emberiség az informáltság olyan szintjére érkezik, amikor az univerzum, az intelligencia megérthetővé válik, a gondolat nem a megjelenítés, hanem a formálás elemévé válhat.

László Ervin könyvében a szivárvány minden színét alkalmazva, a tudás, a kultúra átfogó ívében köti össze a nagy gondolkodók téziseit az emberi létezésről. Newtontól Teilhard de Chardin panteista filozófiáján át Chopráig megtalálja igazsága igazolását. A könyv, a „syntropy”, az univerzum összetett, koherens rendszerei evolúciójának irányadó erőiről szól: egy célról, a görög *téloszról*.

Számomra döbbenetes a szerző szándékán túli aktuálpolitikai áthallása egy üzenetnek. László Ervin idézi Bruce Lipton biológust: „Először is, ki-fejlődik egy új organizmus (pl. egy baktérium, egy egysejtű, egy többsejtű állat vagy növény). Az evolúció ezt követően kiválasztja az új organizmus *legintelligensebb* egyéni változatait. Másodszer, amikor elérkeznek a tudatosság fejlődésének fizikai korlátjái, az egyes organizmusok kollektíven strukturált közösségekké egyesülnek, hogy tovább növeljék intelligenciájukat. Ez a folyamat akkor fejeződik be, amikor a sejtyszerű közösség egy „új”, önálló organizmussá fejlődik, amely az egész folyamatot előlről kezdi”.

Tehát a rendszerek koherenciája nem növekedhet a végtelenségig. A méret és a diverzitás egy

kritikus szintjén túl a rendszer instabillá válik és elveszti a koherenciáját, lebomlik az egyes, még stabil összetevőire. Mikor egy rendszer eléri a stabilitás korlátait, az vagy stabil összetevőire esik szét, vagy pedig összekapcsolódik, és az összetettség magasabb szintjén alkot rendszereket.

A könyv egyik hangsúlyozatlan, de meghatározó mondanivalója, hogy a *fejlődés „nem a versengés során kikristályosodó alkalmasság irányába, hanem a kooperáció által kialakuló koherencia irányába halad”*.

Adja Isten, hogy így legyen!

A könyv egyes fejezetei azt is lehetővé teszik, hogy önállóan olvassuk őket. A könyv szerkesztése, minden bizonnyal szándékosan olyan, hogy bárhol belekezdve érthető, és beleilleszkedve a gondolati rendszerbe kényszerít az egész végigkövetésére. Mintha egy felsőbbrendű akarat befolyásolná az olvasót...

A könyv olvasása folyamán életünk, élményeink alapján kiléphetünk a passzív befogadó szerepéből, visszatekintve érthetővé válik agyunk sajátos receptor /jelbefogadó/ és effektor /eseményalkotó/ szerepe és általa a tudatunk egysége. Azt nem állítanám, hogy hétköznapi tudatunkat úgy befolyásolhatjuk, hogy előretekintve végrehajtható a valóságalkotás e nagyszerű folyamata.

Mondom ezt akkor is, ha hiszem a könyv egyik legszebb üzenetét: *„A tudatot nem a múlt tolja maga előtt, hanem a jövőből árad a jelen felé”*.

Tehát meg kell ismernünk a jövőt, amit alkotni fogunk! Tudatunk hozzáfér a kozmosz végtelen intelligenciájához, dekódolja és közvetíti azt, így halhatatlan. A kozmosz téridőn túli intelligenciája általunk lép be az univerzum térídejébe. Testünk része a természetes rendszerek evolúciójának, így halandó, ezért talán könnyebb úgy az elmúlás gondolatának elfogadása, hogy vagy nem is voltunk, vagy, hogy nem is múltunk el, hiszen az univerzumból távozva a kozmosz intelligenciájának gazdagítójává is átlényegülhetünk.

Végezetül szeretném hangsúlyozni, hogy László Ervin gondolatmenete nagyon is racionális,

mindennapjaink számára fontos állításait elfogadva utat jelöl ki: élvezzük és gyakoroljuk azt az empátiát, ami lehetővé teszi számunkra az egység megélését a más emberekhez, a világhoz való viszonyunk békéjét.

Az írja, hogy „az emberi létezés... célja a bennünket körülvevő világgal elérendő optimális koherencia is: a társadalmi és ökológiai integritás és jóllét elérése”.

A könyv elolvasása után hisszük, hogy elérhető a kozmikus cél, a telosz, azaz – fizikailag a test szuperkoherenciája – szellemileg a tudat fejlődése az egység és a szeretet felé.

Kedves Ervin, köszönjük!

/2018-05-17./

SZERZŐINK

A.Gergely András (Budapest, 1952) társadalomkutató, az ELTE TáTK, a PTE és az SZTE oktatója, folyóiratunk főszerkesztő-helyettese.

Baráth Etele (Budapest, 1942) építész, címzetes egyetemi tanár, volt tárcanélküli miniszter, a Magyar Kajak-Kenu Szövetség volt elnöke, a Budapest Klub kuratóriumának tagja.

Farkas Zoltán (Sály, 1952) PhD, szociológiai tudomány kandidátusa, habil.

Husztai Éva (Fehérgyarmat, 1976) Dr., Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Politikatudományi és Szociológiai Intézet, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék.

Huth Július (Arad, Románia, 1982) művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum – Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet munkatársa, az ELTE-BTK Filozófiatudományok Doktori Iskola doktorjelöltje. Kutatási területei: a képzőművészeti intézményrendszer története a 20. század második felében, képzőművészet és műkritika az 1980-as és 1990-es években. Doktori kutatásának témája a magyarországi képzőművészeti intézményrendszer átalakulása a rendszerváltás folyamatában.

Juhászné Fazekas Zsuzsanna (Karcag, 1984) okleveles szociális munkás, gyermekvédelmi szakember – DMJV Család- és Gyermekjóléti Központja – munkacsoport-vezető; Debreceni Egyetem Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, PhD hallgatója, kutatási témája a szociális munka professziója, és a szakmaképet befolyásoló tényezők vizsgálata a család- és gyermekjóléti szolgálatok/központok szakembereinek körében.

Kukucska Zsuzsa (Nyíregyháza, 1996) a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és Társadalompolitika Doktori Programjának PhD hallgatója.

Laczkó-Albert Elemér (Gyergyóremete, 1969) a Debreceni Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszékének PhD hallgatója. Szülőfalujában polgármester. Kutatási témája: paraszttalanodás – polgárosodás folyamata egy székely faluban.

Lányi Gusztáv (Kiskőrös, 1951) pszichológus, szociológus, a tudomány kandidátusa (CSc), ny. egyetemi docens.

Lengyel Emese (Kisvárd, 1996) a Debreceni Egyetem végzős néprajz MA, valamint a METU design- és művészetmenedzsment MA szakos hallgatója. Elsősorban 19–20. századi magyar operettek dramaturgiai vizsgálatával, vígoperákkal, valamint művészetmenedzsmenttel foglalkozik. Tanulmányai során eddig négyszer részesült az Új Nemzeti Kiválóság Program (ÚNKP) ösztöndíjában. 2020 novemberében a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) alkotói támogatását nyerte el a Szirmai Albert munkásságának bemutatására irányuló kézirat elkészítéséhez.

Lovász Ádám (Clayton, Ausztrália, 1991) filozófus. Az ELTE BTK Filozófia Intézet 'Etika és politikai filozófia' programjának doktorandusza. Kutatási területei közé tartozik a poszthumanizmus, a posztantropocentrikus társadalomelméletek, a kontinentális filozófia és a folyamatfilozófia. Legutóbbi kötetei: *Updating Bergson. A Philosophy of the Enduring Present* (2021, Lexington Books), *A valóság visszatérése. Spekulatív realizmusok és új realizmusok a kortárs filozófiában* (Horváth Márk és Losonc Márkkal, 2019, Fórum) és *A poszthumanizmus változatai: Ember, embertelen, ember utáni* (Horváth Márk és Nemes Z. Márióval, 2019, Prae).

Molnár Éva (Debrecen, 1988) PhD, szociálpolitikus, szociológus, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia és Szociálpolitika Tanszék.

Nagy Kristóf (Budapest, 1991) a CEU Szociológia és Szociálintropológia Tanszékének doktorjelöltje, a Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézetnek és az ELTE PPK Felnőttképzés-kutatói és Tudásmenedzsment Intézetének munkatársa. Emellett a Helyzet Műhely tagja és a Fordulat társadalomelméleti folyóirat szerkesztője. Kutatási területe az állam, a piac és a kulturális termelés viszonya a későszocialista és posztszocialista időszakban. E lapszámban megjelenő tanulmánya a készülő, Magyar Művészeti Akadémiát történeti antropológiai megközelítésből vizsgáló disszertációjának első magyarul publikált fejezete.

Nemes-Zámbó Gabriella (Debrecen, 1994) Debreceni Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program, PhD hallgató.

Paár Ádám (Budapest, 1985) PhD, történész, politológus, előadó a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a Méltányosság Politikaelemző Központ munkatársa, a Bartók Béla Zeneművészeti Szakgimnázium történelemtanára. Kutatási területe: az észak-amerikai agrárpopulizmus és rokon mozgalmak, az amerikai filmek és politika kapcsolata, a 19-20. századi magyar eszmétörténet.

Szeretnéd fejleszteni a kultúraközi kommunikációs készségedet? Gyere, tarts velem!

Ahogy a tengerészek olvasni tudnak a szélirányból, a hullámok erejéből és a csillagok állásából, mi is megtanulhatunk olvasni mások kultúráiból - ha felismerjük azt, mi jellemez minket és másokat.
Ez az, amire téged is meg tudlak tanítani!

A Cross-Cultural Competence (CCC) tanfolyamrendszer az alapképzéstől a teljes képzésig, akár egyénileg, akár egy csapat vagy vállalat számára megrendelhető.

CCC Iránytű
1. modul
16 óra

CCC Világítótorony
2. modul
16 óra

CCC Sarkcsillag
3. modul
42 óra

- KAPCSOLÓDÁS HATÁROK NÉLKÜL -

Miről tanulunk?

- Saját kultúránkról
- Kulturális identitásunkról
- Kulturális és kommunikációs modellekről
- A kommunikáció interkulturális aspektusairól
- A kulturális idegenség kezeléséről
- Az észlelésről a kultúrák közötti találkozásokban
- Sztereotípiákról
- Kulturális dimenziókról
- Kultúrák közötti interakciók technikáiról
- Kultúrák közötti tanulás módszereiről

Kinek szól a képzés?

A CCC mindazoknak szól, akik gyakran dolgoznak- vagy működnek együtt más kultúrákból érkező emberekkel és akik ezeket a találkozásokat könnyeddé, élvezetessé és sikeressé szeretnék tenni:

- A vegyes kultúrájú családokban élőknek
- Külföldre készülők, vagy onnan érkezett diákoknak
- Nemzetközi résztvevőkkel dolgozó tanároknak, trénereknek és coachoknak
- Vállalati, vagy intézeti vezetőknek
- Egészségügyi, vagy adminisztrációs területen dolgozóknak

**„Kultúránk olyan, mint halak számára a víz.
Átala élünk és lélegzünk,„ (Trompenaars)**

Mi lesz más számodra a képzés után?

- Tudni fogod, hogy miért gondolkoznak az eltérő kultúrákból származó emberek különbözőképpen.
- Érteni és érezni fogod, hogy milyen alapokon nyugszik a más kultúrából jött emberek döntéshozatala, motivációja, értékrendbeli különbségei.
- Rendelkezni fogsz számos olyan technikával, amelyeket a kultúrák közti találkozásokról használni tudsz.
- Át fogod tudni érezni, hogy mit tapasztal a másik kultúrából származó partnered, ha veled együtt dolgozik, beszélget, vagy alkot.
- Gördülékenyebben tudsz más kultúrából származó munkatársaidhoz, barátaidhoz, családtagjaidhoz kapcsolódni.

Denzin Klára
Révkalauz a kultúrák közötti sikerek eléréséhez - tisztánlátással, tapasztalattal, örömmel

- 30 év nemzetközi tapasztalat
- 25 év tanácsadói és oktatási gyakorlat
- Tudományos alapokon nyugvó, interkulturális problémákon túlmutató szakértelem

Képzéseim az Európa-szerte tanúsított Xpert CCS® tanfolyam rendszerén és a Nemzetközi Coach Szövetség (ICF) által akkreditált Global DISC™ modellen alapulnak.

**Érdekel? Van kérdésed? Írj az info@klaradenzin.eu címre!
Várlak szeretettel tanfolyamaimra!**

KLARA DENZIN
cross culture consultant

Denzin Klára

Minősített szervezetfejlesztő és interkulturális tréner

Cross Culture Consulting
c/o COWO - Coworking
1075 Budapest Károly körút 5.
Tel.: 06 20 311 4662
info@klaradenzin.eu

szkennelj be

- KAPCSOLÓDÁS HATÁROK NÉLKÜL -